Микола Жарких

Нариси історії Побожжя до кінця 15 ст.

Київ – 2025 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою
www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/HistPobozhjaPre1500.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия (58 с.):
www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/HistPobozhjaPre1500.html

Shortened english version (59 p.):
www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/HistPobozhjaPre1500.html

Книга написана у Києві, 19 травня – 30 грудня 2020 р., 25 вересня 2022 р. (**214-й день війни Великої війни проти агресії Росії**) – 13 листопада 2022 р. (**263-й день війни**), 1 листопада 2024 р. (**981-й день війни**) – 21 грудня 2024 р. (**1032-й день війни**).

Дана версія документа згенерована 8 січня 2025 р.

**Присвячую доблесним
українським воїнам, за спинами
яких я маю змогу продовжувати
свою роботу**

Як була написана ця праця

Мій інтерес до цієї теми виник у далекому 2018 році. Тоді я прочитав статтю О. Білецької про «Вітовтові» топоніми і думав написати маленьку рецензію. Але справа виявилась не такою простою. Скоро стало ясно: якщо вже торкатись цієї теми, то треба вести облогу за всіма правилами науки: збирати всі джерела по темі, визначати їх джерельну вартість, виявляти фальшиві звістки, прояви некомпетентності джерел, здогади давніх авторів (котрі часто, але цілком помилково вважаються особистими спостереженнями).

Як наслідок – робота, яка розпочалась під заголовком «Секта свідків Вітовта», почала розлізатись у різні боки:

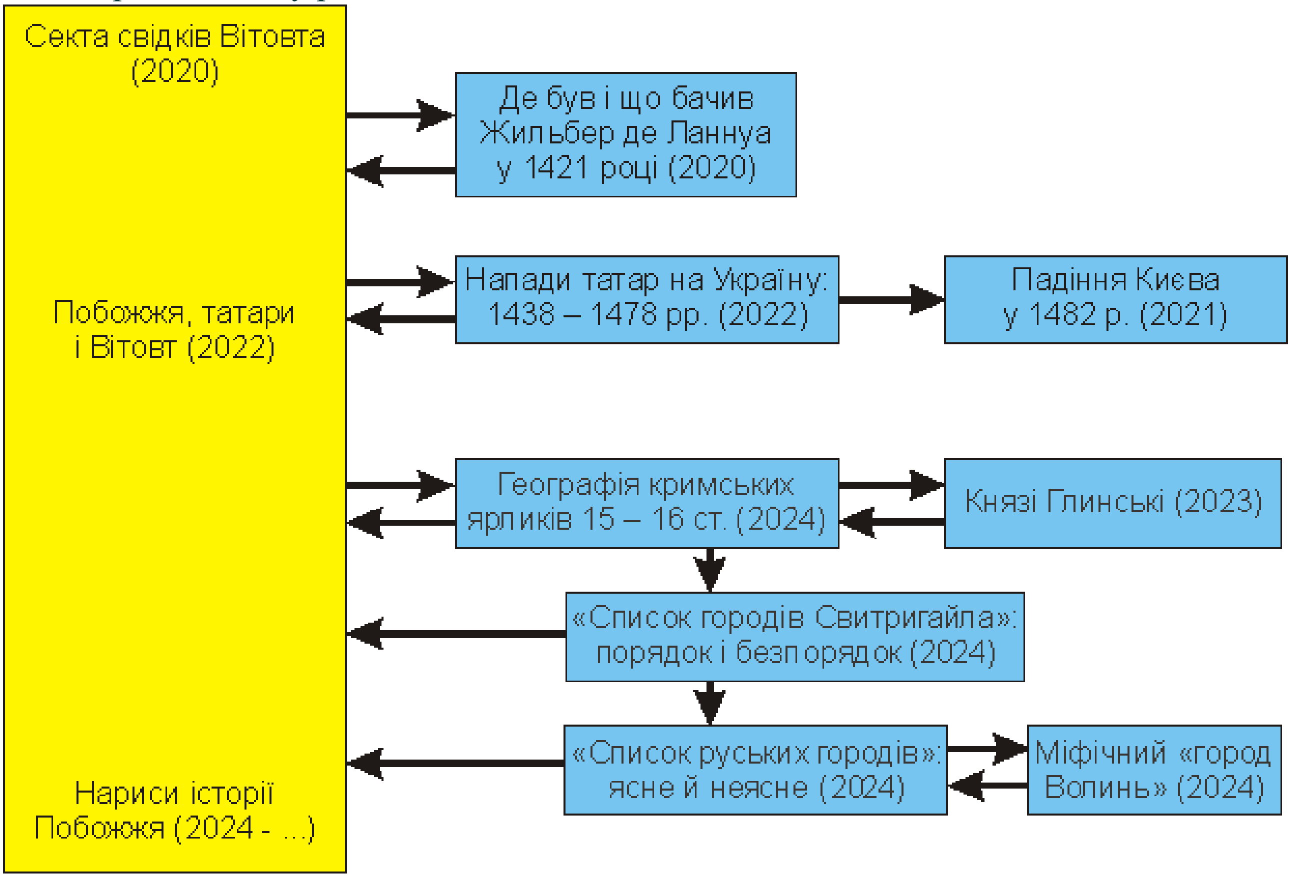

Тут стрілки, які ведуть від основної роботи ліворуч, позначають запити на дослідження споріднених тем, а стрілки у зворотньому напрямку – використання результатів цих досліджень в основній роботі.

> За вікном лунають черги пострілів зенітної артилерії (ну, це я так думаю, що артилерії, а не кулеметів). Звуки досить гучні й сухі, уривчасті, тобто відносно близькі до мене.
>
> Я собі думав, що це салют на честь закінчення 31 жовтня 2024 року моєї роботи про «Список руських городів», але виявилось не те. Написали, що це був москво-лаптінг (2 листопада 2024 р. о 9:25).

В 2020 р. була виділена окрема стаття «Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році». Вона виявилась настільки цікавою, що деякі «академічні дослідники» вирішили запозичити її тези для своєї роботи без посилань на мою. Довелось нагадати

їм елементарне правило доброчесності: запозичувати мої результати можна (навіщо ж публікувалось?), тільки треба при цьому посилання давати (Антинаукова стаття про Жильбера де Ланнуа). Хіба це так складно?

Коли робота, просуваючись у хронологічному порядку, доїхала до 15 ст., з'явились **татари**. Відповідно і робоча назва змінилась на «Побожжя, татари і Вітовт», а «Секта свідків Вітовта» мала стати там одним з останніх розділів. Але татари не схотіли вписуватись в історію Побожжя, і довелось винести їх в окрему роботу «Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр.». Я собі легковажно думав – от доведу її до 1500 року і повернусь до Побожжя. Та де там! Спроба просунутись хоча б на кілька років далі вилилась в окрему статтю «Падіння Києва у 1482 р.», і стало ясно – якщо далі лупати **цю** скалу, до Побожжя я вже ніколи не повернусь.

Далі треба було використати ще ярлики кримських ханів, бо в них теж було трохи про Побожжя. Так відділилась робота «Географія кримських ярликів 15 – 16 ст.», а для того, щоби пояснити деякі моменти у географії ярликів, довелось написати окрему роботу «Князі Глинські».

Методику дослідження переліків географічних назв, розвинуту задля ярликів, варто було застосувати до інших переліків, в котрих там само було дещо про Побожжя. Так відділилась стаття «Список городів Свитригайла»: порядок і безпорядок» і ціла книга «Список руських городів»: ясне й неясне». Тепер ці джерела можна використати для історії Побожжя зі знанням справи.

І от я повертаюсь до свого Побожжя на новому рівні знань джерел. Від інтригуючих назв вирішив відмовитись і дати нейтральну: «Нариси історії Побожжя». Скільки-небудь суцільної картини за браком джерел дати неможливо, і спроби в цьому напрямку обов'язково приведуть до моря Загальних Міркувань, серед яких рідкісними острівцями стануть фактичні відомості про регіон. А жанр нарисів дозволяє проминути це море Пустопорожності і зосередитись на острівцях, про які можна сказати щось конкретне.

А що ж Вітовт? Що ж його свідки? Що ж татари?

Если только жив я буду –
поплыву дивиться чуду…

Написали додатково, що стрілянина, яку я чув – це таки був «Шахед», уламки якого упали в Дніпровському районі Києва (у тому, де я живу). Пошкоджено автомобілі.

Так що нагадування про «жив буду» зовсім не зайве (2 листопада 2024 р. о 12:50).

Вступ

Предметом роботи є джерельні звістки про Побожжя, починаючи від найраніших. Основна увага буде приділена географічним об'єктам на цій території та їх назвам, і навіть вужче – об'єктам на південному рубежі осілої української колонізації.

На підставі нагромаджених джерельних звісток я спробую зробити висновки щодо деяких спірних питань історичної географії регіону, зокрема, щодо «Вітовтових» топонімів.

Регіон упродовж століть був поділений між зонами впливу двох, а подекуди й трьох суперетносів – православного, католицького і степового (ісламського), що зумовило різноманітність джерел і (можливі) контакти різних культур.

У пошуках витоків історії Побожжя й Очаківського степу я не буду заглиблюватись в античні часи з їх Тірасом, Борисфеном, Гіпанісом та Ексампаєм. Давньогрецька географічна номенклатура не залишила ніякого сліду в живій пам'яті народів, котрі жили на цій території у середньовіччі та в новий час.

Всі назви на кшталт Ольвіополь, Тирасполь, Херсон, Роксолани є наслідком вивчення античної географії освіченими людьми кінця 18 ст. і пізнішого часу, тобто вони – новітні топоніми книжного походження.

Я буду називати верхнім Побожжям течію від витоку Бога до Хмільника (устя Сниводи); середнім Побожжям – територію уздовж Бога від устя Сниводи до устя Савранки; нижнім Побожжям – територію від устя Савранки до Дніпро-Бозького лиману. Очаківський степ у цій робот позначає степову територію від нижнього Дністра до нижнього Бога. Ще технічне зауваження: якраз під час написання цієї роботи Верховна рада України ухвалила новий районний поділ. Але всі згадки районів у роботі стосуються того районного поділу, який діяв у 1962 – 2020 роках, тільки в дужках буду вказувати район за сучасним поділом, якщо його назва інакша, наприклад: Бершадський (Гайсинський) район.

При написанні роботи велику важливу допомогу мені надали Ілля Андреєв, Богдан Березенко, Дмитро Вортман, Пилип Гавриленко, Олександр Галенко, Тетяна Гедзь, Тетяна Кузик, Віталій Михайловський, Василь Старко, Віктор Талах, Марія Шведова, Михайло Якубович. Всім їм – моя щира вдячність.

Побожжя у 12 – 1 пол. 15 ст.

Доба Київської Русі (12 – 13 ст.)

Давньоруські літописи

Для часу Київської Русі маємо гарні довідники: «Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі» [К.: Наукова думка, 1985 р.] та географічний покажчик і карту до «Літопису руського» у перекладі Л. Є. Махновця. Зазначу одразу – їх використання не означає, що я в усьому погоджуюсь із поданими там інтерпретаціями, але довідковим матеріалом можна скористатись.

Перше, що вони нам підказують, це оповідання про розселення слов'ян у початковій частині «Повісті временних літ»:

> Бужане зане сѣдоша по **Бугу** послѣже же Велынѧне.
>
> Дулѣби живѧху по **Бу҃** гдѣ ныне Велынѧне . а Оулучи Тиверьци . сѣдѧху бо по Днѣстру . присѣдѧху къ Дунаєви бѣ множьство ихъ . сѣдѧху бо по Днѣстру . или до морѧ . (Лаврентіївський літопис)

Лаврентіївський літопис знає в цьому місці тільки один Буг на Волині, доплив Вісли.

Трохи інакше в Іпатіївському літописі:

> Бужа҃не . зан҃ сѣдѧть по **Бугу** . послѣже не Волынѧне.
>
> Дулѣби же живѧху по **Бугу** . кде ннѣ Волынѧне . а Оуличи Тиверци сѣдѧху по **Бугу** . и по Днѣпру . и присѣдѧху къ Дунаєви . и бѣ множтво ихъ . сѣдѧху бо по **Бугу** . и по Днепру . ѡли до морѧ . (Іпатіївський літопис)

Тут маємо поруч із волинським Бугом (західним) ще інший Буг (південний, який я буду звати Богом), який називається поруч із Дніпром і Дунаєм. Два рази (систематично) Дністер Лаврентіївського списку заміняється на пару Буг + Дніпро в Іпатіївському списку, Дністер при цьому зникає зовсім. Оскільки обидві редакції «Повісті времен і літ» датуються початком 12 ст., таку розбіжність можна пояснити тільки особистими поглядами автора / редактора на предмет. Інваріантом цих поглядів є те, що уличі й тиверці жили десь на південь та / або південний захід від Києва, і Олег мав з ними війну (запис під 885 роком).

Літописці нітрохи не журились плутаниною, котра могла виникнути через дві однакові назви, і ніяк не розрізняли ці ріки. Особливо прикро ця плутанина відбилась на назві города *Божский*: частина згадок цієї назви стосується города на Бузі (сучасного Буська), але частина – города у Болохівській землі, отже, десь на Бозі [трохи більше: *Жарких М. І.* «Список руських городів»: ясне й неясне. – К.: 2024 р., розділ «Торопецько-Єрусалимська» група»].

На карті поселень Київської Русі впадає у вічі одна яскрава особливість: на правому березі Дніпра поселення ніде не переходять на південь від Росі, і далі виразно оминають басейни Бога і середнього Дністра. В сучасних Черкаській та Вінницькій областях, а далі на захід – у південній половині Хмельницької та у південно-східному куті Тернопільської областей ми не маємо ніяких літописних назв, хоча вся ця територія належить до лісостепу і в плані природних умов нічим не відрізняється від півдня Київської чи Житомирської областей.

Це не значить, що на цій території ніхто не жив і нічого не відбувалось, але значить, що вона перебувала «поза зоною досяжності» Києва та інших політичних

центрів Русі і відповідно – поза зоною інтересів літописців. Чому так сталось – я переконливих пояснень не зустрічав.

Ріка Бог згадана в літописі ще тільки один раз:

> В лѣто 6679 [1171]… Тоє же зимы придоша Половци на Кыєвьскую сторону и взѧша множьство селъ за Кыєвомъ […] Михалко же послушливъ сы . иде борзо по них . и сгони ихъ за рѣкою **Бо҃мь** […] (Лаврентіївський літопис)
>
> В лѣто 6681 [1173]… Тоѣ же зимы . придоша Половци на Кыевьскую страну . и вьзѧша множьство селъ за Кыевомъ […] Михалько же и Всеволодъ послушлива сыи . идоста вборьзѣ по Половьцѣхъ . и зьгониша ѧ за рѣкою **Бм҃ь** […] (Іпатіївський літопис)

Попри розбіжність у датуванні, оповідання обох літописів настільки подібні, що можна не мати сумніву – йдеться про один і той же похід.

Хоча далі описано аж дві битви з половцями, літописець не вмів назвати ніяких топографічних орієнтирів для них.

Із числа об’єктів на Бозі літопис згадує Межибоже (Іпатіївський літопис під 1146, 1148 рр.) – і тільки.

Наступна згадка цього города міститься у Галицько-Волинському літописі під 1227 р. – князі Данило й Василько Романовичі надали його князю Ярославу Інгваревичу. Із цієї одиничної згадки навряд чи можна вивести, що верхнє Побожжя в цей час було належало князям Романовичам. Обдаровувати можна і не своїм.

Далі, під 1234 р. згадано Бориса Межибозького, якого Л. Є. Махновець вважав *князем* і *сином Ярослава Інгваревича*. Вважаю і те й друге безпідставним.

Остання згадка Межибожа й в парі з ним – Побожжя міститься під 1257 р.. В 16 ст. на місці давньоруського города поляки збудували замок.

Другий об’єкт, котрий відносно певно містився на Бозі – це Кудин, згаданий під 1241 р.. Вважається, що це – городище біля села Кудинка Летичівського району Хмельницької області (22 км на схід від Меджибожа).

Археологія середнього Побожжя

Певну загадку для нашої теми становить група городищ на території сучасної Вінничини, обстежена П. І. Хавлюком [*Хавлюк П. І.* Древньоруські городища на Південному Бузі. – «Слов’яно-руські старожитності», К., Наукова думка, 1969 р., с. 156 – 174].

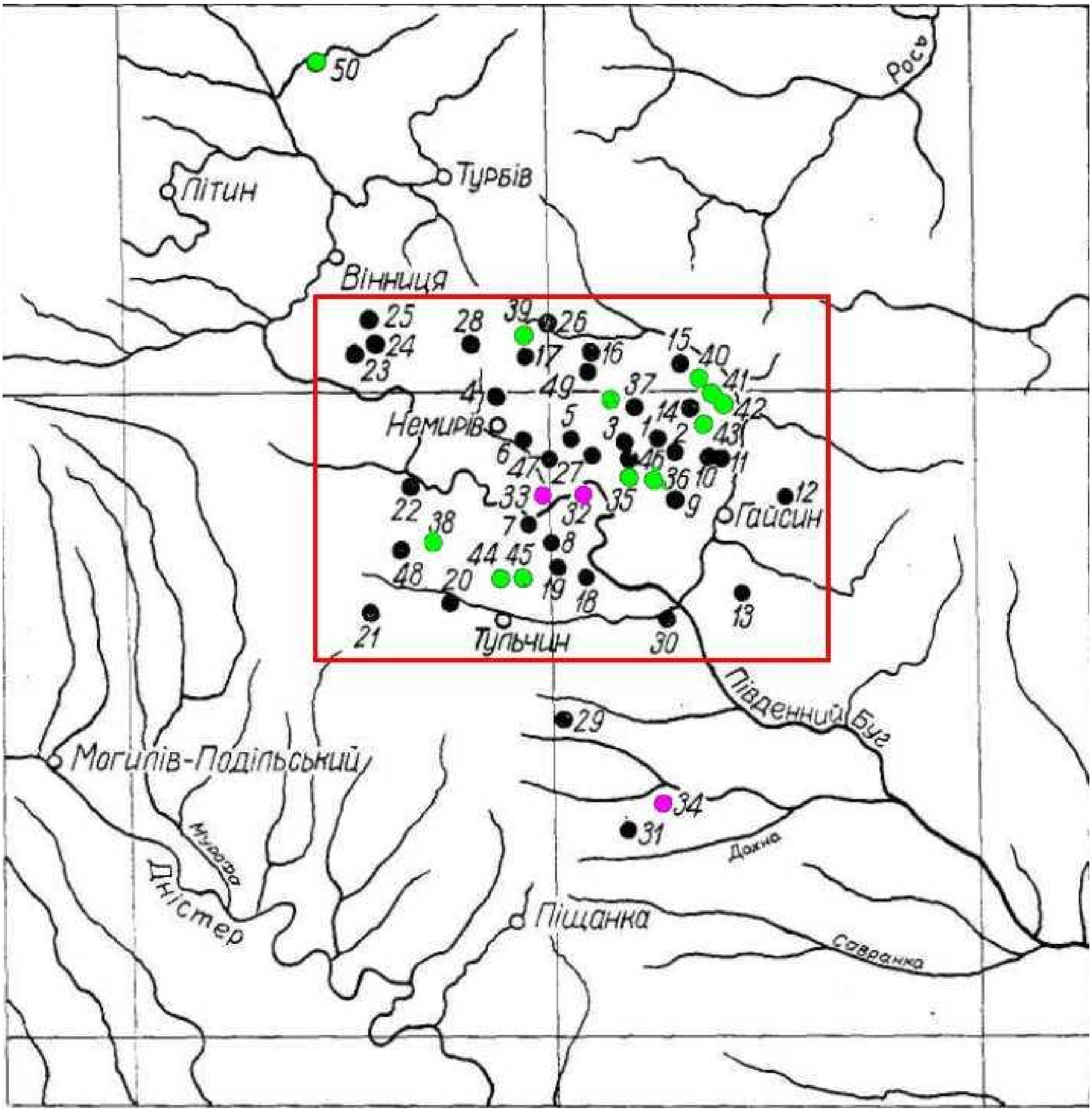

Картосхема городищ на Вінничині
[Хавлюк П. І. op. cit., c. 158]

1 – Юрківці	13 – Жерденівка	25 – Комарів	36 – Гута
2 – Джуринці	14 – Копіївка 1	26 – Війтівці	37 – Ометинці
3 – Лоївці	15 – Василівка	27 – Червоне	38 – Марксово 1
4 – Немирів	16 – Борисівка 1	28 – Дубовець	39 – Жорнище 2
5 – Телегіївка	17 – Жорнищі	29 – Куниче	40 – Пархомівка
6 – Селевинці	18 – Маньківка	30 – Ладижин	41 – Дашів 1
7 – Брацлав	19 – Михайлівка	31 – Бондурівка	42 – Дашів 2
8 – Скрицьке	20 – Мазурівка	32 – Самчинці	43 – Копіївка 2
9 – Мітлинці	21 – Тиманівка	33 – Коржівка	44 – Тарасівка 1
10 – Бондури 1	22 – Печера	34 – Стара Ободівка	45 – Тарасівка 2
11 – Бондури 2	23 – Вороновиця 1	35 – Слобідка	
12 – Михайлівка	24 – Вороновиця 2		

1 – 31 – городища простого мисового плану; 32 – 34 – мисові городища зі складним планом (на картосхемі вони виділені фіолетовим кольором); 35 – 45 – [о]круглі в плані городища (на картосхемі вони виділені зеленим кольором). Село Марксове від 2016 р. знову зветься Монастирське.

На городищі у с. Червоне було знайдено саманідські дирхеми 916 – 935 рр., перетворені на дукачі, та сережки, аналоги яких датуються 1 пол. 10 ст. На інших городищах матеріалів, які надаються до датування, не було знайдено. Автор зазначив, що на цих городищах немає кераміки 8 – 9 ст., але якось промовчав – чи є на них кераміка пізнішого часу. На деяких городищах відзначено культурний шар ранньоскіфського часу. Частина городищ взагалі не мала ніякого культурного шару. Вони об'єднані в одну групу на підставі схем планування.

Розміри городищ дуже незначні: Юрківці – 150 × 70 м (1.05 га); Червоне – 80 × 85 м (0.7 га); Тарасівка 1 – 80 × 40 м (0.3 га); Тарасівка 2 – 110 × 100 м (1.1 га); Дашів 1 – 68 × 64 м (0.4 га); Дашів 2 – 40 × 42 м (0.17 га); Мельниківці 140 × 160 м (2.2 га). Два скарби (Юрковецький та Копіївський) знайдені не на городищах, а на сусідніх з ними селищах.

З цього матеріалу П. Х. зробив наступні узагальнення:

1, городища існували в 10 – 1 пол. 11 ст.; вони зникають в середині чи 2 пол. 11 ст. від половецької загрози;

2, городища утворюють дві оборонні лінії уздовж правих берегів річок Соб та Бог;

3, городища свідчать про розклад родового ладу і утворення соціальної верхівки, вони є феодальними замками;

4, ці пам'ятки – слов'янські [в назві статті вони атестовані навіть «давньоруськими»]; «немає сумніву, що всі південнобузькі городища, за винятком мисових городища складного типу, побудовані плем'ям уличів» [*Хавлюк П. І.* op. cit., с. 171].

Ця струнка теорія викликає, однак, цілий ряд сумнівів.

1. Ці городища об'єднані в одну групу на підставі схожості планів. Але мисові городища – то не така складна річ, щоб її не могли винайти незалежно різні народи й носії різних археологічних культур. Також і городища круглого (округлого) плану відповідають інтуїтивному (без науки геометрії) уявленню, що такий план забезпечує максимальну огороджену площу при заданому периметрі. До того ж пізніші мешканці могли бачити досвід оборонного будівництва попередніх часів.

2. Кінцева дата життя цих городищ ніяк не обґрунтована. Серед розглядуваних городищ можуть бути як давніші, так і пізніші за окреслений П. Х. час.

3. На городищах часто немає культурного шару. Чому? Можна висунути кілька припущень: вони використовувались недовгий час; вони були святилищами; вони були схованками для довколишніх сіл на час переходу ворогів; вони були чисто воєнними об'єктами – сторожовими постами чи фортечками, де бували воїни, а не було постійного населення, і т. д.

4. Серед перелічених городищ ми бачимо городища мізерного розміру. Що можна побудувати на площадці 40 на 40 метрів? Хіба одну порядну хату? Маленька площа змушує сумніватись, що вони могли бути схованками або мати якесь поважне оборонне значення. Хіба би це були святилища?

5. Для об'єднання укріплень в яку-небудь систему, зокрема, оборонну лінію, потрібен загальний координаційний центр (штаб). Я не бачу, де міг знаходитись такий центр для «ліній» по Собу й Богу, і не бачу того головного об'єкта, який мала би захищати оця ешелонована оборонна смуга. До того ж ці «лінії» занадто короткі, щоб нападник не міг їх обійти з флангів.

6. Скарби (речі престижного вжитку) знайдені не на території городищ, а якраз на території неукріплених селищ. Ідея «замків», хоч яка спокуслива, зустрічає заперечення у цій топографії престижних речей.

7. Приписування цих городищ уличам (які невідомо де жили) здається безпідставним: одне невідоме пояснюється через друге, так само невідоме.

8. Поруч із загрозою з боку степовиків ці городища перебували під постійною загрозою з боку київських князів. Від Києва до Вінниці всього 200 км, і мені здається неймовірним, щоб іще в 1 пол. 11 ст. так близько від столиці могло жити слов'янське плем'я і зберігати незалежність від Києва, до якого в цей час уже належали Перемишль (550 км), Полоцьк (570 км), Стара Ладога (1050 км), Білоозеро (1150 км), Муром (960 км), Курськ (420 км). Тим більше неможливо, щоб ці люди звались «плем'я уличів» і переселились з Побожжя тільки в середині – 2 пол. 11 ст., а літописець, який був молодшим сучасником цих подій і цікавився слов'янськими племенами, нічого про них не знав.

Відомо, що дерево-земляні укріплення на Побожжі будувались до 17 ст. включно, і може бути, що серед розглядуваних городищ є об'єкти, котрі будувались / оновлювались / використовувались у час, пізніший за Київську Русь.

Великий крок у вивченні історії заселення середнього Побожжя зробив Андрій Томашевський [*Томашевський А.* Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. – Археологічні студії (Чернівці), 2003 р., вип. 2, с. 132 – 159; доповнення (таблиці) подано окремо: *Томашевський А.* Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. – Археологічні студії (Чернівці), 2008 р., вип. 3, с. 169 – 179].

В роботі вичерпно використано доступну на той час (1995 р.) джерельну базу, значно розширено хронологію дослідження (від початку н. е. до сер. 11 ст.), застосовано нові дуже цікаві методи дослідження економіки та екології давніх поселень. Загальний висновок А. Т. звучить досить несподівано: «Кожну чверть тисячоліття, починаючи з середини І тис. н. е., основний масив населення східного Поділля змінювався» (с. 155). На цьому тлі не зовсім зрозуміло, чому А. Т. зве «уличами» тільки останню хвилю заселення (10 ст.), а не котрусь ранішу.

Для моєї вузької теми великий інтерес становлять картосхеми археологічних пам'яток (рис. 1 – 3, с. 134 – 136).

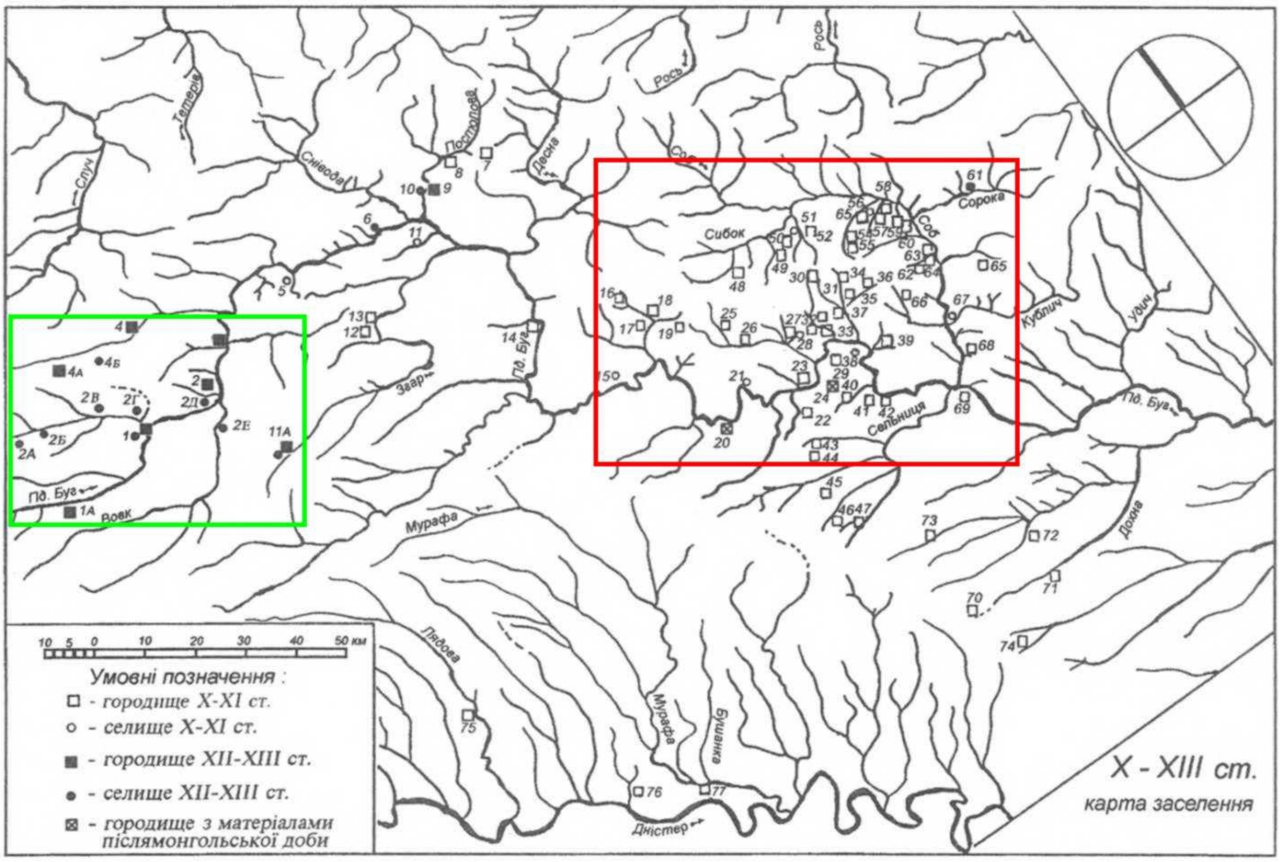

Картосхема об’єктів на Бозі
[Томашевський А. 2003 р., с. 136]

На цій картосхемі об’єднано дві окремих схеми: червоною рамкою я обвів скупчення об’єктів 10 – 11 ст. на середньому Бозі та на Собі, а зеленою рамкою – скупчення об’єктів 12 – 13 ст. на верхньому Бозі. На двох попередніх картосхемах подано об’єкти 5 – 7 та 8 – 9 століть.

Загальною рисою всіх періодів є виразна концентрація пам’яток на лівому березі Бога та на Собі – приблизно в межах червоної рамки. Ця зона в усі періоди оточена незаселеними просторами. Це викликає нові запитання, на які поки що немає відповідей: чому кожна нова хвиля поселенців обирала ту саму територію? чому вони селились компактно, не намагаючись перейти хоча б на правий берег Бога?

Окремою загадкою для мене є відсутність на картосхемах могильників. Автор відзначив: «Вірогідних улицьких могильників поки що не відомо» (с. 139). Це – так само запитання без відповіді: люди жили на одному місці століття або й півтора, помирали тут і… і немає могильників.

Наступна група запитань (так само без відповідей) стосується демографії. Б. Ц. Урланіс для Європи 10 – 15 ст. вирахував швидкість зростання населення у 10..15 % **за століття**, що дає 0.1..0.15 % на рік [*Урланис Б. Ц.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). – М.: 1941 г., с. 91]. (Я знаю про складні проценти, але з огляду на невеликий приріст різниця складной (геометричної) і простої (арифметичної) прогресій незначна.) Отже, можна припустити, що за 10 – 1 пол. 11 ст. (150 років) природний приріст населення середнього Побожжя склав 15..23 %. Цей приріст міг би бути достатнім для заснування поселень за межами моєї червоної рамки, котрі здаються мені проявом експансії населення з компактного ядра. Але не можна

уявляти собі справу так (здається мені), що прийшла на Соб маленька група людей, заснувала перше поселення – і потім наслідком природного приросту засновувались нові поселення, аж поки їх числе не досягло кількох десятків.

Отже, прийшла звідкись значна кількість люду, котрі одразу заснували багато поселень, і далі їх число якщо й зросло, то не більше ніж на оті 15..23 %. І те саме стосується й попередніх періодів.

Далі, в середині 11 ст. щось сталось, і всі ці поселення запустіли й зникли, а що ж населення? Стосовно цієї групи поселень я не бачив згадок про згарища, безладно розкидані скелети загиблих і вістря стріл у напільних боках валів городищ, що типово вважається ознаками воєнного розгрому. Мабуть, його й не було. Тоді виходить, що всі люди з цих поселень, як зграя перелітних птахів, організовано знялися з місця і переселились. Куди? Десь в 2 пол. 11 ст. мала би виникнути рівноцінна група поселень, але де саме? І що то була за соціальна організація, котра це забезпечила? (Звертаю увагу – дослідники цих поселень не говорять про їх поступове згасання, поступове скорочення заселеної площі одних поселень паралельно з повним зникненням інших, але говорять про одночасний швидкий занепад. І так було, виходить, в усіх трьох періодах.)

Те, що на ці запитання А. Т. не дав відповідей – не є ніяким недоліком, тільки предметом подальших студій.

Наступний крок у вивченні цих городищ зробили Ольга Манігда та Ольга Грабовська [*Манігда О., Грабовська О.* Середньовічні городища уличів на Побужжі: особливості використання ландшафту. – Space in Historical Research, 2021, vol. 2, p. 50 – 56; *Манигда О.* Средневековые городища на Южном Буге: освоение пространства и предназначение укреплений. – Revista arheologică, 2021, Vol. 17, No. 2, p. 78 – 86]. Пропонується створити археологічну геоінформаційну систему «Уличі. Археологічна карта»…

… «Про це ми ще до війни говорили з паном окружним начальником» – можу повторити я слідом за бравим солдатом Швейком. До якої війни? – до сучасної нашої війни 2022 року проти агресії Гнило-Солом’яної Орди (пишу це 25 вересня 2022 р.). З ким говорила? – зокрема, з тим же Андрієм Томашевським. В нині вже далекому 1995 році створення інформаційної системи пам’яток України було поставлене як одна із задач новоствореного Інституту пам’яткоохоронних досліджень, і якби у начальства вистачило терпіння й компетентності підтримувати цей напрямок, в Україні, можливо, уже б діяла така система [трохи більше: *Жарких М. І.* «Потрібна база даних пам’яток України». – К.: 2015 р.]. «Якби» – відповіли в такій ситуації спартанці…

І от цілком незалежно від тих спроб розпочалась нова спроба створити хоча б локальну інформаційну систему. Слід побажати цій справі всіляких успіхів.

Надзвичайно цікавою і нечуваною в нашій науці є спроба визначення зон огляду сусідньої території з городищ. Без геоінформаційної системи про таке не можна було навіть мріяти. Це приводить авторок до висновку:

> Інтерпретуючи результати аналізу прямої видимості з **синхронних** пам’яток ми можемо висловити упевнене припущення про те, що ці фортеці будувалися з метою надання укриття, а не з метою домінування на місцевості та засвідчення своєї переваги в регіоні й також не з метою створення оборонних ліній городищ, як наприклад, оборонні лінії 11 ст. у Поросці, засновані Ярославом Мудрим.

> Навпаки, спорудження городищ **на схилах**, у важкодоступних місцях, із використанням потужних земляних укріплень мало на меті захист населення у разі небезпеки нападу [*Манігда О., Грабовська О.*, с. 55].

Я виділив у цитаті слово «синхронних», тому що зі статті зовсім не видно оцієї синхронності, а є тільки попередня дата – 1 пол. 11 ст. [там само, с. 53] (як бачимо, 10-е століття уже відставлено).

Також мене здивувало, що ті городища, про які Хавлюк писав як про мисові (тобто розташовані на **площадках мисів**), у цих статтях переїхали на **схили мисів**! Ті самі городища, не інакші! А куди вони далі переїдуть, якщо ще третя група дослідників за них візьметься? Навіть у цьому елементарному питанні, виявляється, не можна довіряти археологам!

Розглядаючи подані у статтях зони огляду, я звернув увагу, що в переважній більшості вони простягаються на північ і північний захід від городищ, і лише зрідка – в інших напрямках. Чи це означає, що з того боку очікувався прихід ворогів?

Маленький недолік всіх зазначених публікацій полягає в тому, що досліджувані городища наперед вважаються належними уличам. Мені здається, що це мав би бути висновок із проведеного циклу досліджень, а на даному етапі для такого визначення як не було підстав, так і нема.

Словом, вивчення археології цих городищ може подати нові дані до історії регіону, зокрема, до з'ясування стосунків регіону до Київської Русі, але поки що маємо більше запитань, аніж відповідей.

Карта ал-Ідрісі

З зовсім іншого боку, із Палермо у Сіцилії, походить карта арабського географа Мухаммада аль-Ідрісі (1100 – 1165), над якою він працював у 1138 – 1154 роках, якраз тоді, коли Ольговичі почали чубитись за Київ із Мономаховичами.

Завдяки латинській транскрипції назв, зробленої Конрадом Мюллером у 1928 р., можна розібрати, що на цій карті зображено й підписано Дніпро та Дністер. Про існування Бога (даруйте за каламбур!) Ідрісі не знав.

Висновок: у давньоруський час ріка Бог і Побожжя не відігравали ніякої ролі й були дуже мало відомі.

Доба Золотої Орди (сер. 13 – 14 ст.)

В цей час Побожжя було віддалене від центрів, де писались історичні джерела, і не було предметом воєнних і політичних конфліктів, відповідно авторам європейських хронік не траплялось нагоди про нього згадати.

«Прославія» 1352 р.

Згадка Прославії під 1352 р. у флорентійського хроніста Маттео Віллані фантазією Я. Р. Дашкевича була прив'язана до Брацлава [*Дашкевич Я. Р.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. – Україна в минулому, 1994 р., Т. 5, с. 32 – 65]. Не вважаю його аргументацію переконливою, попри те, що до цієї точки зору приєднався Б. В. Черкас [*Черкас Б.* Західні володіння Улусу Джучи. – К.: Інститут історії України, 2014 р., с. 167 – 171].

По-перше, від Флоренції до Брацлава – 1500 км, і завжди треба пам'ятати про географічний бар'єр: чим далі автор джерела знаходиться від описуваного об'єкту, тим більш розпливчастими будуть його слова.

По-друге, хоча переклад відповідного уривку містить 3200 знаків, тобто є досить великим, надто на середину 14 ст. – він не містить ніяких географічних назв, окрім Прославії, а також ніяких власних імен, окрім угорського короля Людовіка (але що Людовік у цей час був королем Угорщини, ми знали й без хроніки Віллані!).

Назва «Прославія» є ефемерною (вона зустрічається тільки в одному джерелі і тільки один раз), і для її локалізації потрібен контекст, а якраз географічного контексту Віллані й не дав. Черкас пише: «назва «Прославія» слов'янського походження, а отже, ця територія має знаходитися на схід від Угорщини» [*Черкас Б.*, op. cit., с. 170].

Зовсім не «отже»! Оточення земель, заселених угорцями, виглядає так: на півночі – словаки, на північному сході – українці, на сході – румуни, на південному сході – болгари (це якщо вважати Трансільванію за угорську територію), на півдні – серби, на південному заході – хорвати та словенці, на заході – німці, на північному заході – чехи (це якщо вважати Словаччину за угорську територію). Тобто слов'янських земель довкола Угорщини достатньо. Якщо потрібно поєднання слов'яни + татари, то це теж не конче має бути сучасна Україна, це могла бути й Болгарія, район Видина, до якого угорці були ласі й таки захопили його в 1365 – 1369 рр. І якщо йдеться про невідомий епізод, для якого дана хроніка виступає єдиним джерелом, то не варто одразу зосереджуватись на одній гіпотезі й відкидати інші. Варто розглядати паралельно усі можливості.

Можливо, є сенс звернути увагу на назву давнього болгарського міста Преслав, котре в розглядуваний час було запустілим, але могло дати назву всій землі болгар. Ця назва має всі ті приголосні, що й Прославія, і відрізняється тільки однією голосною, тобто є більш схожою на Прославію, ніж Брацлав або Браслав (якщо вважати цю останню форму первісною – відмінність у 1 приголосній і 1 голосній). На цьому місці треба наголосити, що всі історичні джерела, де згадано Брацлав на Вінничині, не фіксує його із початковим **П**, а тільки з **Б**.

Преслав був зруйнований татарами наприкінці 13 ст., і може бути, що інформатор Віллані розповідав саме про цю давню війну. Могло бути й так, що оповідач знав тільки, що було місто Преслав і що воно було зруйноване, а приписування цього руйнування татарам – то вже його власний здогад.

Далі, написано, що Прославія – *королівство*. Здавалось би, що тут неясного: там володарем є король, тобто особа, рівна за рангом королю Угорщини, чи Чехії, чи Франції. А між тим ми маємо з 15 ст. дві (принаймні дві!) звістки про *Псковське королівство* (Жильбер де Ланнуа, 1421 р. – трохи докладніше в окремій статті [*Жарких М. І.* Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році. – К.: 2020 р., розділ «Псковське королівство»]; і карта 1491 р. – трохи докладніше далі). Так атестували Псков, котрий не був навіть князівством. Чи не такого ж розбору було «королівство» Прославія?

Далі Б. Черкас пише:

> По-друге, місто Брацлав іноді в джерелах фігурує, як Переславль. Принаймні, так його називав Зосима 1419 року [*Черкас Б.*, op. cit., с. 170].

Тут дослідника спіткала лиха година. Розкриваємо текст записок Зосими, на який посилається Б. Черкас, і читаємо: «Бреславль» [Книга хожений. Записки русских путешественников XI-XV вв. – М.: 1984 г., с. 121]. А от у перекладі цього тексту сучасною російською мовою справді стоїть «Переславль» [там само, с. 301], і так цей дуже невдалий переклад (а не оригінальний текст!) потрапив на сайт «Восточная литература» (Б. Черкас посилається саме на сайт).

Але назва «Бреславль» нітрохи не ближча до «Прославії», ніж Брацлав, тому записки Зосими не допомагають нам локалізувати Прославію.

Далі, визначаючи джерельну вартість тексту Віллані, не можна забувати про мовний бар'єр. Віллані поталанило, що він зумів знайти спільну мову з кимось із угорських вояків, котрі загостили до Флоренції. Вираз «знайти спільну мову» тут треба розуміти у найпрямішому значенні, бо в Угорщині не говорили по-італійськи, а в Італії – по-угорськи. Спільною мовою могла би бути латинська, якою Віллані безсумнівно володів, але це передбачає певний освітній рівень вояка-інформатора.

А цей рівень мені видається дуже низьким. Думаю, що інформатором був рядовий воїн, і нітрохи не дивуюсь, що він не знав назв проміжних пунктів походу (це – справа командирів). Не дивуюсь, що він не знав імен ворогів (це річ цілком природна). Але він не міг не знати імен своїх командирів і очільника походу – а от цього ми й не бачимо. Думаю, що при поганому знанні спільної мови (якою б вона не була) Віллані зумів вибрати похвальбу, а упустив конкретні деталі. Так чи інакше, а **компетентність** оповідача у справах, про які він узявся розповідати, невелика, практично ніяка.

Тому я вважаю більше реалістичною оцінку Іштвана Вашарі:

> Происшествия 1352 года сохранились в сложно разъяснимой и искаженной форме в летописи итальянского историка Маттео Виллани […] Это является лишь смутным отблеском тех происшествий, в ходе которых поляки и венгры вместе пошли против литовцев, которым помогали в бою татары и русские. Виллани явно помешала политическая и этническая разноцветность, обозначенная термином Прославия: западнорусские территории, прежний Галич и Волынь, сначала попали под татарское владычество, однако на Волынь претендовала также и Польша, на Галич – Венгрия.
>
> Изложение Виллани достаточно слабое, по обыкновению преувеличивающее, или он сообщает ничего не говорящие данные […] Сказочное изложение и пустые фразы, а далее молчание остальных источников о «походе» 1354 года создают впечатление сомнительности того, заслуживает ли достоверности эта история вообще. [*Вашари И.* Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого. – Золотоордынская цивилизация (Казань), 2010 г., вып. 3, с. 27, 28].

На думку Вашарі, у хроніці Віллані відбився угорський похід на Галичину і Волинь. Тільки мені сумнівно, чи був це похід 1352 року? Угорці зустрілися з поляками під Белзом 21 березня 1352 р. і облягали город до 1 квітня, після чого король Людовік зробив коротку вилазку на Волинь і повернувся до Буди. Від Белза до Буди – 500 км, а це не менше 20 днів шляху (враховуючи, що через Карпати не можна їхати так скоро, як по рівнині). Отже, поворот до Буди стався не раніше початку травня, а мабуть навіть пізніше, у червні 1352 р. Припустимо, що у Буді король розпустив своє військо, і якийсь загін відрядив до Італії. Від Буди до Флоренції – ще

800 км, знову через гори. Можна думати, що ця дорога зайняла 1.5 – 2 місяці, і звістка про облогу Белза не могла дійти до Флоренції раніше ніж наприкінці літа 1352 р.

Але Віллані записав, що почув цю новину у квітні 1352 р., тобто саме в той час, коли король Людовік тікав від татар із Галичини (татар він так і не побачив, але боявся їх: «Капитан-исправнику не нужно даже самому ездить, а только картуз свой послать и этот картуз погонит крестьян до самого места назначения», як писав у свій час класик).

Тому можна думати, що звістки про похід у Прославію – якщо вважати їх відлунням походу 1352 р. – Віллані почув пізніше, а вписав їх у хроніку ще пізніше, коли точна дата забулась.

Згадка Меджибожа бл. 1366 р.

Ми маємо текст недатованого договору великого князя Ольгерда з родичами і польського короля Казимира з васалами [Книга посольская метрики великого княжества Литовского 1545 – 1572 гг. – М.: 1843 г., с. 468 – 470]. Дослідники датують цей договір 1366 роком. В ньому досить детально описано поділ земель давнього Волинського князівства. Зокрема, Любарту (молодшому брату Ольгерда) приділено Луцьку землю, в складі якої згадано і Меджибіж (Mezybozye). Це був найдалі висунутий на схід пункт в його володінні (та й в усьому договорі).

Далі на схід, зокрема, на середнє Побожжя, інтереси сторін договору не простягались. От тобі, бабусю, і «битва на Синій воді»!

Портолани

Друга група джерел, котрі потенційно могли б містити дані про наш регіон у золотоординський час, знову походить з Італії. Це портолани – морські компасні карти. Для них маємо гарний довідник [*Гордеев А. Ю.* Картография Черного и Азовского морей: Ретроспектива. До 1500 года. – К.: 2006 г.]. Мушу зазначити, що деяких цікавих карт, зазначених Гордеєвим, я не зміг знайти, натомість знайшов деякі інші карти, там не згадані.

Характерною особливістю портоланів, як і взагалі будь-яких географічних карт, є дуже сильна залежність пізніших зображень від раніших. Нерідко картографи, не маючи нової інформації про якийсь регіон, перерисовували попередні його зображення без змін упродовж століть, повторюючи давно застарілу інформацію і один раз допущені помилки. Тому карти завжди треба аналізувати у хронологічній послідовності, намагаючись відшукати прототип зображення, котрий став предметом наслідування. Історики часто про це забувають і пишуть: «Ось, це місто зображене на карті такого-то року – значить, так воно й було». А ця карта перерисована з карти на 50 – 100 – чи більше років давнішої.

Портолани почали креслити наприкінці 13 ст., і уже на найдавнішому із збережених портоланів – Пізанській карті з 4-ї чверті 13 ст. – маємо зображення Чорного моря (але цей кут карти зберігся погано).

(1) Генуезький картограф П'єтро Весконті працював у 1310 – 1330 рр.. Гарно збережений атлас 1313 р. містить карту Чорного моря. У північно-західному Причорномор'ї бачимо дельту Дунаю у вигляді семи островів, розділених протоками. Далі на північний схід позначена коротенька не підписана річечка. Вона впадає у лиман, що має форму кола. Уздовж правого берега річки – напис червоною

фарбою *Mauro Ca[stro]*. Далі зображено дельту (!) Дніпра у вигляді двох великих островів трикутної форми. Ріки Бог на цій карті немає.

Думаю, що помилкове зображення нижнього Дніпра було наслідком читання якогось невідомого нам опису поїздки вгору Дніпром, коли мандрівник дістався Великого Лугу з його численними островами, і подав їх опис, а проминув те, що бачив від гирла лиману до початку плавнів. До того ж картограф знав, що велики ріки утворюють дельти (як Ніл та Дунай), і дедуктивно сконструював «дельту Дніпра». Ну, а пізніші картографи копіювали цю дельту тому, що вона була зображена на попередніх картах.

(2) Чорне море зображено й на інших портоланах Весконті: чорновому 1311 р. (на ньому немає ніяких написів), окремій карті Чорного моря 1318 р. (я не знайшов її гарного оригінального скану, тільки копію, здається, із «Записок Одеського общества истории и древностей»).

(3) Вважається, що Весконті накреслив портолан, з якого зроблено карти у книзі Марино Санудо Старшого «Liber Secretorum Fidelium Crucis» (1307 – 1321 рр.). Там є й карта Чорного моря, помилково підписана як карта Каспійського моря. Але мені стало шкода 20 доларів за скан повного розміру. Наскільки можна судити по малоформатних зображеннях, великих відмінностей від карти 1313 р. вона не має.

(4) Наступний за часом портолан накреслено, мабуть, у Генуї десь між 1320 і 1350 роками, але його рамка на півночі проходить трохи північніше Білгорода-Дністровського (Mauro Castro на карті, Чорний замок або Чорний город). Дністровського лиману на карті немає.

(5) Анжеліно Далорто (Angelino Dalorto) десь у 1325..1330 рр. у Генуї накреслив портолан Середземного і Чорного морів. Ця карта відмінна від класичних портоланів тим, що подає немало об’єктів на суходолі, далеко від узбережжя моря. Зокрема, територія на захід від Дніпра має напис *Burgaria* (Болгарія). Але потрібне нам північно-західне Причорномор’я показано тут приблизно так, як на карті Весконті 1313 р.

(6) За прикладом Італії портолани почали креслити і на острові Майорка біля Іспанії. Там в 1339 р. Анжеліно Дульсерт (Dulcert; його вважають за одну особу з Анжеліно Далорто) накреслив свій другий портолан. На жаль, Національна бібліотека Франції, де зберігається оригінал карти, не подбала відсканувати його з повною роздільною здатністю. На доступному скані можна прочитати тільки великі підписи, але не дрібні. Для нас ця карта важлива тим, що на ній уперше позначено Львів [*Байцар А.* Одне із перших зображень Львова на карті. – Мережева публікація, 29.09.2017 р.]. На північний схід від Львова, приблизно на території Волині, зображено сім міст, розміщених у три ряди (2 + 3 + 2).

(7) В 1367 р. у Венеції був створений портолан братів Доменіко й Франческо Піццігано (слід знати, що форма *Pizzigani* – це множина, як наші Шевченки чи Коваленки). Ця карта доступна у гарній якості. Зображення північного Причорномор’я на ній загалом подібне до карти 1339 р., тільки немає семи міст-замків та Дністровського лиману у формі кола.

(8) У 1375 р. на Майорці було накреслено славний Каталонський атлас. У північно-східному куті карти показана майже цілком територія сучасної України.

Що ж дає ця рання карта для нашої теми? У північно-західному Причорномор’ї бачимо дельту Дунаю у вигляді трикутного острова між двома рукавами; далі на

північний схід в море впадає коротенька річечка, у назві якої при певній фантазії можна побачити *flum. Turlo* (*ріка Турло* – татарська назва Дністра). Біля її гирла зображено лиман (у формі кола) і напис червоний кольором *Mauro Castro*. Далі зображений Дніпро, котрий також утворює на карті дельту із двох островів. Вище дельти зображено велике місто з написом *Chiua* (Київ). На північний захід від Києва й північний схід від Львова зображено уже відомі нам сім міст, кожне у формі кільцевої стіни, в центрі якої знаходиться висока башта (донжон? Можливо, ці зображення краще називати замками, а не містами). На північ від них – великий напис *Russia*. На території між Дніпром і Дністром великими літерами написано *Burgaria* (Болгарія). В цілому зображення нашого регіону досить близьке до карти 1339 р.

(9) На тому самому острові Майорка, але незалежно від попередніх карт школи Майорки, був накреслений бл. 1380 р. портолан Гійома Солери (Guillem Soler). Це – класичний портолан, об’єктів на суходолі там дуже мало. На північно-західному березі Чорного моря зображено дельту Дунаю у вигляді трикутника з двома протоками, напис на кшталт Maurocastro, над яким вивищується татарский прапор (але немає ані Дністра, ані його лиману) і дельта Дніпра у вигляді двох островів.

Оце стільки знали середземноморські моряки 13 – 14 ст. про потрібний нам регіон. Карти, як бачимо, не містять Бога і не показують надто великої обізнаності навіть із берегом моря. Причина, мабуть, у тому, що ця територія не містила нічого цікавого та / або корисного для мореплавців. Цікаве (святі місця) було у Палестині, а корисне (шовк) – далеко на сході.

Незначні археологічні сліди

26 вересня 2022 р. повідомили: під час виконання бойового завдання на Сході загинув підполковник Валерій Матвійчук.

27 вересня 2022 р. повідомили: на Харківщині загинув захисник з Кривого Рогу Юрій Булига.

28 вересня 2022 р. повідомили: на війні з росією загинув волинянин Олександр Новосад.

І це – тільки мала частина тієї ціни, яку платять наші воїни за те, щоб Україна продовжувала жити, і я в Києві у звичному комфорті міг продовжувати свою роботу (28 вересня 2022 р. о 12:30).

Перший каталог археологічний пам’яток нижнього Побожжя почала була друкувати Ірина Фабриціус (1882 – 1966) [*Фабрициус И. В.* Археологическая карта Причерноморья УССР. – К.: и-во АН УССР, 1951 г., т. 1 – 131 с.]. Видання було розплановано на три томи: перший присвячено міжріччю Дністра та Бога, другий – міжріччю Бога та Дніпра, третій – лівобережжю Дніпра [с. 9]. З невідомої мені причини було надруковано тільки 1-й том, в якому подано опис пам’яток, що лежать на самому Бозі та його правих допливах – від гирла до Первомайська.

Довідник складено на підставі друкованих повідомлень [до 1936 р. – с. 122] та недрукованих звітів археологічних експедицій 1920-30-х років. Користуватись ним досить складно з багатьох причин.

По-перше, більша частина географічних прив’язок, такі як село Сталіно чи вулиця К. Лібкнехта, зникли з сучасних карт, і їх відшукання само становить проблему.

По-друге, карта подає тільки об’єктивні дані про пам’ятки (городище, курган, скарб…), не вдаючись у питання їх хронології та культурної приналежності. Це зумовлено характером використаних джерел, які переважно не містять таких вказівок. Видобути щось корисне для хронології здатен тільки справжній фахівець археології, та й то, мабуть, не скрізь.

По-третє, характерні риси золотоординської матеріальної культури на той час ще не були виявлені (за винятком хіба що монет), тому нечисленні знахідки такого роду не привертали уваги і губились у загальній масі «давніх речей».

Отже, користі для моєї вузької теми цей довідник не дає.

Далі, в 1980-х роках друкувалась серія «Довідників з археології України», але книга, присвячена Миколаївській області, з невідомої мені причини не була надрукована.

Наступна книга [*Иванова С. В., Островерхов А. С., Савельев О. К., Остапенко П. В.* Очерки истории и археологии Буго-Днестровского междуречья. – К.: 2011 г. – 300 с.] містить потрібний мені загальний огляд пам’яток регіону із поділом на епохи та культури. Є там і підрозділ «Золотоординська доба в північно-західному Причорномор’ї», написаний Г. С. Богуславським [с. 214 – 232, в основному за книгою А. О. Добролюбського «Кочевники северо-западного Причерноморья в эпоху средневековья» (К.: 1986 р.)].

> Археологические материалы по истории *кочевников* монгольской эпохи в Северо-Западном Причерноморье представлены единственной категорией памятников – подкурганными погребениями, в большинстве своем одиночными, как основными, так и впускными; впрочем, известно и два курганных могильника [с. 217; обидва могильники знаходяться у Придунав’ї – с. 219].

Переважна частина цих поховань подібна до давніших половецьких, хронологічне розшарування всередині золотоординського часу неможливе [с. 220].

Далі автор переходить до ординських *міст*, розташованих на захід від Дністра.

Про басейн Бога в розглядуваному підрозділі немає згадок з очевидної причини – немає виразних археологічних пам’яток.

Ще пізніше, на третьому році війни Росії проти України, український (??) історик Володимир Марков опублікував у Петербурзі, у країні-агресорі свою книгу [*Марков В. И.* Тюркский след в истории Украины X-XVII вв.. – Спб.: Евразия, 2016 г. – 382 с.]. Допомога агресору? Колаборація? Війна? – Ні, не чули.

Що ж пропонує цей любитель Євразії (видавництва!)? Золотій Орді присвячено 6-й розділ [с. 92 – 149]. Тут бачимо використання Стрийковського для висвітлення подій 14 ст. [с. 99]. Критика історичних джерел? – Ні, це не до нас.

Далі бачимо оцінку чисельності татарського війська на території сучасної України на 60 тисяч [с. 101] і 200 тисяч [с. 102] і відповідно загальну чисельність населення в 300 тисяч чи 1 мільйон.

Оце вже для нас цікаво. Якщо припустити середню тривалість життя в 50 років, упродовж **одного року** із мільйонного населення помре 20 тисяч, і відповідно утвориться 20 тисяч могил. Якщо це населення житиме на одній території 50 років,

відповідно буде 1 мільйон могил (повна зміна покоління), а якщо 100 років – 2 мільйони.

І де ж ці могили? Де оця велетенська кількість могил, котра при всіх пізніших руйнуваннях мусила б дати велику кількість археологічних пам'яток – просто в силу свого надзвичайно великого стартового числа?

Мізерна реальна кількість поховань, які хоч якось можна вважати належними до золотоординського часу, говорить про низьку густину населення. Арифметика не належить до сильних сторін нашого історика.

Наведений ним огляд археологічних пам'яток між Дністром та Дніпром [с. 103 – 109] показує, що їх «хронологія» спирається на здогади авторів 16 – 19 ст. і переважно не підкріплена власне археологічним матеріалом. Отаку маємо найновішу працю.

Одним реченням торкнувся цього питання В. Гулевич:

> Навіть за стабільної влади татар із кінця 13 ст. землеробська колонізація не просунулася на південь від генеральної лінії Вінниця – Брацлав – Звенигород – Канів. Принаймні археологія досі не дала підстав стверджувати протилежне [*Гулевич В.П.* Поділля в середині XIII ст. – 1400 р. – Сугдейський збірник, 2021 р., вип. 3–4 (VIIII), с. 95 – 96].

Археологічних даних щодо існування названих пунктів у татарський час немає, і навіть якщо вважати їх не реальними оселями, а тільки орієнтирами для окреслення границі, то й тут ми не знаємо, які землеробські поселення реально існували в цій зоні в цей час. Для наукових висновків потрібна археологічна карта таких поселень, а для її складання потрібні надійно встановлені ознаки матеріальної культури саме цього досить недовгого часу. Без такої підготовчої роботи міркування про «землеробську колонізацію» безпідставні.

Єдиним незаперечним золотоординським містечком у Побожжі є поселення біля с. Торговиця (Новоархангельський (Голованівський) район Кіровоградської області), розташоване на правому березі ріки Синюхи напроти Новоархангельська, у 70 км на північ від Первомайська (де Синюха впадає у Бог).

Упродовж останніх 20 років (2002 – 2022) було надруковано ряд статей та повідомлень про розкопки цієї пам'ятки [переліки публікацій: 1) біографічна довідка про Нінель Бокій (1937 – 2008); 2) профіль Ірини Козир на Google Академія; 3) *Гулевич В.П.* Поділля в середині XIII ст. – 1400 р. – Сугдейський збірник, 2021 р., вип. 3–4 (VIIII), с. 66, прим. 89]. Безумовно, ця пам'ятка заслуговує як на публікацію археологічних матеріалів, так і на оглядову монографію.

Не запускаючись у реферування наявних публікацій, можна сказати, що тут маємо **комплекс** елементів матеріальної культури, характерний для золотоординських міст. Інших таких об'єктів ані на самому Бозі, ані на його правобережжі поки що не виявлено.

Це містечко, котре виникло десь на початку 14 ст., запустіло одночасно із запустінням золотоординських міст у Білгороді-Дністровському, Старому Орхеї та Костештах, десь у 1360-70-х рр. Причина цього запустіння становить одну із загадок в історії Золотої Орди, запропоновані гіпотези не дуже переконливі.

Таким чином, наявні на сьогодні археологічні матеріали дозволяють окреслити два періоди перебування татар Золотої Орди в Побожжі:

– перший – 13 ст. – представлений поодинокими похованнями;

– другий – перші дві третини 14 ст. – на додаток до поховань з'являються містечка (містечко?), життя на яких припиняється в 1360-70-х роках.

Знову, як і в середині 11-го століття, населення з Побожжя втекло – не знати куди.

Отже, письмові джерела золотоординського часу нічого не говорять нам про Побожжя.

А де ж ханські ярлики? Ніяких золотоординських ярликів, які стосувались би Побожжя, немає й не бувало. Відомі ярлики кримських ханів, але це уже 2 пол. 15 ст., і там до них повернемось.

Доба Коріатовичів (1374 – 1394 рр.)

Ситуація із джерелами для Побожжя, зокрема джерелами історико-географічними, радикально поліпшилась з початком правління князів Коріатовичів на Поділлі. Не те, щоби цих джерел стало рясно, але проти повного нуля за попередній період і та кількість, яку маємо, становить велику зміну.

Початок цього правління надійно датований грамотою 1374 р. для Кам'янця-Подільського на 200 ланів. Намагання відтягнути цей початок у 1340-і роки вважаю безпідставним [наприклад, можна прочитати про «майже півстолітнє правління внуків Гедиміна, синів Коріата у південно-східній частині Європи…» – *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012 р., с. 28; і щоб двічі не вставати: південно-східна Європа тягнеться аж до Каспійського моря. Невже Коріатовичі і там правили?]. Від періоду 1374 – 1392 рр. (18 років) до нас дійшла певна кількість грамот князів Коріатовичів, чому ж ми не маємо жодної за 25..30 попередніх років, за значно довший період?

Кінець правління князя Федора Коріатовича на Поділлі також визначається по-різному в межах 1393 – 1394 років. Я думаю про 1394-й рік [*Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «Діяння Вітовта»; також наступний розділ]; так само думає С. Полехов [*Polechow S.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego. – Rocznik Lituanistyczny, 2019, t. 5, s. 45].

Від князів Коріатовичів до нас дійшли грамоти на земельну власність, деякі – в оригіналах. І *грамоти*, і *земельна власність* є наслідком впливу польських порядків. На цьому місці мені дуже придався би корпус подільських документів або хоча б їх каталог, над яким працює Віталій Михайловський. Але досі він не опублікований, тому доводиться користуватись тим, що вдалося знайти.

Найцікавіші із цих грамот відкриті відносно недавно: це грамота 1391 р. Гриньку на город Соколець [*Груша А.* Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. – Беларускі гістарычны агляд, 2001 г., т. 8, сш. 1/2, с. 123 – 135; *Полехов С. В.* Грамота князя Фёдора Кориатовича 1391 г. и подольская дань «в Татары». – Архіварыус, 2019 г., вып. 17, с. 97 – 107] та грамота 1392 р. Пашку Васневичу на Брацлавську волость [*Мікульскі Ю. М.* Новая грамата князя Фёдора Кариатовича 1392 г. – Беларуская даўнына, 2014 г., вып. 1, с. 147 – 150; *Михайловський В.* На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. – Ruthenica (Київ), 2016 р., т. 13, с. 188 – 197].

Обидві грамоти містять масу топографічних орієнтирів, котрі стали предметом коментування у статтях Тетяни Гедзь [Соколецька волость та навколишні землі у 1391 році. – К.: 2012 р. (мережева публікація); Брацлавська волость у 1392 році. – К.: 2015 р. (мережева публікація)].

Грамота 1391 р.

Процитуємо фрагменти грамоти 1391 р., які містять географічні назви (орфографію спрощено):

> А дали йому границю к тому городу к Сокольцю: от Чжунькова долов Росью по устье Малої Торчьці, а от Плискова долов Роскою аж до устя, а от верха Кропивної аж до устя, а от устя Кропивної долов Богом аж до устя Собу, а от Дашевцов долов Собом аж до устя Собу, а от Звинигорода дали ему границю аж по Конелыи […]

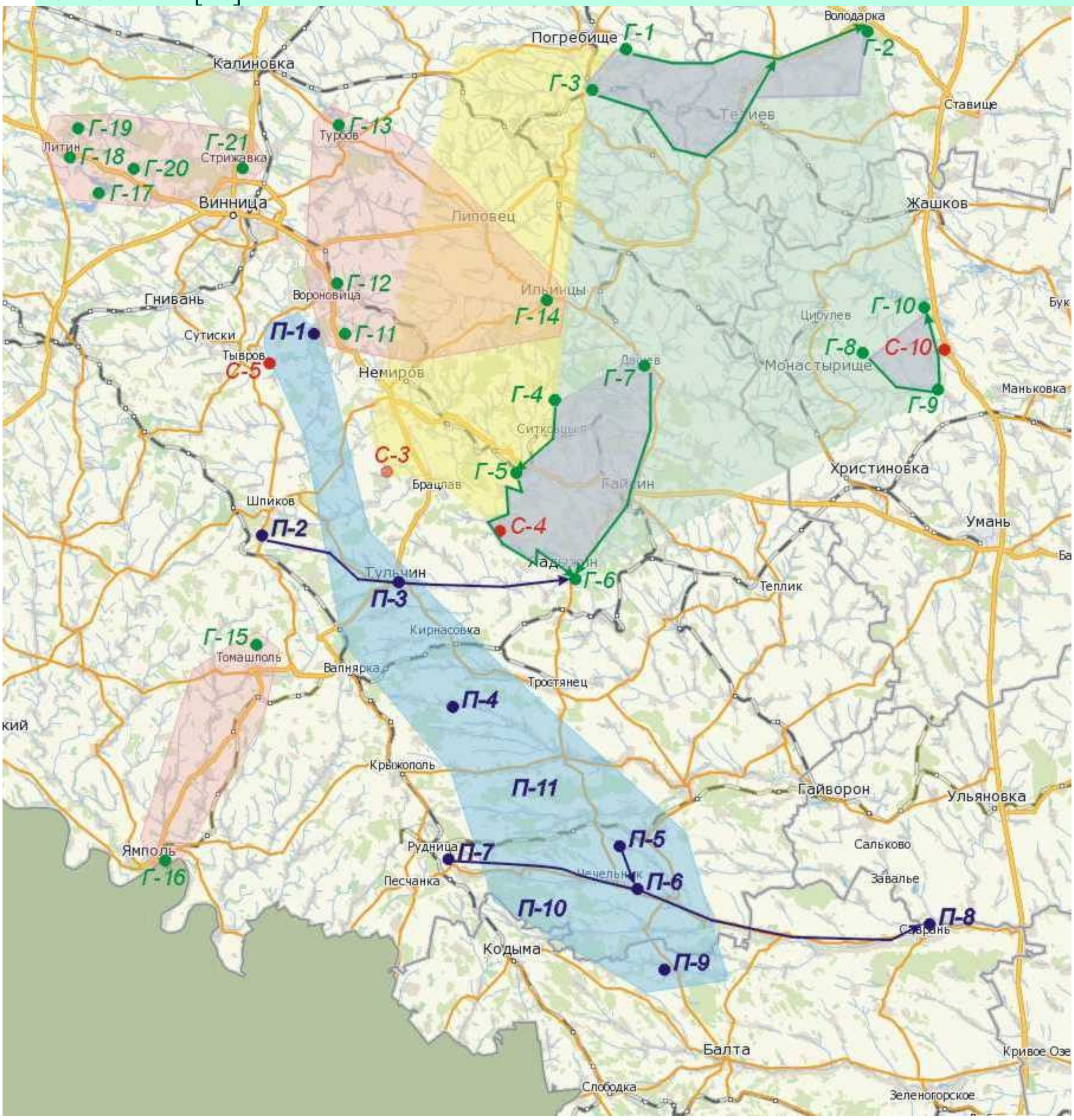

Картосхема надань кн. Федора Коріатовича на топооснові Meta.ua

Назва *Сокілець* і подібні із коренем *Сокіл* досить поширені на Вінничині, і ми повернемось до розгляду питання про його розміщення пізніше, коли зберемо більше даних. На картосхемі позначено деякі з них:

– (С-3) село Сокілець Немирівського (Вінницького) району (на Бозі у 17 км на захід від Брацлава);

– (С-4) село Сокільці Гайсинського району (на Бозі у 15 км на схід від Брацлава);

– (С-5) село Соколинці Тиврівського (Вінницького) району (на Бозі у 33 км на північний захід від Брацлава);

– (С-10) село Соколівка Жашківського (Уманського) району Черкаської області (90 км на схід від Брацлава).

Далі префіксом «Г» будемо позначати об'єкти з пожалування ***Г***риньку.

(Г-1) *Чжуньков* – сучасне село Дзюньків у Погребищенському (Вінницькому) районі Вінницької області, лежить у 80 км на північний схід від Брацлава.

Річка Мала Торчиця впадає у Рось у селі Ратуш (Г-2) Володарського (Білоцерківського) району Київської області, якраз напроти Володарки, у 107 км на північний схід від Брацлава. Це практично половина дороги від Брацлава до Києва!

(Г-3) Село Плисків у Погребищенському (Вінницькому) районі Вінницької області лежить у 66 км на північний схід від Брацлава. Тут маємо в документі суперечність і неясність: Роська впадає у Рось вище від Малої Торчиці, і тече вона із заходу на схід у 15 – 20 км на південь від Росі, більш-менш паралельно до останньої. Так що було предметом пожалування – чи відносно вузька смужка мжі Россю та Роською, чи величезна територія від верхньої Росі аж до Бога?

Річка *Кропивна* – мабуть, сучасна Кропив'янка, котра тече в Немирівському районі від Ометинців (Г-4, 20 км на північний схід від Брацлава) до Семенки (Г-5, 13 км на схід від Брацлава) і впадає у Бог з лівого боку (це все укрупнений Гайсинський район).

Ріка Соб впадає у Бог у місті Ладижині (Г-6) Вінницької області, це 26 км на південний схід від Брацлава.

(Г-7) *Дашівці* – сучасне містечко Дашів Іллінецького (Гайсинського) району Вінницької області лежить у 42 км на північний схід від Брацлава.

Річка *Конела* у Черкаської області починається біля села Теолин (Г-8) Монастириського (Уманського) району і тече на південний схід до села Добра (Г-9) Маньківського (Уманського) району, там повертає на північ і впадає у Гірський Тікич біля села Зелений Ріг (Г-10) Жашківського (Уманського) району. На її східному березі лежить село Соколівка (С-10).

Тут я дозволю собі маленьке доповнення до міркувань Т. Гедзь: сучасна Звенигородка Черкаської області лежить у 151 км на схід від Брацлава і в 63 км на схід від Конели. Тому це місце грамоти можна розуміти так: «а в напрямку Звенигорода границею Сокілецької волості є Конела, далі на схід – Звенигородська волость».

Таким чином, перший процитований уступ окреслює власне Сокілецьку волость. Зазначені орієнтири дозволяють думати як про мінімальний варіант (три області, зафарбовані на картосхемі у блідо-фіолетовий колір), так і про середній варіант (одна область, зафарбована на картосхемі у блідо-зелений колір). Т. Гедзь

навіть розширяє цю волость ще далі на захід (смуга, зафарбована у блідо-жовтий колір) – так, що вона включає і Сокілець (С-3).

Але чому волость ніде не переходить на правий берег Бога? Складається враження, що цей правий берег складав якусь іншу волость, можливо, Брацлавську, і ця волость уже була комусь передана у володіння.

Друга частина пожалування Гриньку окреслена так:

А к той Соколецкой волости придали ему наша старшая братья и мы Збынов поток весь от верха аж до устя, а село Глинянець, а Вороновицю, а Прилук, а Ільїнці, а на ріці на Русаві дали ему в трех местах люди садить.

Чогось подібного до Збинова потоку сучасний каталог не знає [Реєстр річок Вінницької області. – Вінниця: 2010 р. – 162 с. Реєстр річок Вінницької області. – Вінниця: 2010 р. – 29 с.], натомість поселення визначаються досить упевнено.

(Г-11) *Глинянець*, на мою думку – село Немирівського (Вінницького) району Вінницької області у 30 км на північний захід від Брацлава. Чомусь ані О. Груша, ані Т. Гедзь його не зауважили (ну, хоч якась користь від мого перегляду цієї грамоти буде).

(Г-12) Вороновиця Вінницького району і області у 36 км на північний захід від Брацлава.

(Г-13) *Прилук* – село Стара Прилука Липовецького (Вінницького) району Вінницької області у 65 км на північ від Брацлава. Ці три поселення перераховані в напрямку з півдня на північ.

(Г-14) А от Іллінці (районний центр, від 2020 р. – місто Вінницького району) розташовані на річці Соб у 38 км на північний схід від Брацлава, близько до західної межі «середньої» волості (за М. Жарких).

Якщо всі ці поселення утворювали один анклав (зафарбований на картосхемі блідо-рожевим кольором), то можна думати, вони додатково розширяли цю волость, підходячи досить близько до Вінниці. Можна припускати, землі з цього блоку дісталися Гринькові пізніше, ніж Соколецька волость.

Річка *Русава* починається біля села Олександрівка (Г-15) Томашпільського (Тульчинського) району Вінницької області (це 36 км на південний захід від Брацлава) і впадає у Дністер біля Ямполя (Г-16) Вінницької області (80 км на південний захід від Брацлава). Смуга уздовж Русави також зафарбована на картосхемі блідо-рожевим кольором.

Істотно, що тільки тут окреслено намір заснувати нові поселення, в той час як інші поселення вже існували.

Третя частина пожалування Гриньку – це посаг, який він отримав за своєю жінкою – дочкою невідомого нам князя Андріана Вінницького:

А также теща его [Гринька] княгиня Андріанова Вѣиницьская дала пану Гринькові і своїм дітям свої села […] село Микулинці, Літиню, Вонячин, Дешковці, Стріжевку.

Маємо тут дуже ранню, хоч і не пряму, згадку сучасного міста Вінниця – імовірно, у формі *Вѣиница = Війниця*.

З локалізацією згаданих сіл знову немає проблем:

(Г-17) *Микулинці* – село Літинського (Вінницького) району Вінницької області, 9 км на південний схід від Літина;

(Г-18) *Літиня* – це Літин, районний центр Вінницької області (від 2020 р. – містечко Вінницького району);

(Г-19) *Вонячин* – нині село Городище Літинського (Вінницького) району Вінницької області, 5 км на північ від Літина (оце ще мої 5 копійок до коментування грамоти; слід знати, що Вікіпедія помилково перенаправляє запит «Вонячин» на село Селище того ж району).

(Г-20) *Дешковці* – село Дашківці Літинського (Вінницького) району Вінницької області, 14 км на схід від Літина. Ці 4 села лежать у басейні Згара.

(Г-21) *Стріжевка* – село Стрижавка Вінницького району Вінницької області, 29 км на схід від Літина, на березі Бога.

Всі ці села складали, на мій здогад, частину Вінницької волості, котрою володіла невідома на ім'я удова князя Андріана. Район цих поселень також зафарбовано на картосхемі блідо-рожевим кольором.

Найбільш висунутим на південь поселенням із числа названих у грамоті виступає Сокілець, далі на південь лежать річки – Русава на Подністров'ї та Соб на Побожжі. З усіх можливих Сокільців треба віддати перевагу С-4, оскільки він лежить на Бозі саме на тій ділянці границі волості, котра описана найбільш детально. Також можна припускати, що Соколівка (С-10) була заснована вихідцями із Сокільця (С-4) ще наприкінці 14 ст. заходами Гринька.

Грамота 1392 р.

У грамоті 1392 р. предмет надання Пашку Васневичу окреслений у такий спосіб:

… села в Браславскои волости за его [Пашка] верную службу в дедизну, отчизну и детѧм его зо всим правом з даньми, з винами и с судами и с пересудами, на имѧ села Шандыровъ, Новоселицу на Богу, а от устьѧ Бразницы до Кутелевы пасеки зъ обыдву сторону Богу не маеть сѧ нихто уступовати по потоки, што тут пришли и в озеро.

Перше, що слід відзначити – це непряма згадка *Брацлава* (у формі *Браслав*, через Брацлавську волость). Мені здається, що це взагалі перша згадка про нього.

Далі префіксом «П» будемо позначати об'єкти з пожалування ***П***ашку.

(П-1) *Шандыровъ* – село Шендерів Тиврівського (Вінницького) району Вінницької області, на лівобережжі Бога, у 32 км на північний захід від Брацлава. До речі, на 3-верстовій карті Ф. Шуберта 1868 р. (аркуш 25-7) село позначене як *Шандыревка*, саме з ***а*** у першому складі.

Варто також відзначити, що Шендерів знаходиться дуже близько, у якихось 7 – 8 км від Глинянця (Г-11) та Вороновиці (Г-12) – уже відомих нам володінь Гринька. Можливо, через це виразно (як на той час) зазначено, що Пашку пожалувано землі на обох берегах Бога.

Новоселиця – «тимчасова» назва недавно осадженого села (втім, нерідко вона перетворюється на постійну, і на сьогодні в Україні маємо аж 27 Новоселиць, жодна з яких нам не підходить; а ми ще не рахуємо *Новосілок* та *Нових Сіл*). Це село було на Бозі, і можна думати про село Потуш на лівому березі Бога, в 4 км на південь від Шендерова.

Тут у Бог впадає річка Воронка, на якій стоять Вороновиця і Шендерів. Чи вона й була Бразницею нашого документу? В Україні є 4 річки з назвою *Бережниця*, всі вони – в західних областях. Але заселення Побожжя йшло саме із заходу, і може бути, що переселенці назвали безіменну до того часу річку звичним для себе іменем.

Згадка *озера* дещо дивує. Нині на цій території ніяких природних озер не видно; не видно їх і на згаданій 3-верстовій карті Ф. Шуберта. Через те, що ухили річок в бік Бога досить значні, малоймовірно утворення озер на них. Всі водойми помітної площі – це рукотворні ставки.

Третее село Костентинов, а от устьѧ бегучы доле(м) Сильницею зъ обох сторон до Собачьего Млыница, а в то сѧ не маеть нихто вступовати.

Річка Сільниця впадає в Бог з правого боку в сучасному місті Ладижині (Г-6), саме там, де зліва впадає Соб (знову бачимо, що володіння Пашка стикаються із володіннями Гринька). Від Шендерова це 62 км на південний схід (і посередині тут лежить Брацлав). Виток Сільниці біля села Левківці (П-2) Тульчинського району лежить у 35 км на південь від Шендерова. Сільниця має цілих 24 допливи довжиною понад 10 км, і від устя якогось із них (мабуть, що впадав у невідомому нам Костянтинові?) пожалувані землі йшли до так само невідомого Собачого Млиниця.

Назва урочища наводить на думку, що тут раніше був млин. Але звідки сюди їздили щось молоти? З відомих на цей час поселень найближчим був Брацлав – це всього 18 км на північ від середньої течії Сільниці, а конкретно – від сучасного міста Тульчин (П-3). Саме тут мені хочеться бачити Собаче Млинище, хоча варто відзначити, що майже вся течія Сільниці нині вкрита ставками, і можна думати, що на ній було немало зручних місць для влаштування млинів. На всяк випадок зазначу, що від Шендерова до Тульчина – 44 км на південний схід.

В. Михайловський пропонував як кандидата на Костянтинів сучасне село Костянтинівку Липовецького (Вінницького) району Вінницької області [*Михайловський В.* На маргінезі…, с. 189]. Не думаю, що так може бути: 1, це село лежить у 41 км на північний схід від Шендерова, тобто дуже далеко від Сільниці; 2, порушується напрямок опису володінь з півночі на південь; 3, село лежить усього в 7 км на схід від Старої Прилуки, володіння Грицька.

Назва села – Костянтинів – виразно показує, що його засновником був невідомий нам селянин на ім'я Костянтин, який спорудив Костянтинів двір (чи Костянтинів хутір), і той став ядром для більшого поселення. І це поселення зберегло назву чоловічого роду, не узгоджену із середнім родом слова *село*. Все це відбувалось ще до того, як начальство із Кам'янця-Подільського (це десь 165 км на захід) почало тут розпоряджатись і надавати ці землі своїм слугам. Жодною мірою не можна думати про князя Костянтина Коріатовича, про якого місцеві люди мабуть і не чували.

Четвертое село Куничее на Бершади.

Це село (П-4) у Крижопільському (Тульчинському) районі Вінницької області й нині зветься Куниче. Це 67 км на південний схід від Шендерова, і пряма лінія між ними проходить точнісінько через Тульчин.

А от із назвою річки, на якій стоїть Куниче, виникли несподівані проблеми. Згаданий каталог річок називає цю річку Берладинка (Бершадка), і на радянські карті 1:100000 1970-х років вона підписана як Берладинка. Але на карті Шуберта (аркуш

26-7) вона підписана – Бережанка, мабуть, помилково, бо сучасна річка Бережанка (на південь від Берладинки) на ній ніяк не підписана.

Отже, Берладинка впадає у Дохну в сучасному місті Бершадь, а Дохна далі впадає у Бог. В давнину, як бачимо, саме ця комбінація річок звалась Бершаддю, і це, здається, краще за сучасну номенклатуру, бо довжина Дохни – 51 км, а довжина Берладинки + Дохни – 67 км, тобто вона мала би вважатись головною.

Пѧтое село Гавриловцы под Куничим.

Село з такою назвою нині невідоме, а було воно десь поблизу Куничого (Шарапанівка? Китайгород? Соколівка?). Із двох сучасних сіл з такою назвою одне знаходиться біля Кам'янця-Подільського. Навряд чи село на Побожжі заснував той самий осадник Гаврило, який осадив село біля Кам'янця, але може бути, що переселенці на Побожжя назвали своє нове поселення звичним іменем села, з якого вони вийшли.

Шостое Яголковцы на Рогозне.

Село Яголківці нині не відоме, а от річка *Рогізна* – це, мабуть, сучасна річка Рогізка, котра впадає у Савранку в сучасному селі Ольгополі (П-6) [мені не зрозуміло, чому Т. Гедзь не сприйняла цього дотепного спостереження В. Михайловського]. Вершина річки біля с. Білий Камінь (П-5) знаходиться у 100 км на південний схід від Шендерова, а гирло – у 116 км, так що простір для розміщення цього села не дуже великий.

Назва *Яголківці* безсумнівно походить від імені людини *Ягол*. Маємо в Тернопільській області село *Ягольниця* з тією самою основою, і можна думати, що яголківці – це громада переселенців із Ягольниці. Також це може бути варіант імені Єгор ⇒ Ягор ⇒ Ягол (перехід характерний для української мови: Євстафій ⇒ Явтух).

Семое Баксановцы на Дмитрове…

Назва *Баксанівці* так само безсумнівно походить від людини на ім'я Баксан. Таку назву мають ущелина, річка і місто в Кабардино-Балкарії на північному Кавказі (назва, мабуть, походить з кабардинської мови). Назву *Баксан* мало село, котре від 1945 р. зветься Міжгір'я (Білогірський район Криму). Думаю, тут досить упевнено можна говорити про *ординця* Баксана. Нині така назва в розглядуваному районі невідома.

А *Дмитрове* що таке? Як В. Михайловський, так і Т. Гедзь відмовляються бачити тут назву річки і думають про «територію або частину регіону» (Михайловський), «назву місцевості, де розміщувався табір (ставка) Димитрія» (Гедзь).

Погодитись з цим неможливо. Формула *Y на Z* зустрічається в грамоті 4 рази, із них *Y* всі 4 рази безсумнівно означає поселення, а *Z* – 3 рази безсумнівно позначає річку. Не бачу причини, щоб і четвертий раз не побачити тут річку.

> Навряд чи «Дмитров» у грамоті є назвою річки, бо нам не відомо про факти називання річок іменами недавно діючих історичних персонажів [*Гедзь Т.* Брацлавська волость…].

Це правильно настільки, наскільки йдеться про історичні персонажі. Але якщо відмовитись від такої вимоги, то будемо мати річки Дмитраківка, Дмитрівка, Дмитрушка, струмок Дмитрівський, балки Дмитрівську та Дмитрієву [Словник гідронімів України. – К.: 1979 р., с. 173]. Звичайно, ми не можемо пов'язати їх з

відомими *історичними* персонажами, але іменування маленького водного об’єкту іменем власника / першого поселенця слід визнати поширеною практикою.

Думаю, що Дмитрів потік / струмок грамоти треба шукати серед лівих (північних) допливів Савранки, більшість із яких нині не мають назв [Реєстр річок Вінницької області, с. 18].

А Пашковым людем волно во всих лесех стоѧти пасеками и бчол искати. А Пашко мает на них переписть мѣти и ловити куницы, и искати в Саврани, и Сарадчыне и Боброве.

Саврань тут – сучасна річка Савранка. Її виток біля с. Чорномин (П-7) Піщанського (Тульчинського) району Вінницької області лежить у 96 км на південь від Шендерова, а гирло у містечку Саврань (П-8) Одеської області – у 150 км на південний схід від Шендерова.

Щодо *Сарадчиного* можна погодитись з коментаторами, що назва подібна до сучасного села Саражинка (П-9) Балтського (Подільського) району Одеської області – це 122 км на південний схід від Шендерова і всього 10 км на південь від Савранки (власне, від Ольгополя). Можливо, якесь значення має і те, що це село стоїть на річці Смолянка, правій притоці Савранки, і тому могло поглинатись ширшим окресленням Саврань, басейн Савранки.

А от щодо запропонованого коментаторами ототожнення *Бобрового* із селами Бобрик Перший, Бобрик Другий Любашівського (Подільського) району Одеської області я маю великий сумнів: 1, вони лежать у 170 км на південний схід від Шендерова, у 56 км на схід від Саражинки і у 26 км на південь від гирла Савранки, тобто досить далеко від усіх попередніх об’єктів грамоти; 2, ще важливіше те, що обидва села лежать на річці Кодимі, котра ніяк не поступається за значенням Савранці. Але про Кодиму у грамоті немає згадки.

Назв, утворених від основи *Бобр*, відомо немало [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom 15, cz. 1, s. 170 – 171], але переважна їх частина лежить у лісовій зоні, у Литві та Білорусії.

Певний інтерес становлять також *всі ліси* грамоти. Нині значний ліс (П-10) є між верхів’ями річок Савранка і Кодима, на захід від згаданої Саражинки. Можливо, в ньому й було урочище Боброве. Ще ліси є на північ від вказаного, між Савранкою і Дохною (П-11) та між Дохною і Берладинкою. Можливо, їх мали на увазі, коли писали про ліси у множині.

В цілому грамота для Пашка окреслює довгу – близько 120 км – смугу володінь, перерахованих з півночі на південь (вважаю цей порядок істотним). На картосхемі вона зафарбована у блідо-блакитний колір. Ця смуга охоплює Брацлав із заходу, в той час як володіння Гринька охоплювали його зі сходу.

На відміну від поселень на лівому березі Бога, які збереглися до наших днів, більшість поселень, пожалуваних Пашку, зникли і далі на цій території були засновані нові поселення. Це зникнення, мабуть, треба датувати 1-ї половиною 15 ст.

Загальні міркування

29 вересня 2022 р. повідомили: у місті Дніпро (Січеславі) від ракетного удару лермонтоїдів загинула ціла родина – батьки і двоє дітей. Тільки вірний пес чекає на руїнах повернення господарів…

30 вересня 2022 р. повідомили: у місті Запоріжжі від ракетного обстрілу пушкіністів загинуло 30 чоловік.

1 жовтня 2022 р. повідомили: 81-а аеромобільна бригада ЗСУ звільнила містечко Дробишеве в Донецькій області (це 8 км від Лиману, оточеного нашими військами).

І от завдяки доблесті наших військ я маю змогу продовжувати свою роботу (1 жовтня 2022 р. о 9:30).

Що ж нам дало вивчення **географічних назв** цих грамот?

Ми бачимо, що середнє Побожжя в цей час почало заселятись, бачимо базову мережу поселень, частина з яких збереглась до наших днів. Бачимо, що на правому березі Бога колонізація посунулась далі на південь – аж до Саврані, в той час як на лівому доходила тільки до Соба.

Істотно, що в грамотах фігурують переважно поселення, а не порожні (незаселені) урочища. Можливо, що названі слуги князів Коріатовичів самі засновували деякі поселення, але із грамот цього прямо не випливає (видно тільки наміри), ну й топоніміка надань не знає ані *Гриньківців*, ніже *Пашківців*. Тобто дійсна заслуга колонізації цієї території належить народу, місцевим русинам (майбутнім українцям), а начальство в особі Гриньків, Пашків і князів приходило вже на готове.

Якою мірою це конкретне начальство у цей конкретний час було здатне впливати на процес колонізації порожніх земель? Здається, головна його заслуга – це опис невідомих раніше земель у формі оцих жалуваних грамот.

Грамоти дають багатий матеріал для соціальної історії, з якого я хочу розглянути тільки заходи по обороні краю. Цей найголовніший обов'язок начальства окреслено дуже слабо:

> (1) а пана Гриньковим людем не надобе поити ни на одну нашу роботу: ани городов наших ветошных не потверживати, ани подвод давати, ани повоза возити…
>
> (2)… коли будем новый город рубити у своей земли или в неприятельской, тогды пан Гринько имеет нас помочи и со своими людьми того города рубити… [грамота для Гринька].
>
> (3)… А Пашковым людем ани княжее пашни на город робити, ани ставов ставити, ани сторожовщины давати, ани цебровщины, ани сена на город давати, ани повозов возити…
>
> (4) А города мають твердити до которого города будут слушати, а опроч того не уступоватися в Пашковы люди никоторому воеводе кроме Пашка або его людей.
>
> (5) А Пашко мает нам с того служить *ани воеводе посылати децкого на Пашковы люде*… а на войну на погоню як вси земяне [грамота для Пашка].

Єдиним укріпленим пунктом на цій території виступає город Сокілець, яким Гринько володів уже деякий час перед наданням грамоти, бо мав на нього привілей ще від князя Костянтина Коріатовича, і цей привілей устиг згоріти під час пожежі Сокільця, і тепер видано новий привілей.

Як було збудовано Сокілець, за чиїм наказом – з цього зміркувати не можна, так само немає прямої вказівки, що Гринько відбудовував свій город після пожежі. Але слід знати, що з титулом «Сокілецький» Гринько виступав уже при першій його

згадці в грамоті 1374 р. (з наданням магдебурзького права Кам'янцю). І так само він титулувався в грамотах 1388 і 1401 років.

Далі, Гринька звільнено з обов'язку ремонтувати підупалі **княжі** укріплення. Думаю, вираз «городи ветошні» не означає акту технічного стану, а тільки загальне уявлення, що дерев'яні укріплення відносно швидко псуються, і їх треба часто ремонтувати.

Пашкові ж такої важливої пільги не надано, і його люди мають ремонтувати той город, до якого вони будуть приписані. Це, звичайно, ставило отих «Пашкових людей» у положення слуг двох панів – і Пашка і начальника города (воєводи?). У грамоті для Гринька виразно сказано: «Ані нашим воєводам на його людей децького слати», тобто воєводи не мають нічого наказувати людям Гринька. І те саме повторено в грамоті для Пашка. Так міг воєвода давати накази людям Пашка чи не міг?

Грамота для Гринька подає нам будівельні плани князя Федора – будувати нові укріплення «у своїй землі або в неприятельській». Ці укріплення треба було «рубати», тобто вони планувались дерев'яними.

Але де вони могли би бути? Це не могла бути Вінниця, бо там ми знаємо князя Василя Вінницького (свідка грамоти для Пашка), і якщо там було якесь укріплення, воно мабуть належало оцьому Василю.

Чи міг це бути Брацлав? Як не дивно, цієї назви немає в розглядуваних грамотах. Зовсім немає – так, начебто його не існувало. Але буквально через пару років ми побачимо, що Брацлав таки існував, і мені неясно, чому грамоти про нього мовчать.

Поза тим «городом у своїй землі» міг бути хіба що Хмільник, розташований досить близько від володінь Гринька (Звенигород і Черкаси згадані як такі, що вже існують, при цьому Черкаси не були городом – значно пізніше А. Контаріні (1474 р.) назвав Черкаси «селом»).

А що можна сказати про «городи в неприятельській землі»? Володіння Федора Коріатовича було оточене неприятелями з усіх боків: на півдні була Молдавія, на заході – Польща, на півночі – литовська Волинь, на північному сході – Київське князівство Володимира Ольгердовича, на сході (за Дніпром) і на південному сході лежали «нічийні землі» (формально – татарські).

Оглядаючи ці границі, ми бачимо давні городи-укріплення в Хотині на молдавському боці Дністра, у Плоскирові (Проскурові – Хмельницькому), Меджибожі та Хмільнику на границі із Волинню, Білу Церкву та Канів при границі з Київщиною. Теоретично кажучи, землі, на яких розташовані названі городи, були нічийними та / або спірними. Наприклад, ми звикли що Біла Церква належала до Києва, але від якого часу? Коли це сталось?

Принцип тут простий: «Хто перший устав, того й капці». Хто перший збудував на цій території укріплення і обсадив його своїми слугами – тому й належить ця територія. Хоч і дивно нам бачити, що Черкаси в цей час належали до Поділля (407 км до Кам'янця), а не до Києва (всього 160 км) – але так певний час було.

Поза тим «неприятельською землею» могла вважатись територія між Дніпром та Дністром, формально – татарська. Проте ми зовсім не знаємо, в чому полягало «неприятельство» Коріатовичів із татарами – ніяких війн між ними не було (точніше

– не було сутичок настільки значних, щоб слава про них відбилась у письмових джерелах).

У цьому напрямку можна було би планувати експансію уздовж трьох головних рік – Дніпра, Дністра та Бога. Але практично до цього дійшло тільки значно пізніше, аж наприкінці 16 ст.

Грамоти нічого не говорять ані про **право** обдарованих будувати укріплення, ані про їх **обов'язок** це робити. У грамоті для Гринька сказано, що землі йому надано «з тим правом, як наші брати і ми мали» – тобто неявно за ним визнано «княже право». Із цього можна витягнути право самому жалувати землі та будувати укріплення, але виразно цього не сказано.

Щодо обов'язку воєнної служби – «пан Гринько і його діти і його наступники мають нам [Федору] і нашим дітям і нашим наступникам скрізь вірно послужити: і на війну, і на погоню, як і всі зем'яни». Подібно сформульовано обов'язки Пашка, тільки вони не поширюються на його нащадків. Отже, надання Гриньку вважалось спадковим, а надання Пашку – тільки його особистим (доживоттям, як говорили поляки). Цим підкреслюється вища соціальна позиція Гринька.

Обов'язок Пашка містить дивну формулу, виділену курсивом в уступі (5). З неї виходило би, що воєвода не мав права наказувати Пашкові йти на війну (а тільки сам князь?). Але я думаю, що тут трапилась описка: цю формулу слід було би додати в кінець уступу (4), але при писанні про це забули і згадали трохи пізніше, і так вона потрапила не на місце.

Таков варто звернути увагу, що Пашко був останнім – дванадцятим свідком грамоти для Гринька (п'ятеро з цих свідків титуловані панами, але не Пашко). «Пан Гринько Соколецький» у свою чергу був другим із дев'яти свідків грамоти для Пашка. Серед цих останніх маємо «пана Бедрика черкаського воєводу» та «пана Прокопа спалецького воєводу».

І якщо з черкаським воєводою запитань немає, то де був воєводою Прокіп? Ніяких географічних назв із коренем Спалец[ь] невідомо, та й з апелятивами дуже туго. Я думаю – допущена описка в одній літері і треба читати «с*к*алецький», тобто воєвода Скали-Подільської. Але брацлавського воєводи, якого найбільше стосувались надані привілеї, ми так і не побачили. Складається враження, що Брацлав не відігравав у цей час істотної ролі.

В цілому з розглянутих грамот можна виснувати, що Федір Коріатович продовжував справу своїх старших братів – побудову на Поділлі «розвиненого феодалізму» за польським зразком, але з «людським обличчям».

Сам інститут васалітету – надання земель під умовою воєнної служби – запозичений з польської практики, так само як і закріплення прав і обов'язків васала спеціальними письмовими документами. Навіть датування обох грамот дано від Різдва Христового, а не від створення світу, як датувались документи Великого князівства Литовського.

Литовцями на Поділлі були тільки князі-правителі, серед їх найближчого оточення немає людей з виразно литовськими іменами, ніяких Монтовтів чи Пирхайлів. Не видно там і характерних польських імен. Опорою Коріатовичів були місцеві русини. В цьому я вбачаю «людське обличчя» їх влади – вони не були

завойовниками-колонізаторами, але організаторами місцевого суспільства. Тому їх грамоти писались руською мовою, зрозумілою для цього суспільства.

Не мине й десяти років – і все це буде зметене польськими завойовниками та їх литовськими помічниками. Письмові документи з Поділля раз і назавжди переходять на латинську мову, більш-менш зрозумілу для польських панів, але незрозумілою місцевим русинам – так, як мова англійських колонізаторів була незрозумілою для населення Індії. Місцева русинська знать була викинута зі свого становища і на всіх посадах, а трохи пізніше – і на всіх земельних володіннях розсілися польські пани, запроваджуючи свою «цивілізацію» канчука і нагая.

Міфічне «володіння Кальницьких»

30 вересня 2022 року Гнило-Солом'яна Орда проголосила анексію окупованої частини території України, а уже 2 жовтня 2022 року українські війська звільнили Лиман у «ново-російській» Донецькій області, і йдуть повідомлення, що різні країни накладають нові санкції на Орду – за анексію.

Отак ці пушкіністи і жили – анексовані території втратили, а санкції за їх анексію будуть діяти до кінця існування Орди. (2 жовтня 2022 р. о 9:15).

Дуже невдалу спробу знайти на Побожжі ще одного землевласника доби Коріатовичів зробив В. Гулевич:

> Не обійшлися Коріатовичі й без підтримки татарського елементу, свідчення про який залишилися здебільшого тільки в патронімічних прізвищах їхніх нащадків. Одним із таких був брацлавський землевласник пан Кальницький. Про діяльність самого Кальницького джерела не збереглися [… Його поселення] розтяглися від с. Сокільці в північно-східному напрямку до м. Кальника (ймовірно, від володіння яким Кальницький і отримав своє ім'я), врізаючись вузькою смугою у володіння Гринька і князів Вінницьких [*Гулевич В.П.* Поділля в середині XIII ст. – 1400 р. – Сугдейський збірник, 2021 р., вип. 3–4 (VIIII), с. 100].

Чи справді так?

Відомості про Кальницького Гулевич запозичив зі статті О. Вінниченка [*Вінниченко О.* Звідки взялися князі Химські (Причинок до генеалогії брацлавської шляхти XV–XVII ст.). – Генеалогія. Збірка наукових праць. Київ, 2013 р., вип. 1, с. 81 – 103]. В цій статті розглядається оповідання Софії Іванівни Загоровської (з роду князів Заславських) про своїх родичів та їх маєтки. Воно має дату 9 серпня 1575 р. (суперечності із датуванням для нас зараз не істотні).

В документі необхідно розрізняти інформацію генеалогічну та маєткову. Остання безумовно відбиває стан маєтків у 2 пол. 16 ст., і безоглядно екстраполювати ці дані в глибину століть не можна.

Щодо генеалогії Софія повідомила, що вона – дочка князя Івана Юрійовича Заславського і його дружини Олени (Олександри) Федорівни із князів Четвертинських. Олена ж була донькою князя Федора Четвертинського та невідомої на ім'я доньки пана Кальницького, котрий виступає прадідом Софії. Отже, глибина генеалогічної пам'яті навіть в князівських родах не перевищує чотирьох поколінь.

Князь Іван Юрійович Заславський відомий з 1496 – 1514 рр., його удова Олена – в 1520 – 1546 рр. [*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w. – Warszawa: 1895,

s. 597]. Таким чином, його донька Софія народилась десь в 1520-х рр. (вона мала ще молодшу сестру, не була останньою дитиною в родині).

Князь Федір Іванович Четвертинський відомий у 1487 – 1511 роках [*Wolff J.* op. cit., s. 36].

Якщо зять князя Федора виступає в джерелах тільки на 9 років пізніше за самого Федора, то можна припустити, що його тесть так само міг почати свою діяльність ще на кілька років раніше, в 1470-х роках. Отже, оцей пан Кальницький ніякою мірою не міг бути діячем доби Коріатовичів.

Ну, а «татарський елемент» звідки узявся? – Та знову із Вінниченка, який зазирнув у Печерський синодик і побачив там 362 імені «роду пана Андрія Кальницького», а серед цих імен некалендарні імена Батура, Жихорь свідчать, на думку Вінниченка, «про татарське коріння роду» [*Вінниченко*, op. cit., с. 86].

Великим недоліком праць сучасних істориків є стремління **використовувати** дані історичних джерел без їх попереднього **вивчення**. Читання всього Печерського синодика (а не окремого розділу) привело мене до наступного уявлення про порядок його формування: в якості внутрішнього заголовка переважно виступає ім'я якоїсь виднішої людини, в даному випадку – пана Андрія Кальницького. Родичі цієї «титульної особи» займають перші кілька позицій. Коли ж приходив час записувати наступні імена людей нічим не примітних, їх вписували просто в рядок як продовження запису панського роду.

Так утворювались міфічні «роди» на кілька сотень душ. Визначити, де закінчується запис «титульної особи» і до починається наступна серія рядових імен, – неможливо. Вивчення хронології Печерського синодика дозволяє припустити, що запис пана Андрія був зроблений близько 1499 року [*Жарких М. І.* Печерський синодик. – К.: 2017 р., розділ Хронологія], тобто загалом відповідає часу діяльності того Кальницького, про якого згадувала Софія Загоровська.

Отже, ім'я Жихорь стоїть на 206-у місці в 64-у блоці записів Печерського синодика, а Батура – на 209-у. Така віддаль від заголовку дозволяє упевнено твердити якраз протилежне тому, що говорить Вінниченко – що ці люди не мали ніякого стосунку до пана Кальницького.

Якщо ім'я (прізвисько?) *Батура* походить від слова *батир*, то останнє – власне монгольське, перейняте татарами, росіянами, українцями і навіть угорцями (Баторій). За логікою Вінниченка, трьох *богатирів* з картини Васнецова слід так само вважати татарами. Історія слів – це одне, а історія людей, названих цими іменам – щось інше.

Ну, а *Жихорь* що? Словник «Русские фамилии» дає значення цього слова: «удалой, смелый молодец, лихой плясун». Викисловарь подає зовсім інакше тлумачення: «в славянской мифологии злой дух, крадущий младенцев, если мать отлучилась от колыбели».

Приклади власних імен такі: Петруша Жихорь, крестьянин в Поозерье (1498); Жихорь Рябчиков, писец в Деревской пятине (до 1539); Жихарь Муянчиц, мозырский крестьянин (1552); Василий Долматович Жихарь, великокняжеский дьяк (1475); Жихор Васильев сын Румянцева, помещик в Струнинском погосте (1552); Иван Жихор Рябчиков, волоцкий отчинник (1 четв. 17 в.); Жихор Семенов сын Ивашев, вотчинник клинский (1 четв. 17 в.)

В переводі на сучасні області – Московська, Новгородська, Владимирська області Росії, ну й Гомельська – в Білорусії. Ані тлумачення цього імені, ані ареал його побутування не дозволяють вважати його татарським. Чому цю елементарну роботу не виконав сам Вінниченко – просто не можу здогадатись. Ну, і Гулевич так само міг би її виконати, якщо Вінниченко не схотів. Але він волів переписати готове, не обтяжуючи себе аналізом, наскільки оце написане тримається купи.

Остаточно: весь процитований фрагмент із роботи В. Гулевича треба відкинути як повністю помилковий.

Подільський похід 1394 р.

Для огляду теми «Вітовт і Побожжя» маємо новий гарний довідник [*Polechow S.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego: 4/5 VIII 1392 – 27 X 1430. – Rocznik Lituanistyczny, 2019, t. 5, s. 9 – 120].

Як же виглядає 1394-й рік у житті Вітовта за Полеховим?

Маємо наступну послідовність переїздів:

Весна 1394 р. – Юрборк.
Весна 1394 р. – Поділля, Овруч, Житомир.
8 – 11.06.1394 р. – Новий Корчин.
Між 11.06 і 17.08 (або 21.09 – 11.10) 1394 р. – Київ.
17.08.1394 р. – Ріттерсвердер.
29.08.1934 р. – Рудомино.
29.08 – 21.09.1394 р. – біля Вільна.
11.10.1394 р. – Холм.
Кінець 1394 р. – Поділля.
2 (?) лютого 1395 р. – Вільно.

Похід на Поділля описано в «Повісті про Подільську землю», джерельному аналізу якої я присвятив спеціальний розділ [*Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р. розділ «Повість про Подільську землю»]. Там я дійшов висновку, що найкращі тексти потрібного нам уривку містяться у Віт3Л та Віт4Л [Полное собрание русских летописей. – М.: 1980 г., т. 35, с. 66, 74]. Там же я висловив припущення, що опис походу Вітовта на Поділля перенесено до «Повісті» з ранішого твору – «Діянь Вітовта».

Істотних для нашої теми різночитань уривок не містить:

А князь великий Витовт первое пришед к Брясловлю, и выма Брасловл пришед к Соколцю, и Соколец вынял, и пришед ка Кеменцю (sic!) в ночи […] [Віт3Л].

У Полехова цей похід представлений у вигляді трьох окремих епізодів. Чи справді так?

Щоб розібратись, які пересування були можливими і які – неможливими, пропоную ввести поняття ~~моторесурсу~~ ресурсу пересувань. Припустимо, два тижні поспіль військо може рухатись безперервно по 30 км на добу. Ресурс віддалі становить 420 км. Під час триваліших походів ми не можемо вимагати від війська, щоб воно тільки рухалось – воно вимагає зупинок для відпочинку. Отже, місячний ресурс пересування тільки теоретично може досягати 900 км, а практично – 600..700

км. Думаю, що двохмісячний ресурс навіть теоретично не може сягати 1800 км, а становить десь 1200..1500 км.

Ресурс пересування володаря із самим тільки почтом (без війська) можна подвоїти, але не треба забувати, що при цьому ми зобов'язуємо володаря не злізати з сідла по 14 – 16 годин на добу і взимку рухатись навіть у темряві (Рубрук у грудні 1253 р. проїжджав по дві станції (*ям*-и) в день, по 70 – 75 км).

Швидший рух володаря можливий тільки там, де є постійні пункти зміни коней (по-монгольськи – *ям*). Володимир Мономах хвалився, що постійно їздив з Чернігова до Києва за один день – а це 130 км (Поучення). Щоб проїхати в день 200 км, як згадує С. Полехов [*Полехов С. В.* Грамота князя Фёдора Кориатовича 1391 г. и подольская дань «в Татары». – Архіварыус, 2019 г., вып. 17, с. 103, з посиланням на: *von Seggern H.* Herrschermedien im Spätmittelalter. Studien zur Informationsübermittlung im burgundischen Staat unter Karl dem Kühnen. – Ostfildern, 2003, S. 108 – 109], треба мати хоч трохи вирівняні дороги, мости через ріки (щоб не шукати переправ), весь час їхати клусом (вважається, що це 13 км / годину), міняти коня що дві години, мати відповідно тренованих змінних коней, не мати милості до вірної тварини (щоб не давати їй хоч подекуди переходити на крок) – і при всьому цьому перебувати в русі 16 годин (а зупинятись, щоби щось поїсти, зовсім не можна).

Вимагати швидшого руху без зазначених умов – це палити і нищити коней. А коли треба вишукувати шлях, переправлятись через річки, обходити болота – швидший рух стає просто неможливим.

Подивимось тепер під цим кутом зору на запропонований ітінерарій. Він вимагає від Вітовта зробити три окремих походи в Україну (на Житомир, потім на Київ і потім на Поділля), спалюючи при цьому кожного разу двохмісячний ресурс пересування **війська** (не міг же Вітовт опанувати Київ, приїхавши до нього сам з двома джурами). Від'їзд вождя із війська означав кінець кампанії й демобілізацію, тому я не вірю, що змобілізоване литовське військо чекало на Вітовта цілими місяцями, поки він бігав у Новий Корчин (біля Кракова) та у Ріттерсвердер (на території сучасного Каунаса).

«Перша (весняна) подільська кампанія» у Полехова є результатом непорозуміння. В «Діяннях Вітовта» є цілих два оголошення про похід (ДВ-17, ДВ-24), але немає власне оповідання, котре – на мою думку – будо перенесено із «Діянь» у «Повість про Подільську землю» [*Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «Діяння Вітовта»]. Хоча моя робота була опублікована за три роки до роботи Полехова, він не звернув на неї уваги. Ну, кожен – сам коваль свого щастя (це доведеться повторювати ще не раз).

Думаю, що була тільки одна подільська кампанія. Мабуть, можна не сумніватись, що пунктом збору війська була Вільна. Звідси до Овруча – 460 км, далі Житомир (+ 120 км), Київ (+ 130 км), Брацлав (+ 210 км), Сокілець (+ 17 км), Кам'янець-Подільський (+ 160 км), Червоний город (біля сучасного Ниркова, + 75 км) і повернення до Вільни (+ 660 км). Ad libitum можна додати ще 100 – 150 км на візити до Бакоти, Смотрича та Скали-Подільської. Разом виходить близько 1830 км, або тримісячний ресурс пересування війська:

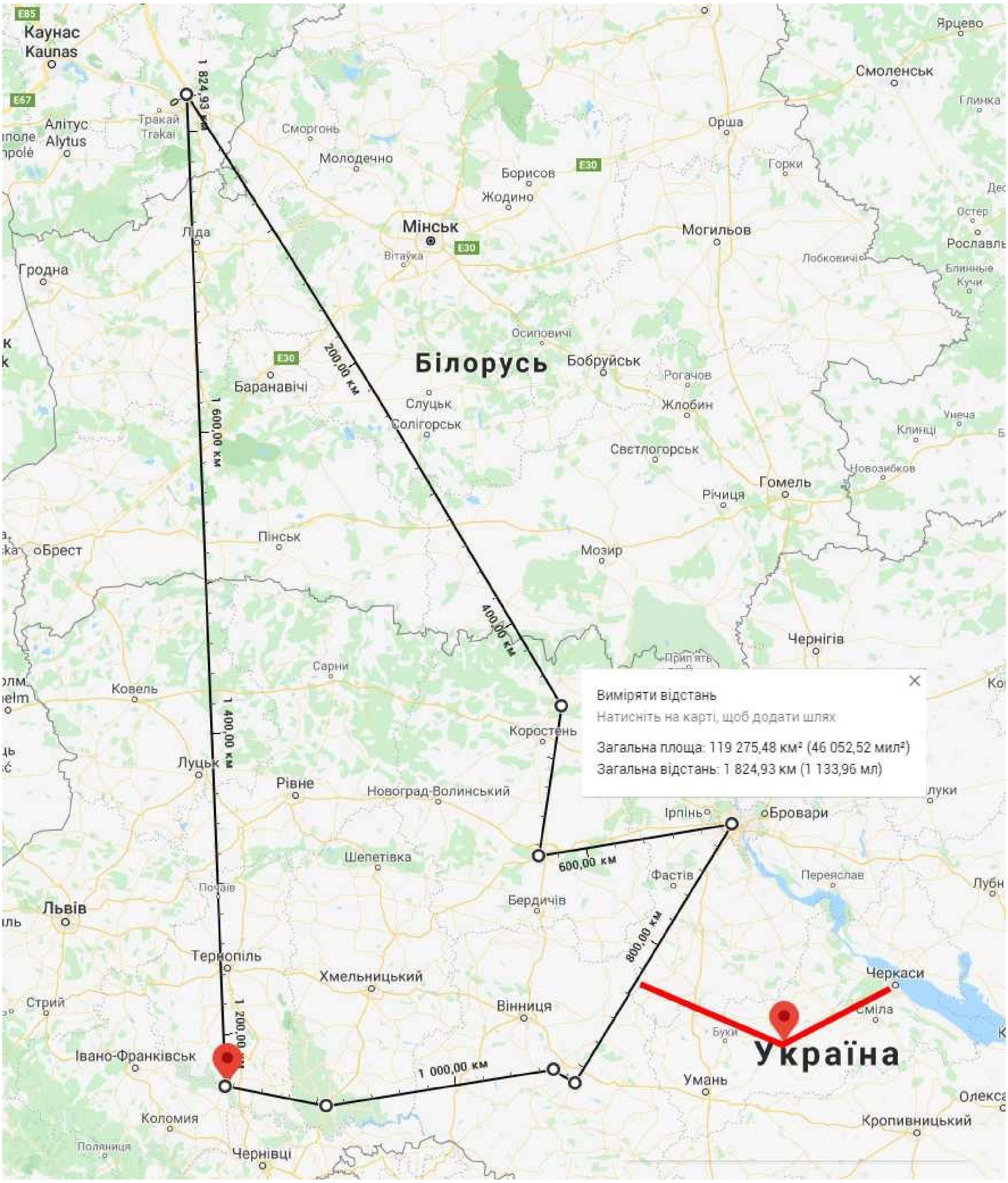

Картосхема походу 1394 р. на топооснові Google maps

Упродовж 1394 р. маємо два «вікна можливостей» для тримісячного походу з постійним перебуванням Вітовта при війську: весна (березень – травень 1394 р.) та кінець року (жовтень 1394 – січень 1395 р.), і то обидва лише з бідою можуть умістити потрібний час.

Прийняти рішення на користь другого «вікна» допомагає згадка про участь князя Скиргайла у поході: загін під його проводом зайняв Звенигород і Черкаси (червона лінія на картосхемі). Що ж відомо про ітінерарій Скиргайла у цей час?

Згідно О. Ліцкевича [*Ліцкевіч А.У.* Атручэнне князя Скіргайлы ў Кіеве (1395 год). – Arche, 2012, № 3, с. 19 – 20], від 19.08 до 3.09.1394 р. Скиргайло перебував у Малопольщі, у жовтні взяв участь у польському поході на Дзялдово (це на кордоні з Тевтонським орденом), а 11 жовтня 1394 р. був у Холмі, де виступив свідком у важливій грамоті: король Ягайло обіцяв князю Вітовту віддати йому Кам'янець-Подільський, якщо удасться його зайняти. Думаю, що тоді ж було вирішено нагородити Скиргайла Київським князівством.

Отже, похід на Поділля у цей час тільки проектувався. Хронологію наступних подій можна розкласти так:

1. З Холма Вітовт разом зі Скиргайлом поїхали до Вільна і прибули туди десь 17 жовтня (6 днів шаленої гонитви!).

2. З Вільна зібране заздалегідь військо вирушило на південь (думаю, Вітовт не даремно провів вересень біля Вільна) і десь на початку листопада вступило на Київщину (Овруч).

3. Опанування Овруча, Житомира й Києва можна покласти на середину листопада (на сам тільки рух між цими містами треба не менше 8 днів). У Києві Скиргайло був проголошений київським князем, але не затримався тут, а рушив разом із Вітовтом далі на Поділля.

4. Наприкінці листопада або на початку грудня загін Скиргайла відділився від Вітовта (десь біля сучасної Володарки?) і рушив на схід, на Звенигород (+ 90 км) і далі на Черкаси (+ 90 км). Десь тут, у Черкасах або на зворотньому шляху до Києва, Скиргайло помер (середина грудня 1394 р.), так що у Кракові (800 км на захід) 17 січня 1395 р. уже знали про його смерть [*Ліцкевіч А.У.*, op. cit.].

5. Вітовт приблизно у той же час (початок грудня) опанував Брацлав і Сокілець.

6. Десь не раніше середини грудня 1394 р. Вітовт опанував район Кам'янця-Подільського.

7. У січні 1395 р. Вітовт, досягнувши усіх запланованих результатів, повертався з військом до Вільна.

Щоб нікому не здалося, що похід провадився надто ліниво, зауважу наступне.

1, зимовий похід має ту перевагу, що замерзають річки та болота (а Вітовту треба було двічі перетнути Прип'ятські болота).

2, але він має той недолік, що треба прокладати шлях по коліно в снігу (якщо не глибше).

3, також треба частково рухатись у темряві. Можливо, літописна подробиця, що Вітовт прийшов до Кам'янця уночі, говорить не про любов до нічних дій, а просто про короткий зимовий день.

4, також слід пам'ятати, що всі перелічені віддалі – це ортодромія (геодезична лінія, найкоротша з усіх можливих). Навіть нині, при відносно розвиненій мережі доріг, поїздка битими шляхами додає 10 – 20 % віддалі до ортодромії.

5, також у розрахунку часу зовсім не узято до уваги необхідність щось робити у зазначених пунктах. Просто «відмітив відрядження» – і рушив далі.

6, опору похід Вітовта ніде не зустрів, і до бойових дій ніде не доходило, справа обмежилась тільки демонстрацією воєнної сили Вітовта.

Якщо ви прочитаєте десь таке:

Не маючи достатньо власних сил, Федір укріпив свої замки молдованами на чолі з воєводою Нестаком (Нестисом) і **спробував дати бій під Брацлавом. Бій закінчився для нього поразкою**. Вітовт зайняв Брацлав… [*Гулевич В.П.* Поділля в середині XIII ст. – 1400 р. – Сугдейський збірник, 2021 р., вип. 3–4 (VIII), с. 118],

то знайте, що оцей «бій» і оця «поразка» є вигадкою пана Гулевича. Наші джерела **не знають ніякого «бою»**.

Отже, військо Вітовта здобуло ключові пункти середнього Побожжя – Брацлав та Сокілець. Хоча в попередньому розділі читача могло здивувати, що я розглядаю Київщину як «неприятельську землю» для Поділля, біда на князя Федора Коріатовича прийшла саме звідси, з Київщини. Важлива роль, яку Гринько відігравав на Побожжі за Коріатовичів, не залишилась поза увагою – його володіння були конфісковані, хоча в пізніших документах (1401, 1404 рр.) він титулується «Соколецьким» [*Груша А.* Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. – Беларускі гістарычны агляд, 2001 г., т. 8, сш. 1/2, с. 126 – 127].

Система колонізації, розвинена при Коріатовичах, була зруйнована. Всі ці Гриньки і Пашки думали, що вони засновують нові села для себе, а виявилось – «для того парня»:

Он край свой покинул, пошёл воевать,
Чтоб землю в Подолье Ягайлу отдать.

Для нашої вузької теми – географії середнього Побожжя – розібраний літописний фрагмент не додає ніяких нових поселень, бо про існування Брацлава і Сокільця ми вже знали з попереднього розділу.

Вітовту сподобалось захоплювати території на півдні, і в наступні три роки (1397 – 1399 рр.) він здійснив три походи на Подніпров'я. Останній похід закінчився нищівною поразкою від татар на Ворсклі, і ця поразка назавжди відбила у литовських володарів охоту до експансії на південь [*Жарких М. І.* Натиск на південь: три роки політики Вітовта. – К.: 2017 р.]:

И с той поры к татарам ни ногой!

Доба Ягайла (1395 – 1413 рр.)

Надання Спитку з Мельштина 1395 р.

Вітовт, наступаючи на Поділля, думав, що захоплює цю територію для себе. Так, зрештою, обіцяв йому і його начальник – польський король і верховний князь Литви Ягайло (у якого Вітовт служив губернатором Литви з титулом «великий князь»). Про це йшлося у документі, виданому в Холмі 11 жовтня 1394 р.

Але справи повернулись якось так, що не Ягайло подарував Вітовту Поділля, тільки навпаки, Вітовт подарував Поділля Ягайлу. І от 13 червня 1395 р. у Кракові король Ягайло передав Поділля на вічну власність краківському воєводі Спитку з Мельштина [Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera A.Prochaska. – Kraków: 1882, № 115, p. 37 – 39; через місяць, 10 липня 1395 р., документ подібного змісту був виставлений королевою Ядвігою: Zbiór dokumentów małopolskich, 1974, cz. 6, № 1843, s. 465 – 466].

Можна думати, що така швидка зміна планів розподілу шкури по Коріатовичах була частиною якогось ширшого плану («пакетної домовленості» або «багатоходової комбінації»), котрий передбачав допомогу Вітовту з боку Ягайла для подальшої експансії на південь. І справді, Спитко приєднався до походу Вітовта на Ворсклу, де й загинув у битві з татарами. «Багатоходова комбінація» – якщо вона справді існувала – зламалась на третьому кроці, і королю знову треба було думати, як управляти оцим новим придбанням, котре почало нагадувати «чемодан без ручки».

Перебравши ще кілька комбінацій, Ягайло вирішив повернутись до первісного плану і таки надав Поділля Вітовту.

У грамоті для Спитка читаємо:

> Districtus tamen Medzibosze, Bozske et Winnicza, cum ipsorum omnibus pertinenciis et iuribus et nostra succesoribus totaliter reversamus [p. 39: проте райони Меджибожа, Бозького й Вінниці з усіма їх приналежностями і правами, [ми собі] й нашим наступникам повністю повернули].

Отже, на верхньому Побожжі бачимо Меджибіж та Бозький, відомі ще з давньоруського часу (Бозький тут згадано чи не в останній раз); на середньому Побожжі – одну тільки Вінницю. Король затримав у своїй власності ці повіти (districtus) – по суті ціле Побожжя. Але грамота не вдається у детальне визначення кордонів цього велетенського володіння – для краківського начальства ця земля була на той час справжньою «незнаною землею» (terra incognita).

Грамота Свитригайла на Козлів

В 1399 році власник Поділля – Спитко Мельштинський – приєднався до походу Вітовта проти татар і там загинув. У Польщі деякий час сподівались, що він потрапив у полон і ще повернеться, але залишати Поділля без ніякого начальства не випадало. І от уже в 1400 році король Ягайло надав Поділля своєму брату Свитригайлу з умовами: 1, не надавати замки в управління схизматиків (тобто місцевих православних русинів) і 2, повернути цю землю королю, якщо Спитко повернеться з полону [оригінал цього надання не зберігся, звістки про нього: *Kurtyka J.* Podole pomędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. – «Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu», Kraków, 2000, t. 1, s. 32].

Перша вимога викидала весь місцевий люд за рамки нової державно-адміністративної системи, яка була розрахована виключно на поляків. Забігаючи наперед, слід нагадати, що такої системи – не допускати українців до жодних керівних посад – поляки трималися від 1349 до 1939 року без ніяких винятків. Значення розглядуваного надання – в тому, що тут ця система сформульована виразно, відверто і в письмовій формі.

Під час свого недовгого правління Свитригайло надав грамоти на маєтки для двох кам'янецьких кляшторів: францисканців (17.08.1400 р.) та домініканців (30.05.1401 р.). Остання грамота цікава для нас тим, що серед свідків згадано Войцеха Ровського. Це мабуть перша, хоч і непряма, звістка про існування поселення Рів. (Але не можна виключати можливості, що цей Войцех отримав прізвище не від «нашого» Рова, а від такої ж назви десь у Польщі: нині відомо 3 поселення *Rów* і 12 поселень *Rowy*.)

Відома ще грамота Свитригайла для Радя на село Козлів та луку нижче Білих берегів. Вона була опублікована з датою 14 березня 1445 р. [Українські грамоти 15

ст. – К.: Наукова думка, 1965 р., № 10, с. 36 – 37] і тепер заново вивчена в оригіналі С. Полеховим і опублікована з датою 20 березня 1401 р. [*Полехов С.* Наследники Витовта. – М.: 2015 г., с. 511 – 512].

На користь ранньої дати говорить:

1, титулування Свитригайла «господарем Подільської землі»;

2, залишки печатки князя, подібні до його печаток з грамот 1401 і 1402 років.

На користь пізньої дати говорить дивна формула датування:

подъ л(е)ты Р(о)ж(е)ства Х(ри)с(то)ва тисѧча лѣт и 4-ста лѣт и полъдьвѧноста, а п(и)с(ан)ъ л(и)стъ оу-в Олховци пѧтоѣ н(е)дѣл(е) поста.

Вираз «пів-дев'яноста» з натяжкою можна розуміти як 90 / 2 = 45, і звідси отримано 1445, хоча аналогів такому дивному численню, здається, немає.

Елюкубрація С. Полехова, проте, виглядає не краще. Він вважає, що «пів-дев'яноста» = 85 (формально це так, як пів-третя = 2.5; але аналогів такого означення, здається, теж немає). Далі він думає, що це – не число років, але число днів, хоча з тексту такого натяку витягнути не можна. Далі він вважає, що це число днів відраховувалось від початку року (як давніше, так і нині ми відраховуємо число днів від початку місяця, і аналогів такого числення днів я теж не пригадую). Далі він вважає, що рік починався не 1 січня, а чомусь 25 грудня, на Різдво Христове. Я знову не пригадую, щоб дати 25 – 31 грудня вважались належними до наступного року. У хроніці Яна Длугоша ми нерідко бачимо, що події, датовані Різдвом, викладаються на початку наступного року (наприклад, під 1447, 1453 роками), але історик робив так заради зв'язності оповідання, коли від Рідзва починалось щось, що тривало і після 1 січня. Але з цього ніяк не можна вивести, щоб після 24 грудня 1446 (наприклад) року наступало 25 грудня уже 1447 року. Номер року змінювався з першим числом січня.

Остаточно Полехов вважає, що базовою датою є 25 грудня 1400 р., до якої треба додати 85 днів, щоб отримати 19 березня 1401 року, а 5-а неділя великого поста припадала на 20 березня 1401 р.

Такого ніяк не може бути. Якщо прийняти, що 85 – справді число днів, то рік мав би бути 1401-м, а не 1400-м, як позначено в грамоті. В 1400-у році 5-а неділя поста припадала на 4 квітня, і відмінусовуючи 85 днів, отримуємо 20 січня. Так принаймні обидві дати – і базова, і підсумкова – потрапляють в один рік, але чому за базу прийнято нічим не примітне 20 січня?

Остаточно вважаю, що цей елемент дати не має переконливого пояснення.

А де знаходився *Ольховец* – місце видачі грамоти? Нині сіл з точно такою назвою в Україні взагалі нема, у польській та російській мовах так передають українську назву *Вільховець*. Таких назв є шість, із них три лежать на Поділлі, у Борщівському (Чортківському) районі Тернопільської області, у Кам'янець-Подільському і Новоушицькому районах Хмельницької області (обидва – у новому Кам'янець-Подільському районі). Маємо також подібну назву *Вільхівці* у Чемеровецькому (Кам'янець-Подільському) районі Хмельницької області. Саме останнє село вважається Вільховцем 1403 року (5 у наведеному нижче переліку). Давність існування інших сіл-кандидатів ще потребує підтвердження.

Де знаходилось пожалуване село Козлів – у грамоті не означено, про Поділля можна думати з імен свідків – панів Петраша Бакотського та Васка, воєводи Смотрицького. Якщо це прийняти, то можна думати про село Козлів на Дністрі у

Могилів-Подільському районі Вінницької області, у 114 км на південний схід від Вільхівців. Воно лежить у західній половині Поділля, але нижче Ушиці, згаданої у 12 ст. та в наданні 1435 р. [*Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444). – Український археографічний щорічник, 2004 р., вип. 8-9, с. 245, 246, 256, 257].

Нижче Козлова лежить село Лядава, відоме з надання 1440 р. [*Михайловський В.* Надання…, с. 250 – 251, 255], а у 6 км на схід від Лядави – Юрківці (нині Могилів-Подільського району Вінницької області) [там само, с. 261 – 262].

Інші претенденти на звання Козлова – село Козлів Локачинського (Володимирського) району Волинської області та Кізлів Буського (Золочівського) району Львівської області. Перше належить до Волині і могло бути предметом розпорядження Свитригайла з часу його князювання у Луцьку (1442 – 1452); друге з натяжкою також можна було би вважати волинським, хоча сусіднє Олесько від 1432 р. вважалось належним до Польщі.

Нарешті Білі береги залишаються не поясненими.

Розглядаючи сукупність запропонованих пояснень, слід зупинитись на датуванні грамоти часом правління Свитригайла на Поділлі (без окреслення точної дати), на Вільхівцях Чемеровецьких та Козлові Могилівському. Цей останній досить віддалений від зони колонізації початку 15 ст., і можна сумніватись, чи дійшла справа до реального заснування / володіння цим селом. Підтвердження цього надання від Ягайла ми не маємо.

Надання Ягайла на Поділлі

На цьому місці мені знову не вистачає каталогу подільських документів, тому я змушений користуватись коротким каталогом О. Білецької [*Білецька О.* Поділля на зламі 14 – 15 ст. – Одеса: 2004 р., с. 273 – 283]. Він містить 93 записи за 1374 – 1448 рр., включаючи пізніші підробки. Включення підробок до загального переліку, до того ж без жодних позначень, вважаю невдалим підходом. Краще було би виділити підробки в окрему таблицю.

Жалувані грамоти на земельні володіння, як ми вже переконались на прикладі грамот князя Федора Коріатовича, є найкращим джерелом для нашої мети, бо в них можна сподіватись знайти топографічні орієнтири.

Що ж було предметом пожалувань на Поділлі у 1395 – 1413 роках?

– (1) Село Голосківці (нині Голосків у Кам’янець-Подільському районі Хмельницької області) – 1400 р., 1402 рр.

– (2) Село Зубрівці (нині Зубрівка того ж району) – 1401, 1402 рр. (Оці дві грамоти надав був Свитригайло, але вже в 1402 році вони були підтверджені Ягайлом.)

– (3) Село Кормильче (нині Кормильча у Чемеровецькому (Кам’янець-Подільському) районі Хмельницької області) – 1402 р.

– (4) Село Устя Кам’янецького повіту (сіл такої назви відомо немало, тому вказівка на повіт доречна; нині це село у Кам’янець-Подільському районі Хмельницької області) – 1403 р.

– (5 – 6) Села Вільховець та Михайлівці Кам’янецького повіту (Вільхівці та Михайлівка у Чемеровецькому (Кам’янець-Подільському) районі Хмельницької області [*Грушевський М. С.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних

відносин Західної України. – В кн. *Грушевський М.С.* Твори у 50-и томах, Львів: Світ, 2005 р., т. 7, с. 155 – 156. – Коментар М. Г. Крикуна до публікації документа]) – 1403 р.

– (7) Село Жарнівка Кам'янецького повіту (колишнє село у Чемеровецькому (Кам'янець-Подільському) районі Хмельницької області, нині приєднане до с. Голенищеве) – 1405 р.

– (8 – 9) Села Княже і Кольчовиця (мабуть, сучасні села Княжпіль та Кульчіївці у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області) – 1405 р.

– (10) Село Сокіл Кам'янецького повіту (нині у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області) – 1406 р.

– (11) Село Ярмолинці Смотрицької волості (колишній районний центр, нині містечко Хмельницького району і області) – 1407 р.

– (12) Село Кадіївці (нині у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області) – 1407 р.

– (13 – 14) Села Маниківці на річці Рів та Минківці на річці Ушиця Кам'янецького повіту (**Маньківці** Барського (Жмеринського) району Вінницької області; виділяємо його як належне до Побожжя; Миньківці Дунаєвецького (Кам'янець-Подільського) району Хмельницької області) – 1407 р.

– (15 – 16) Села Купин та Чорна Вода [Kupin et Czarnawoda – *Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К.: 1885 г., с. 266; у Білецької помилково: Купитин та Чорна Воля] (Купин та Чорниводи Городоцького (Хмельницького) району Хмельницької області) – 1407 р.

– (17) Село Стрельківці Скальського повіту (Стрілківці Борщівського (Чортківського) району Тернопільської області) – 1409 р.

– (18) Пустиня Береш на річці Сидорів Скальського повіту (назва Сидорів, думаю, вказує на сучасне село такої назви в Гусятинському (Чортківському) районі Тернопільської області; воно розташоване на Збручі у 20 км на північ від Скали-Подільської) – 1409 р.

– (3, 19) Села Кормильче (як вище) та Ходиківці у Кам'янецькому повіті (Ходиківці – пізніше Лянцкорунь, нині Зарічанка Чемеровецького (Кам'янець-Подільського) району Хмельницької області) – 1410 р.

– (20) Село Свидова Червоногродського повіту (Свидова Чортківського району Тернопільської області) – 1410 р.

– (21, 22, 12) Села Фридрівці, Суржа, Кадіївці Кам'янецького повіту (село Фридрівці від 1945 р. зветься Залісся Перше у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області; Суржа й Кадіївці – села в тому ж районі) – 1410 р.

– (23 – 24) Села Чорнокінці і Криве Скальського повіту (Великі Чорнокінці Чортківського району Тернопільської області; Кривеньке у тому ж районі, в 7 км на північний схід від Великих Чорнокінців) – 1413 р.

Для наочності нанесемо нашу здобич на карту:

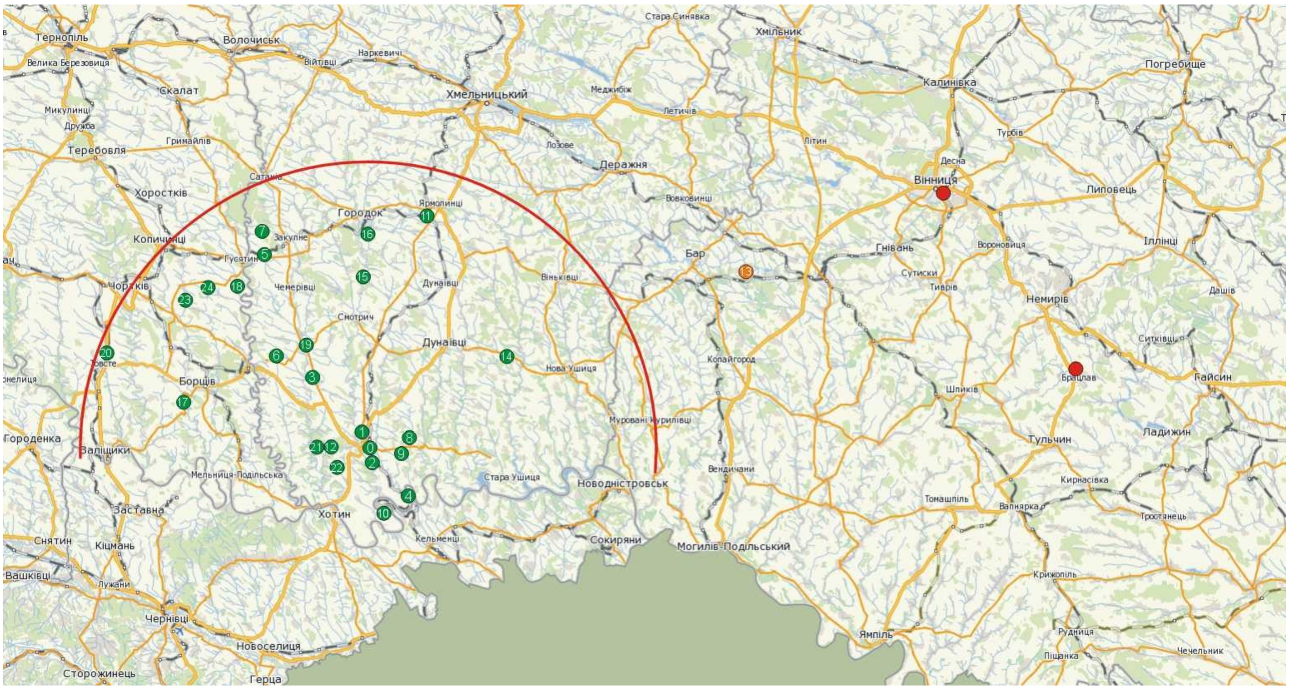

Картосхема надань Ягайла на Поділлі
на топооснові maps.meta.ua

Червона дуга радіусом 65 км із центром у Кам’янці (позначеним на схемі цифрою 0) охоплює майже всі надання. Вони розміщені не далі двох днів шляху від центру краю.

Висновки можна зробити наступні:

1, Спитко не встиг скористатись своїм княжим правом, і його надання на Поділлі невідомі.

2, центром польської колонізації краї виступає Кам’янець. Причиною, можна думати, була краща поінформованість одержувачів надань (польських шляхтичів):

Тут жити можна, як часу не гаєш,
То й на майбутнє для себе придбаєш.

3, надані поселення стали основою поселенської структури і у переважній кількості існують і нині.

4, Побожжя в цей час не становило інтересу для колонізаторів і залишалось мало відомим для них.

5, фактичний перехід Поділля в управління Вітовта стався між 1413 і 1418 роками.

6, всі грамот писались латинською мовою, тобто польскими панами для польських панів. Їх переклад для місцевого русинського населення здійснювався мовою канчука.

Поїздка Ягайла 1411 р.

Про цю поїздку написав Ян Длугош (1415 – 1480) в 11-й книзі своєї хроніки:

Король Владислав, приїхавши із Юрборга під Вільно і провівши пару днів у Полоцьку, Вітебську і Смоленську, подався потім до Кричева і Заслава, а з Заслава суднами Дніпром прибув до Києва. У всіх названих місцевостях його супроводжував великий князь литовський зі своєю дружиною Анною і забезпечував його найяснішу величність множеством потрібних речей та дарів.

З Києва, де залишив великого князя Олександра, подався польський король Владислав Дніпром до Черкас, Звенигорода, Сокільця, Каравула та Брацлава, а під кінець прибув до Кам’янця. [Jana Długosza roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, ks. 10 – 11, s. 210; Czyrkassy, Swinigroth, Sokolecz, Karawul, Braczslaw – Ioannis Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Varsaviae, 1997, Lib. 10-11, s. 184].

О. Ліцкевич доходить висновку, що 10-у книгу хроніки Длугош писав у 1466 – 1470 роках [*Ліцкевіч А.У.* Атручэнне князя Скіргайлы ў Кіеве (1395 год). – Arche, 2012, № 3, с. 13], тому можна думати, що 11-а книга писалась після 1470 р., тобто через 60 з гаком років після події.

У викладі маршруту маємо одразу дві географічних загадки.

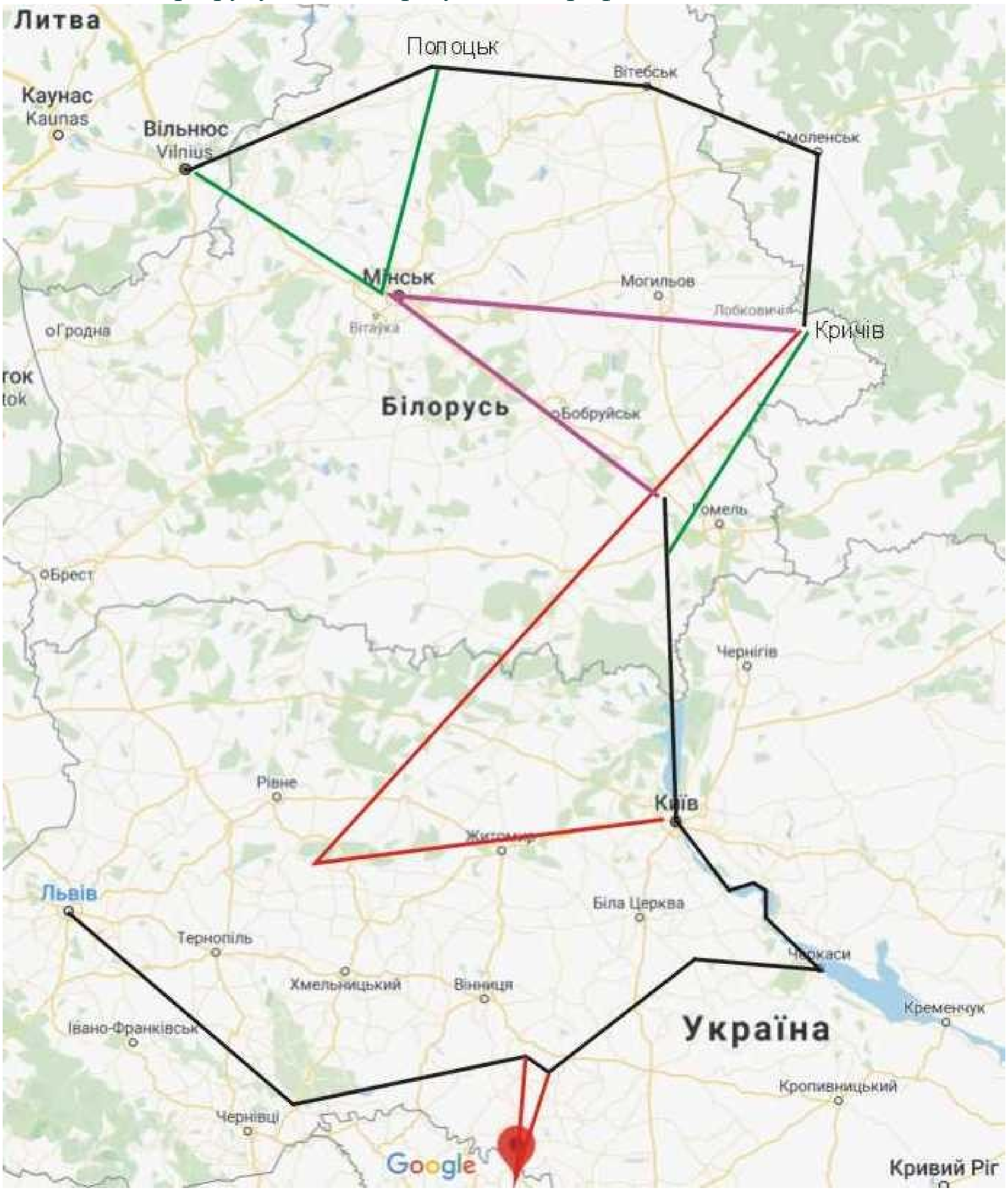

Картосхема поїздки Ягайла 1411 р. на топооснові Google maps

Перша пов’язана із Заславом. Коментатори цитованого видання Длугоша вказали на цьому місці Ізяслав у Хмельницькій області, з якого дорога до Києва не йде Дніпром (червона лінія на картосхемі). С. Полехов слушно вказав, що йдеться про Заславль біля Мінська (фіолетова лінія на картосхемі), водний шлях з якого міг би вести Свіслоччю – Березиною – Дніпром. Він же запропонував і другу, більш радикальну поправку: поставити відвідини Заслава між побутом у Вільні та Полоцьку (зелена лінія на картосхемі). При цьому водний шлях веде з Кричева Сожем та Дніпром до Києва [*Polechow S.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego. – Rocznik Lituanistyczny, 2019, t. 5, s. 62 – 63]. Думаю, що цей останній варіант є найбільш прийнятним.

Друга загадка полягає у послідовності місць Соколець – Каравул – Брацлав. Що таке Каравул?

Починається його історія з археографічної похибки. Ігнатій Данилович вмістив у своєму виданні «Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych: uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy. Rusi litewskiéj i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz…» [1860, t. 1, № 746, s. 331] «Список городів Свитригайла», де згадані: *Mayak, Karawull*. Публікатор помилково датував його 1402 роком.

Цю дату некритично сприйняв В. Антонович [*Антонович В. Б.* Несколько данных о землевладении в южной Украине в 15 в. – Киевская старина, 1896 г., № 10, с. 10] і спростував М. Грушевський [*Грушевський М. С.* Рецензія на статтю В. Антоновича. – Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1897 р., т. 16, кн. 2, с. 6 – 7].

С. Полехов датує «Список» вереснем 1432 р. [*Полехов С. В.* «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 114], і я ще повернусь до цього переліку пізніше.

Помилкова дата була повторена Ю. Сіцінським [Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский: 1901 г., с. 840 – 841 – по суті, переказ статті Антоновича], та й у наш час є любителі це повторювати, наприклад, українська Вікіпедія (стаття Рашків – переглянуто 13.08.2020 р.; ну й інші мовні версії не відстають – російська, білоруська, англійська, польська, єврейська – івриту я не тямлю, але число 1402 розібрати можу!). Словом, коли треба поширити помилкову інформацію, Вікіпедія веде перед – не кожен її читач може витратити півтори години, аби з’ясувати викладене мною вище.

Отже, згадка *Каравула* у Длугоша є першою в ряду згадок цієї назви. З тексту переліку зовсім не видно, щоб він знаходився на Дністрі (у Рашкові в Кам’янському районі Молдавії, як думають коментатори Длугоша 2009 р., тобто на 100 км на південь від Сокільця; а інші автори думають, що Каравул знаходився біля с. Маяки Біляївського району Одеської області, а це 300 км від Сокільця).

Я думаю, що *Каравул* 1411 року – це функціональна назва сторожового поста, котрий знаходився на високому правому берегу Бога між Сокільцем та Брацлавом і котрий чимось зацікавив короля.

Функціональні назви вказують на характерну прикмету поселення: так, село біля зруйнованого давнього укріплення називають – Городище (40 назв), село біля металургійної майстерні – Рудня (55 назв), село біля монастиря – Монастир або Монастирок (21 назва) [підраховано за виданням: Українська РСР. Адміністративно-

територіальний устрій на 1 січня 1987 р. – К.: 1987 р.]. Так само поселення біля сторожового поста називали Караулом, і не видно причин, щоб був тільки один такий пост і одна назва – їх могло бути й більше.

З цих міркувань я пропоную скасувати подорож Ягайла до Рашкова (червона лінія на картосхемі).

Політичний аспект поїздки читається цілком ясно: Вітовт супроводжував короля до Києва, до останнього города, який перебував під владою великого князя Литви, а далі король поїхав сам уже по землях, належних до Польщі, не до Литви. Про мету поїздки Длугош нічого не згадував, але можна думати, що це була свого роду інспекція прикордонних територій.

На півдні, на середньому Побожжі, король відвідав уже відомі нам Соколець і Брацлав. Новим об'єктом виступає Каравул.

Доба Вітовта (1418 – 1430 рр.)

Надання Вітовта на Поділлі

Дивимось далі каталог подільських документів [*Білецька О.* Поділля на зламі 14 – 15 ст. – Одеса: 2004 р., с. 274 – 275].

Перша жалуванна грамота Вітовта для Поділля датована 8 вересня 1418 р. Нагадаю, що остання перед цим грамота Ягайла датована 1413 р., тому фактично Поділля перейшло під владу Вітовта десь між цими роками. Більше того, 30 листопада 1418 р. Ягайло написав листа до подільської шляхти, яким **наказав** їй присягнути Вітовту [Codex epistolaris Vitoldi…, № 805, p. 427 – 428]. Подільські поляки (= шляхта) отягалися з цією немилою їм присягою, сподіваючись, що політичні обставини зміняться.

Всього ми маємо за 12 років – до 1430 р. включно – 8 грамот Вітовта для Поділля. Всі вони без винятку стосуються його західної частини (повіти Кам'янецький, Червоногородський, Скальський, Смотрицький, Бакотський). З поселень на верхньому Побожжі тут з'являються (2.09.1424 р.) Чорний Острів (у Хмельницькому районі Хмельницької області) та Микитинці (у Ярмолинецькому (Хмельницькому) районі тієї ж області). Середнє Побожжя в документах Вітовта не представлено.

Відома ~~фількіна~~ грамота Вітовта для Василя Карачевського, виставлена 5 травня 1383 р. у Полоцьку [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., с. 62], давно визнана фальсифікатом [*Semkowicz W.* Nieznane nadania Witolda dla osob prywatnych. – Ateneum Wilenskie, 1930, rocznik 7, zesz. 3–4, s. 848 і далі].

Ця «грамота» була сконструйована на матеріалі грамоти подільського старости Станіслава із Ходча для Зінка Корача на пустош Княжу Луку, виставленій у Кам'янці 21 березня 1468 р. Вона дійшла до нас у підтвердженні короля Сигізмунда 1-го для Лазаря Карачевського, наданому 28 лютого 1510 р. [АрхЮЗР, ч. 8, т. 1, № 3, с. 5 – 6] і не збуджує підозрінь. Звідти в «грамоту Вітовта» переїхали ліс Стриюв Ріг та Куликові ліски.

Складнішою виглядає справа із грамотою Вітовта для Василя Карачевського на село Симяків, виставленою 15 серпня 1386 р. в Браславі (Braslaw). Вона збереглась в латинському перекладі в складі підтвердження володінь Романа Карачевського,

наданому королем Сигізмундом-Августом 17 червня 1566 р. [АрхЮЗР, ч. 8, т. 1, № 1, с. 1 – 2].

Симяків цієї грамоти – це сучасне село Синяківці в Дунаєвецькому (Кам'янець-Подільському) районі Хмельницької області; долина Gdzurdzowy, згадана поруч, дала свою назву сучасному селу Джуржівка в 6 км на схід від Синяківців. Від Княжої Луки (Плебанівки) це досить далеко – 93 км по прямій.

Грамота цікава для нас тим, що виставлена в Брацлаві, та іменами свідків: «Georgio Bedygolt z Podolia, Swinka braslaviensi, Abrahamo swinogorodensi capitaneis». Юрій Гедигольд справді був подільським старостою Вітовта. Вважається, що його каденція тривала з 1411 до 1423 року, і на цій підставі дослідники датують грамоту цим часом [*Грушевский М. С.* Барское староство. – К.: 1893 г., с. 53 – 55; *Kurtyka J.* Podole pomędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. – «Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu», Kraków, 2000, t. 1, s. 37].

Далі, про який Брацлав іде мова? Уся сукупність топонімічних даних вказує на «наш», побозький Брацлав, не на білоруський. А коли це Вітовт міг бути в Брацлаві? Його поїздка по Поділлю влітку 1424 року засвідчена грамотою на Челіїв, збереженою в оригіналі. Було би спокусливо датувати і грамоту для Василя цим роком, хоча в 1424 – 1425 рр. подільським старостою виступав уже Петро Монтигердович. Зрештою, ми не знаємо **точних дат** зміни старост.

Гірша проблема з датою полягає в тому, що у підтвердженні вона дана від Різдва Христового і записана словами, не цифрами, тому правильність її прочитання – поза сумнівом.

Чи могло це бути внаслідок помилкового прочитання кириличного числення? Розглянемо декілька позначень дат:

1386	6894	SωЧД
1418	6926	SЦКS
1424	6932	SЦЛВ
1430	6938	SЦЛИ

Як бачимо, позначення ω (800) зовсім не подібне до позначення Ц (900), а всі можливі дати грамоти якраз належать до 69-го століття. Також у позиції десятків ані К (20), ані Л (30) не нагадує потрібної нам Ч (90). Остаточно вважаю невірне прочитання одразу двох кириличних цифр неможливим і думаю, що дата 1386 р. так і стояла в документі, з якого виконувався переклад.

Далі, за весь час правління Вітовта ми не знаємо ніяких брацлавських ніже звенигородських старост. Посади свідків даної грамоти – перша і остання згадка такого роду. Гірше того, ми не маємо імен Свинки та Абрагама на інших грамотах Вітовта.

Шляхтич Свинка в 1474 р. обороняв від татар свій замок у Поморянах [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, s. 349 – 351], тобто таке шляхетське ім'я справді існувало. Але у Длугоша він названий без патроніма і без вказівки на посілість. Складається враження, що він був self made man і Поморяни були його першим надбанням – так що його діти могли вже зватись Поморянськими.

І якщо припустити, що якийсь предок Свинки-1474 діяв у 1386-у чи бодай у 1430-у роках (слід думати про прадіда або принаймні діда Свинки-1474), то чому його

рід за цей час не обріс ніяким прізвищем? Виходить, що це були різні Свинки, кожен із яких не міг виказатись ніякими предками.

В цілому справу «Вітовтових грамот» для Карачевських я уявляю собі наступним чином.

Десь в середині 15 ст. у Подільському воєводстві з'явився Зінко Корач (ще не Карачівський!), який у невідомий для нас спосіб заволодів селом Симяків (і мабуть Глібів у 10 км на схід). Цього йому здалося мало, і в 1468 р. він захотів збільшити своє володіння. Думаю, йому було би бажано придбати щось поблизу Симякова, але Станіслав із Ходча надав йому землю на крайній східній межі Подільського воєводства, – урочище Княжу Луку на ріці Мурафі. Ця земля знаходилась далеко від основного маєтку Зінка, і навряд чи він мав сили загосподарити Княжу Луку.

Далі в 1510 р. нащадок Зінка (син? онук?) Лазар, який уже звався цілком шляхетським прізвищем Карачевський, здобув королівське підтвердження на володіння Княжою Лукою. В 1532 р. цей самий Лазар здобув дозвіл короля Сигізмунда 1-го на викуп села Глібів [АрхЮЗР, ч. 8, т. 1, № 44, с. 64 – 65]. В 1559 році Роман Карачевський (син Олексія Карачевського) отримав грамоту барського старости Мартина Гербурта на володіння пусткою Семяківці [там само, № 103, с. 198 – 200]. В 1563 р. суперечку за село Семяківці між Романом Карачевським та Лосковськими розглядав сейм [там само, № 108 – 109, с. 211 – 214]. І так подільські шляхтичі Карачевські жили собі й думали, що їх права забезпечені письмовими документами.

Та ось в 1560-х роках у Польщі розгорілася «екзекуція прав», і в 1564 р. ревізори приїхали на Поділля. Карачевські подали їм грамоту Сигізмунда [тут і далі подробиці за: *Грушевский М. С.* Барское староство. – К.: 1893 г., с. 53 – 54]. Але з'ясувалось, що за новими порядками королівські надання, видані після 1505 року, вважаються недійсними, і маєтки Карачевських опинились під загрозою конфіскації.

Це змусило Карачевських ворушитись, і от вони зуміли написати «грамоти Вітовта» на Княжу Луку з неможливою датою 1383 р. В якості власника було вигадано Василя **Карачевського** – щоб не було сумніву у тому, що Олексій і Роман Карачевські є його спадкоємцями. Далі було написано грамоту на Симяків з так само неможливою датою 1386 р. і для того ж самого «Василя Карачевського», і на Глібів. Грамота на Симяків була визнана правосильною і вже в 1566 р. здобула королівське підтвердження. Це дає нам орієнтовний час виготовлення усіх трьох фальсифікатів – між 1564 і 1566 роками.

Успіху підприємства сприяло те, що існували справжні грамоти Вітовта для Поділля, і, можливо, Карачевські бачили якусь із них. Існували також справжні документи старости Гедигольда, і фальсифікатори могли скористатись його іменем для своєї роботи.

Нарешті під час Люблінського сейму 1569 р. королю було подано усі три «грамоти Вітовта» – на Княжу Луку, Глібів та Симяків. Всі вони були писані на пергаменті руським письмом і всі три були визнані дійсними, а Олексій Карачевський із сином Романом – утверджені в правах власності на ці маєтки [АрхЮЗР, ч. 8, т. 1, № 119, с. 227 – 229].

Це була одна із ранніх історій, в якій ім'я князя Вітовта допомогло людями облаштувати свої справи належним чином. Далі ми ще побачимо подібні історії уже власне на Побожжі (в розділі «Фальшиві грамоти Вітовта для Побожжя», до якого у

мене – іншаллах! – колись дійдуть руки), та і в наш час ім’я Вітовта допомагає здобувати гранти на археологічні дослідження!

Поїздка Зосими 1419 р.

У 1419 році диякон Троїце-Сергієва монастиря (що на північ від Москви) Зосима пустився в дорогу, щоб відвідати святі місця у Палестині:

> Поидох отъ Киева съ купци и велможами великими и идох тридцать миль, а миля по пяти верст и обретох реку велику въ Подолской земли, еже зовется Буг. И ту стояще град **Бреславль**, и ту стояхом неделю.
>
> И поидохом въ поле татарское и идохом пятьдесятъ миль дорогою татарское, еже зовется: на Велики Дол, и обретохом реку велику под Митиревыми Кишинами, еже зовется Нестр; туто бяше перевоз и порубежье волоское. Об ону страну Волохове перевоз емлют, а о сю страну князя великаго Витофтовы и тамгу емлють и тем ся опять делять. И оттоле три дни до Бела города ити по Волоскои стране; и пребыхом въ Беле городе две недели. Оттуду девять верст до моря. [Книга хожений. Записки русских путешественников XI-XV вв. – М.: 1984 г., с. 120 – 121].

Зосима не тільки був особисто у тих місцях, про які згадував, але і писав свої нотатки якщо не в ході поїздки, то дуже скоро після неї. Тому його твір можна вважати вірогідним джерелом.

Від Білгорода до коси, котра відділяє Дністровський лиман від моря – 16 км, тобто *верста* Зосими дорівнює десь 1.7..1.8 км. Тоді 150 верст від Києва до Брацлава виносяться на 260..270 км, що відповідає дійсності (по прямій лінії там 215 км).

50 миль від Брацлава до Митиревих Кишин виносяться по цій пропорції на 425..450 км, що викликає деяке здивування: від Брацлава до Білгорода всього біля 300 км. З другого боку від Білгорода до Кишин – три дні шляху, тобто близько 90 км. Ця віддаль вказує на район сучасних міст Бендери й Тирасполь, а до Брацлава звідси всього 225 км, тобто десь половина вказаної Зосимою віддалі.

З невідомої мені причини повідомлення Зосими про митницю не було співставлене із добре відомою грамотою молдавського воєводи Олександра для львівських купців (1408 р.), де згадано: «а кто не идє(т) на бѣлыи городъ толко име(т) дати на тѧгѧнѧкѧчу колко оу бѣломъ городѣ» [Українські грамоти 15 ст. – К.: 1965 р., № 32, с. 70 і нижче ще дві згадки]. Видно, що в Тягянякячу була митниця, так само як у Білгороді, а саму назву можна вважати ранньою формою назви Тягинь (Бендери). Думаю, що йдеться про ту саму митницю, яку бачив і Зосима, тільки з молдавського боку.

Митиреві Кишини викликали певне зацікавлення сучасних дослідників. Так, В. Михайловський, коментуючи топонім *на Дмитрове* з грамоти 1392 р., про яку я вже писав вище, пригадав фантастичну (і це ще м’яко сказано!) гіпотезу Я. Р. Дашкевича про володіння татарського князя Дмитра, героя міфічної «Битви на Синій воді». На думку Дашкевича:

> Основну територію його [Дмитра] володінь визначають назви осель та річок, розташованих у регіоні, а саме Дмитрів Кільш (назва на карті 1690 року) – тепер річка Гнилий Тікич; оселі Димитрівка, Димитропіль на лівому березі Богу нижче Саврані (з пізніше доданим “поль/піль”), теперішня Дмитрашківка (раніше Дмитрів) на лівому березі Богу – нижче Димитрівки – на Побережжі [*Дашкевич*

> *Я.* Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст. – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2006 р., вип. 10, с. 117].

Митиреві кешені в уяві Я. Д. були, з одного боку, «столицею» цього Дмитра, а з другого боку – «Дмитровим кладовищем» [там само, с. 117 – 118].

«Битва на Синій воді» є невдалою комбінацією легендарних пригадок з історії Литви, складеною бл. 1430 року, коли реальні діяння Ольгерда, не записані свого часу, повністю забулися [*Жарких М. І.* Міфічна «битва на Синій Воді». – К. : 2017 р.], а «татарський князь Дмитро», який бився із Ольгердом – це слабкий спогад про війну 1368 р., котру Ольгерд мав із московським князем Дмитром (Донським, данником татар). Всі ці висновки лежали на поверхні багато десятиліть (після публікації Рогозького літописця в 1922 р.), але чомусь нікого не зацікавили, аж поки їх не підібрав з поверхні Микола Жарких…

Чому спробу Дашкевича пов’язати топоніми на *Дмитр-* з іменем князя Дмитра гірша за просто фантастичну? З двох причин.

Перша. Топонімів, що починаються на *Дмитр-*, в Україні відомо близько 70 (семидесяти, мої любі!) [підраховано за виданням: Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. – К.: 1987 р.], тобто якщо з будь-якої точки України провести коло радіусом 100 км, то в такому «володіння» обов’язково знайдуться кілька Дмитрівок. Підрахунок зайняв у мене не більше 5 хвилин (5 секунд на видобування книги, котра у мене є дослівно настільною, 10 секунд на пошук потрібної сторінки в покажчику… і т. д.), і Дашкевич міг би зробити цей підрахунок і сам (бо мав для цього 20 років від 1987 до 2006-го), але чомусь не зробив.

Друга. Єдиним відомим мені топонімом, котрий реально отримав назву від імені **князя** Дмитра, є місто Дмитрів у Московській області, назву якого пов’язують із князем Дмитром-Всеволодом (Велике Гніздо, владимирським князем у 1176 – 1212 роках).

В давній Україні ім’я *Дмитро* було однаково популярним як серед князів (7-е місце за популярністю), так і серед нетитулованих осіб (13-е місце) [підраховано за Печерським синодиком 1483 – 1530 рр.: *Жарких М. І.* Печерський синодик. – К.: 2017 р., розділ «Іменослов»]. Тому всі інші Дмитр[івки] зобов’язані своїми іменами осадникам на ім’я Дмитро, серед яких, мабуть, не було князів.

Цю елюкубрацію можна було би проминути мовчанням, так В. Михайловський її не тільки сприйняв, але й розвинув:

> До того ж згадувані в 1419 р. іноком Зосимою «под Митеревыми Кышинами» на Дністрі (місце переправи) походять від спільного кореня -Дмитр-. Така насиченість топонімів, у корені яких, імовірно, відображено ім’я володаря, дозволяє висунути припущення про те, що маркування в документі з 1392 р. «на Дмитрове» означає розташування на території володінь Дмитра [*Михайловський В.* На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. – Ruthenica (Київ), 2016 р., т. 13, с. 190; приєднується до цієї думки й Т. Гедзь у статті «Брацлавська волость у 1392 році»].

Такого ніяк не може бути. Грецьке ім’я *Деметріос / Димитріос* у християнському світі набуло популярності завдяки святому Деметрію / Димитрію Солунському, від якого походять спрощені форми *Дмитрий* (російська) та *Дмитро* (українська). Ця остання форма має простонародний

варіант *Митро* (наприклад, є такий персонаж у повісті І. Франка «На дні», 1880 р.), але ніяк не *Митир*.

Слів, які починались би на *Митир / Мітир / Мітір*, взагалі не існує. Таких слів не знає академічний Словник української мови (1980 р.), ані найновіший Великий електронний словник української мови, який знає близько 400 тис. базових слів. Тільки Однослов, який знає близько 800 тис. слів та словоформ, пропонує російське дієслово «и***митир***овать». Але такої комбінації літер немає у базовому латинському / англійському слові *imitate*, ані в українському запозиченні *імітувати*. (Ну, є ще слово *митирогнозия*, котре змайстрував М. Є. Салтиков-Щедрін.)

Це я веду до того, що зазначена комбінація літер є надзвичайно рідкісною, скоріше за все – просто помилковою.

Інакше підійшов до цієї назви Олександр Узелац. Він припускає, що вона походить від татарського імені *Темер* [*Узелац А.* Татары в дунайско-днестровском междуречье во второй половине XIV в. – Золотоордынское обозрение, 2019 г., т. 7 (3), с. 421]. Перехід *Темер* ⇒ *Митир* є можливим на грунті **української** мови. Наприклад:

генерал ⇒ *єднорал* (Гулак-Артемовський П. «Петро мужик непоказний…», 1833 р.)

Минодора ⇒ *Нимидора* (Нечуй-Левицький І. Микола Джеря, 1876 р.)

Валентина ⇒ *Левантина* (Грінченко Б. Серед темної ночі, 1901 р.)

огірок ⇒ *гоірок* (Свидницький А. Люборацькі, 1862 р.)

ферлядунок (Франко І. Лист із Бразилії, 1898 р.) ⇒ *ферделюнок* (Франко І. Казка про Добробит, 1890 р.), і так далі.

Натомість перехід *Димитрій* ⇒ *Темер* вважаю неможливим, оскільки ці імена належать до різних мовно-культурних систем.

А між тим заміною однією літери можна виправити ситуацію, якщо замість незрозумілого *митир* поставити зрозуміле *митар*, тим більше що в тексті йдеться власне про збір *тамги*, тобто мита.

Ну, а *кишині* що? Тут ми маємо найранішу, здається, звістку про них, і надалі вони будуть зустрічатись відносно часто. Остаточний висновок можна буде зробити після аналізу всього матеріалу в комплексі. Забігаючи наперед, скажу: думаю, що це слово пов’язане з українським словом кишло (житло, гніздо + румунське рідкісне *chişla* – хутір). Форма *кишин / кешен* може бути ранньою або альтернативною для *кишла*.

Отже, Митиреві Кишині ⇒ Митареві кишині ⇒ «житло митників», простою мовою – митниця.

Оця звістка про митницю, котра походить із сучасного і цілком вірогідного джерела, здається мені важливою.

О. Ліцкевич торкнувся Митеревих кишин у зв’язку все з тим ж «татарським князем Дмитром» [*Лицкевич О. В.* «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. – Спб.: Дмитрий Буланин, 2019 г., с. 635 – 636]. Він десь вичитав, що це місце знаходиться вище сучасного містечка Резина на Дністрі, і що існують якісь «археологічні дослідження», які це показують.

Від Резини до Білгорода – більше 200 км, де ж тут три дні шляху?

В. Гулевич, переглянувши наново справу, прийшов до висновку, що *Митереві* походять від *мита* і не пов'язані із Дмитром (тобто він першим висловив цю слушну думку). Кешені він вважає мусульманськими гробницями [*Гулевич В.П.* Поділля в середині XIII ст. – 1400 р. – Сугдейський збірник, 2021 р., вип. 3–4 (VIIII), с. 72 – 74].

На Побожжі Зосима занотував тільки відомий уже Брацлав, і форма його – *Бреславль* – занотована на місці і то відносно рано. Тому вона має значення для аналізу походження назви.

Поїздка Вітовта 1424 р.

Що ж говорить ітінерарій Вітовта [*Polechow S.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego: 4/5 VIII 1392 – 27 X 1430. – Rocznik Lituanistyczny, 2019, t. 5, s. 9 – 120] про Поділля після 1394 р.?

Там занотована тільки одна його поїздка за маршрутом: Вільно 22.06.1424 р. – Ялтушків 22.08 – Скала-Подільська 2.09 – Кременець – Луцьк 27.09.1424 р.

Перебування Вітовта в Ялтушкові засвідчено грамотою на село Челіїв (Целіїв Гусятинського (Чортківського) району?) для Санка Радевича [Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi, magni ducis Lithuaniae, 1386–1430. – Warszawa–Poznań: 1986, № 102; *Polechow S.* Rahoza. Przyczynek do dziejów kancelarii i dworu wielkich książąt litewskich w epoce Witolda. – Studia z Dziejów Średniowiecza (Gdańsk), 2019, t. 23, s. 214].

Ялтушків – нині село у Барському (Жмеринському) районі Вінницької області. Він стоїть на річці Лядові, тобто належить до басейну Дністра. Можна здогадуватись, що не Ялтушків був метою подорожі і що по дорозі із Ялтушкова до Скали Вітовт відвідав і Кам'янець.

Поїздка Вітовта 1427 р.

Сьогодні близько 5:50 чув постріли зенітної артилерії. Написали, що уламки збитих «Шахедів» упали в 6 районах Києва, в Печерському спричинили пожежу у висотному будинку (33, 34-й поверхи). А «Шахедів» було збито понад 30, повітряна тривога тривала більше 8 годин.

І як то новообраний президент США Дональд Ф. Трамп збирається вилапувати оті уламки? (7 листопада 2024 р. о 8:30).

14 серпня 1427 р. Вітовт у листі до великого магістра Тевтонського ордену, відісланому зі Смоленська, писав, що планує плисти Дніпром до Києва і бути там 8 вересня, а далі їхати на Поділля, до Луцька (де планував бути 22 вересня), до Володимира і Городла, де мав би зустрітись із Ягайлом [Codex epistolaris Vitoldi…, № 1298, p. 779 – 780].

З ітінерарія, складеного Полеховим, видно, що 17 вересня 1427 р. Вітовт перебував в Острозі на Волині, де виставив дві грамоти, одна з яких збереглася в пергаментному оригіналі [Vitoldiana…, № 108, 109, p. 99 – 100]. Далі 30 вересня 1427 р. Вітовт справді перебував у Городлі, де виставив грамоту, збережену в оригіналі [Vitoldiana…, № 110, p. 101].

Отже, запланована поїздка таки відбулась, хоча, можливо, не всі намічені пункти вдалося відвідати. Думаю, можна не сумніватись, що Вітовт відвідав Київ. Від

Смоленська зручний шлях Дніпром до Києва складає 565 км, і за 15 – 20 днів його можна подолати без напруження. Можна вірити, що Вітовт був у Києві десь близько 8 вересня. Далі від Києва до Острога – 280 км, або 8 – 9 днів шляху. Виходить, щоби потрапити до Острога на 17 вересня, монятись у Києві не випадало.

Далі шлях від Острога до Городла через Луцьк і Володимир йде майже по прямій – 190 км, 6 – 7 днів шляху. Окреслених документами двох тижнів було достатньо, щоби проїхати без поспіху і зробити короткі зупинки в Луцьку та Володимирі. Але цих двох тижнів цілком недостатньо, щоб відскочити з Острога до Кам'янця-Подільського і далі їхати у Городло (490 км = 16 чи 17 днів шляху). Так само неможливим виглядає шлях Київ – Кам'янець-Подільський – Острог (520 км = 17 чи 18 днів шляху).

Тому думаю, що від наміру відвідати Поділля Вітовту довелось відмовитись, аби не пропустити зустріч із королем Ягайлом у Городлі.

От, ледве дописав цей шматочок, як знову чую повітряну тривогу (9:20), а далі й стрілянину зенітної артилерії (9:23). Це відзначили в новинах. Цілий день уже минув, як Трампа президентом обрали, а змін на краще щось не видно. Мабуть не така-то легка справа – припинити війну, як йому здавалось (7 листопада 2024 р. о 9:26).

Варто відзначити також, що 28 листопада того ж 1427 року Вітовт написав листа до римського папи, рекомендуючи йому віленського каноніка Павла з Боянчиць як кандидата на біскупа в Кам'янці-Подільському [Codex epistolaris Vitoldi…, № 1303, p. 784]. Цей Павло нам ще знадобиться, і то дуже скоро!

Для мене важливо, що візит Вітовта до Брацлава у 1394 р. був першим і останнім у його житті випадком, коли він незаперечно побував на середньому Побожжі. А чому важливо? – Ну, має бути в роботі якась інтрига…

Другий важливий висновок полягає в тому, що Вітовт ніяких нових міст чи замків не засновував – ані на Поділлі, ані на території всієї сучасної України, ані деінде.

Побожжя у 1430 – 1447 рр.

Кам'янецька революція 1430 р.

Великий князь литовський Вітовт помер у Троках 27 жовтня 1430 р., і це стало сигналом для нової революції на Поділлі.

Кам'янецький біскуп Павло, отримавши цю звістку, зібрав польських рицарів, а саме Грицька Кирдеєвича, братів Теодорика, Михайла і Мужила Бучацьких і Крушину з Гальова. Скориставшись із нагоди, що литовський староста Довгірд виїхав із замку, вони зайняли Кам'янецький замок, і потім зайняли ще Смотрич, Скалу й Червоний город. Так представив справу Ян Длугош [Jana Długosza roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, ks. 11, s. 324 – 325].

Дуже подібно написано у «Повісті про Подільську землю»:

Приѣхавши ляхове, пана Долькгирда из города ис Каменца созвали на раду к собѣ и до рады не допустивши самого иняли и огърабили, и Каменець засѣли, и

все тое забрали, што Подолъскои земли держать [Полное собрание русских летописей. – М.: 1980 г., т. 35, с. 66].

Я розумію справу так, що звістка була послана до біскупа, якого напевно можна було сподіватись застати в Кам'янці, а він скликав тих вояків, котрі трапились у цей момент у місті, і з ними здійснив переворот. Після цього в них ще був якийсь час, аби скликати власників сусідніх сіл і з ними зайняти сусідні замки. А цей біскуп Павло був той самий, якого Вітовт висунув на цю посаду, як ми бачили в попередньому розділі.

І цих революціонерів навіть зрадниками назвати не можна: вони присягали володарю (Вітовту), і ця присяга вигасла з його смертю, от вони і знайшли собі нового пана (на відміну від Вітовта, Ягайло був їм милий, і обійшлося без нагадувань і спонукань з боку короля). Тому Юліан Опільський, називаючи Грицька Кердеєвича «перевертнем» (у романі «Сумерк», 1921 р.), керувався політичною філософією 20-го століття, а на 15-го.

Звичайно, виникає запитання: як же ж так могло статись? Де ж була литовська залога? Як її вояки могли допустити, щоб їх командира пограбували й вигнали?

Відповідь дуже проста: перелічені п'ятеро рицарів – це і була уся залога. От на таких грандіозних силах трималась литовська влада у Кам'янці.

Надання 1430-40-х років на Поділлі

Ягайло добре розумів слабкість поляків на Поділлі, і цим зумовлена ціла злива надань. За три роки (точніше, 39 місяців), від 14 лютого 1431 р. до 9 квітня 1434 р., король видав 28 грамот на села на Поділлі [*Білецька О.* Поділля на зламі 14 – 15 ст. – Одеса: 2004 р., с. 276 – 279]. Якою пекучою була ця справа, можна судити хоча б з того, що у перший із зазначених днів було видано одразу три грамоти. Отже, тепер видавалось у середньому по 9 грамот на рік, проти 1.5 грамот / рік під час першої каденції (1402 – 1413 рр.).

Де ж розміщувались ці надання? Всього у грамотах згадано 54 села, з них 48 припадає на ближче оточення Кам'янця-Подільського (повіти Бакотський – 5, Кам'янецький – 12, Скальський – 5, Смотрицький – 27), або 89 % – проти 92 % першої каденції. Тобто можна визнати, що стратегія колонізації не зазнала змін – така собі «побудова розвиненого феодалізму в одному, окремо взятому воєводстві».

За межами згаданої зони маємо 4 надання у Летичівському повіті і по одному – у повітах Брацлавському та Вінницькому.

У Брацлавському повіті грамота від 4.05.1431 р. називає село Носківці (нині – Жмеринського району Вінницької області). Село лежить на південь від Мурафи, всього у 15 км на південний схід від села Маньківці, відомого нам з надання 1407 р., і в 70 км на захід від Брацлава. Границя Брацлавщини по Мурафі, як бачимо, ще не встановилась.

У Вінницькому повіті грамота від 8.09.1431 р. називає село Мізяків (нині – Калинівського (Хмільницького) району Вінницької області), у 19 км на північ від Вінниці, у сусідстві відомих нам з 1391 р. сіл Дашківці та Стрижавка.

Ніяк не можна сказати, щоб ці новонадані села лежали на південному фронті колонізації – ця південна зона все ще не становила інтересу для польських шляхтичів.

Наступні 16 грамот польського короля Владислава 3-го, видані упродовж 1435 – 1444 років в плані географічного розподілу земель продовжують зазначену вище традицію (грамоту для Теодорика Бучацького з 1442 р. відкладаємо на десерт).

Із них варто відзначити надання 28.07.1435 р. Георгію Кунцовичу села Рів у Кам'янецькому повіті – з огляду на те, що на його місці виникло сучасне місто Бар (у Вінницькій області), і про нього нам ще доведеться говорити [*Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444). – Український археографічний щорічник, 2004 р., вип. 8-9, с. 244 – 245].

У статті Михайловського, що вийшла одночасно із книгою Білецької, зазначено не 16, а 71 надання Владислава 3-го для Поділля, або у 4.5 рази більше. Це показує «науковий рівень» книги Білецької. Але я **змушений** користуватись тим, що уже опубліковано.

З числа надань князя Свитригайла Поділля стосується грамота з 2 вересня 1438 р. на села у Летичівському повіті [РУГ, № 74, с. 135 – 137].

Від литовських великих князів Сигізмунда (1432 – 1440 рр.) та Казимира (1440 – 1447 рр., до обрання його польським королем) надань на Поділлі ми, здається, не маємо. Казимир, ставши польським королем, видав у 1448 році 8 грамот на села довкола Кам'янця, продовжуючи попередню традицію (підраховано за каталогом О. Білецької, а як було насправді – мені невідомо).

Луцьке перемир'я 1431 р.

Натхнені легкістю, з якою повелася анексія ~~Криму~~ Кам'янця-Подільського, поляки хотіли були захопити Волинь і почали облогу Луцька. Коли ця облога їм не повелася, було вирішено укласти ~~Мінські угоди~~ Луцьке перемир'я. Йому присвячена нова стаття Полехова і Шибковського [*Polechow S., Szybkowski S.* Królewski dokument rozejmu ze Świdrygiełłą z 20 VIII 1431 roku. – Roczniki Historyczne, 2017, r. 83, s. 141 – 173].

Умови перемир'я зафіксовані у прелімінарній (попередній) угоді, котру Ягайло виставив у таборі під Луцьком 20 серпня 1431 р. (нова повна публікація у Полехова і Шибковського), у примірнику остаточної угоди, виставленої Свитригайлом 1 вересня 1431 р. у Чорторийську для польської сторони [*Бучинський Б.* Кілька причинків до часів великого князя Свитригайла: 1430 – 1433 рр. – Записки наукового товариства ім Шевченка, 1907 р., т. 76, с. 131 – 135], і примірнику остаточної угоди, сформульованому 26 серпня і виставленому Ягайлом 2 вересня 1431 р. у таборі під Луцьком [цей текст зберігся тільки у старому німецькому перекладі; видання перелічені у Полехова і Шибковського; є старе видання *von Kotzebue A.* Preussens aeltere Geschichte. – Riga: 1808, Bd. 3, S. 477 – 483, доступне для любителів готичного шрифта, і трохи новіше – *Narbutt T.* Dzieje starożytne narodu litewskiego. – Wilno: 1840, t. 7, додаток 4, с. 23 – 38; тут подано німецький текст і польський переклад]. Цей примірник призначався для литовської сторони.

Прелімінарна угода не містить ніяких географічних назв, а от остаточні угоди містять цікаві для нас речі. Там перелічено пункти на Поділлі, частина з яких повинна на час перемир'я залишитись за поляками, а частина – за литовцями. Самі переліки в документі Ягайла виглядають так:

польські замки: Camenez, Smotritz, Skala, Czyrwangrod, Holzzudayaw, Jalchuschow

литовські замки: Bratzlaw, Sakolez, Zwinigrod, Kazubinyow, Daschau, Lynthichau [*von Kotzebue A.*, S. 478]

польські замки: Camenecz, Smotritz, Skala, Czyrwangrad, Holzudayaw, Jolchuschow

литовські замки: Bratzlaw, Sakoletz, Zwinigrad, Kazubinyow, Daschau, Linthichau [*Narbutt T.*, s. 25 – 26; у польському перекладі додано примітку до назви *Kazubinyow*: Качибей або краще Хаджи-Бей, нині Одеса].

В польському перекладі цього акту маємо:

польські замки: Kamieniec. Smotrych, Skała, Czerwonygrod, Holzudayow, Ilchuszow

литовські замки: Bracław, Sokolec, Zwinigrod, Kazubinow, Daszkow [Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych: uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy. Rusi litewskiéj i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz… – Warszawa: 1860, t. 2, № 1562, s. 124].

Подаю цей варіант, аби застерегти від використання наведених назв – уніфікованих польських написань.

В документі Свитригайла переліки виглядють так:

польські замки: Kamyenyecz, Smotricz, Skala ae Czirwonigrod cum ipsorum districtibus et signanter Holczudayow et Ioltuschcow ad ipsum Kamyenyecz spectantibus ac uillis

литовські замки: Braczlaw, Sokolyecz, Zwynygrod et alia Castra et districtus in Terra Podolie existentes et ad ipsam pertinentes et signanter Lycthiczow [*Бучинський Б.*, с. 132].

Окрім відомих замків довкола Кам'янця на польському боці згадано *Ольчедаїв*. Нині маємо їх цілих два: Вищеольчедаїв на річці Лядова у Мурованo-Куриловецькому районі та Нижчий Ольчедаїв на тій самій річці в 9 км на південь, у Могилів-Подільському районі Вінницької області (обидва села належать до укрупненого Могилів-Подільського району). Звістку 1431 р. переважно прикладають до Вищеольчедаєва, але «оплошно и не справясь с делом»; докладніше про цей об'єкт я напишу далі.

Ялтушків – село на тій самій Лядові, тільки вище за течією, у 32 км на північний захід від Вищеольчедаєва (нині це Барський (Жмеринський) район Вінницької області). У червні 1431 р. **містечко** Ялтушків із сусідніми селами (включаючи Рів) було заставлене Теодорику Бучацькому, і потім у тому ж червні того ж 1431 року той самий король Ягайло заставив той же самий Ялтушків уже Миколаю Клоху [*Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012 р., с. 129]. Не заглиблюючись у питання – кому ж насправді належав Ялтушків (якщо взагалі за цими документами стоїть якась реальність), відзначу: цей об'єкт названий містечком, а про замок документи мовчать. В 1443 р. **містечко** Ялтушків разом із сусіднім **селом** Рів було надано Стогневу із Шумська [*Михайловський В.* Надання…, с. 263; Рів – Бар лежить у 16 км на північний схід від Ялтушкова]. Знову немає згадки про замок.

Чи справді у цих двох пунктах існували уже на той час якісь замки – я маю великий сумнів. Скоріше за все, це були просто села, а назва *замки* розтягнута на них механічно, оскільки в копії Ягайла на початку кожного переліку названо дійсні замки. У копії Свитригайла стоїть дещо інакше і детальніше: перші чотири назви – замки із округами (повітами), а два останніх об'єкти тільки належать до Кам'янця. Витягати звідси вказівки на існування в них замків, думаю, було би необережно.

На верхньому Побожжі маємо першу виразну згадку Летичева; на середньому Побожжі згадано уже відомі нам Брацлав і Соколець та розташований далі на схід Звенигород. Польський документ називає також *Kazubinyow, Daschau* – у литовському варіанті замість них стоять «інші замки». Чи справді ці нові, вперше згадані пункти відповідають сучасним Одесі й Очакову, як часто думають – я зараз розмірковувати не буду, позбираю більше джерельних згадок, а тоді розгляну їх у комплексі.

Можна зауважити, що звук *ц* в транскрипції німецького документу здебільшого передається літерами *tz*, *ч* – *ch*, *ш* – *sch*; тому назви слід читати *Казубінів, Дашау* (⇒ Дашаў ⇒ Дашав ⇒ Дашів).

Перемир'я було укладено на два роки, упродовж яких мало прийти до укладення постійної угоди. Розрахунок був, що за цей час ~~або Мінськ згорить~~, або ішак помре, або Коран скасують…

Польсько-литовська війна за Поділля

Як то часто буває, люди, незадоволені із революції, піднімають війну проти революціонерів. От і в нашому випадку Свитригайло, котрий став великим князем литовським після Вітовта, вимагав від короля Ягайла повернення Поділля, а прихильники Свитригайла на Поділлі, зокрема, князь Федько Несвізький, повели війну проти подільських поляків-революціонерів.

Сам перебіг війни не є предметом моєї роботи, тому викладу гранично коротко.

Упертість, з якою Свитригайло наполягав на поверненні Поділля під його владу, розчарувала короля Ягайла (у черговий раз король розчарувався у своєму молодшому браті). Ягайло висунув нового претендента, молодшого брата Вітовта – князя Сигізмунда. Цей останній 1 вересня 1432 р. напав на Свитригайла в Ошмянах. Свитригайло утік, а Сигізмунд проголосив себе великим князем, і війна між ними тривала до 1436 р. (Першим, як бачимо, не витримав ішак…)

В той час на Поділлі прибічники Ягайла і Свитригайла вели дрібну війну тими невеликими силами, котрі були в їх розпорядженні, і не надто зважали на Луцьке перемир'я. Перевага у боротьбі схилялась на бік поляків. 30 листопада 1432 р. на берегах Мурафи біля Копистирина сталась більша битва, яку обидві сторони проголосили своєю перемогою. Від того часу Мурафа стала границею між західним Поділлям, належним Польщі, і східним, належним Литві.

Що ж дають звістки про цю війну для нашої вузької теми – географії середнього Побожжя?

Єдиним оповідним джерелом тут є хроніка Длугоша, з якої видно, що ключовим пунктом Побожжя в цей час був Брацлав. Тут був замок, який сам Федько Несвізький і спалив (1432 р.), аби він не дістався полякам («назло ворогам спалю свою хату» – дослівно так! – [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, Ks. 11, Ks. 12, s. 87]). Поляки,

вирішивши, що справа завоювання Поділля на цьому закінчена, повертались назад, і тут на ріці Мурафа біля Копистирина (це 54 км точно на захід від Брацлава, у Жмеринському районі Вінницької області) потрапили у пастку, яку їм наготував Федько.

«Напали на мене одразу семеро, та обидва у валянках. Я побив того й другого, озирнувся – а вони вже далеко». Десь так, у стилі відомого українського анекдоту, виглядає ця битва в описі Длугоша [там само, s. 87 – 90]. Але з цього епізоду ми довідуємось про існування села Копистирин.

Оце стільки подробиць по нашій темі дізнаємось із Длугоша.

Список городів Свитригайла 1432 р.

Після Ошмянської революції Свитригайло закріпився у Полоцьку і почав зносини із Лівонським орденом, шукаючи допомоги у боротьбі проти Сигізмунда. Саме в цей час, у вересні 1432 р., було складено перелік городів, які були у володіннях Свитригайла – як аргумент для німців, що він має достатні сили і є поважним союзником. Так пояснює виникнення переліку Сергій Полехов [*Полехов С. В.* «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 111 – 125]. На його думку, перелік було переписано у Вендені орденським писарем з руського оригіналу. Пояснення у переліку подано латинською мовою.

Цьому джерелу я присвятив окрему роботу [*Жарких М. І.* «Список городів Свитригайла»: порядок і безпорядок. – К.: 2024 р.]. Наводжу дещо з висновків:

1. «Список городів Свитригайла» складено досить якісно. Дві третини назв (64 %) без проблем ототожнюються із сучасними поселеннями.

2. Можна припускати, що в основу СГС було покладено гіпотетичний (невідомий нині) перелік територіальних здобутків Вітовта, укладений у 1430 р. у зв'язку із планом коронації Вітовта. Тому перелік починається з Києва.

3. Для укладання СГС було використано деякі відомі нам раніші документи, зокрема договір Вітовта із рязанським князем Іваном Федоровичем та ітінерарій поїздки Ягайла Поділлям в 1411 р.

7. Можна припустити, що «подільський блок» потрапив у середину переліку наслідком якоїсь помилки; більш логічним здається його розміщення у кінці переліку.

Тепер займемось «подільським блоком» трохи детальніше.

Перелік написано в одну колонку, по одній назві на рядок. Тільки два рази в одному рядку вміщено по дві назви, зокрема, «наші» *Mayak, Karawull*. Я не думаю, що це має якесь значення – скоріше за все, писар хотів умістити текст у дві повних колонки (як то видно з фотокопії у статті Полехова), і цим зекономив два рядки.

Всього у переліку 83 назви, з них подільська група займає позиції 41 – 48 (приймаю нумерацію С. Полехова):

> Item in terra Podoliensi castra [Також у Подільській землі замки] Cirkassi [41], Zwinihrod [42], Sakolecz [43], Czarnygrad [44], Kaczakeyow [45], Mayak [46], Karawull [47], Daschaw in metis Caffensibus [Дашів у границь Кафи] [48].

Ця група виділяється на тлі решти переліку у двох відношеннях:

1, тільки тут дано внутрішній заголовок із назвою землі – ніде більше таких заголовків немає;

2, тільки щодо Дашева дано пояснення – де він знаходиться, більше таких пояснень немає.

Я думаю, що заголовок і пояснення є *глосами*, додатками, зробленими писарем при перекладі переліку. Думаю, що в руському оригіналі їх не було.

Наступний дуже виразний момент – дана група потрапила не на своє місце. Перед нею йдуть назви з півночі Білорусії – Друцьк [34], Борисів [38], Браслав [39], Дрисвяти [40], і після неї перелік цілком логічно продовжується у північно-східній частині території – Торопець [49], Ржева [55], Великі Луки [57] (тут я вибираю тільки добре відомі й нині назви, розміщення яких є безспірним). Якщо ми вилучимо «подільську групу», відскок на південь скасовується, і логіка обходу земель відновлюється.

Зовсім не важко знайти у переліку первісне місце «подільської групи». Після волинських городів останнім у переліку йде Летичів [83]. І далі можна було сподіватись продовження переліку уздовж Бога.

Ще одна особливість «подільської групи» – в ній немає Брацлава, який – ми бачили – був ключовим пунктом на Побожжі.

Всі ці особливості можна, мені здається, пояснити наступним чином. Венденський писар, переглядаючи руський оригінал, побачив назву Браслав і подумав: «Добре, знаю, це при кордоні з Орденом» (від Вендена (Цесіса) до білоруського Браслава – 215 км). Але далі він побачив у переліку ще один Браслав і занепокоївся – чи не хоче оця хитрюща литва здурити простодушних німців, приписуючи собі один город два рази?

Він запитав у послів, і ті відповіли, що держава їх пана Свитригайла така велика і обширна, що в ній самих тільки Браславів є два – один, відомий німцям, і другий аж на Поділлі (це безмаль 1000 км від Вендена, і цілком може бути, що про Поділля там мало знали). Писар вніс це пояснення у вигляді заголовка «Подільські замки» і почав їх переписувати, при цьому механічно пропустив «другий» Браслав (в науці це зветься гаплографія).

Переписавши назви до кінця переліку і додавши пояснення послів щодо розташування Дашева, писар повернувся до того місця, де відволікся був на Поділля. Потім він побачив у переліку дві Ржеви [55, 61] і другу записав «також **інша** Ржева» (мовляв, це не випадкова описка, а таки справді два різних місця).

Це, звичайно, тільки моє припущення, але воно пояснює одразу кілька дивних особливостей переліку, для котрих інакше треба було би робити щоразу нові припущення.

Подільська група дуже виразно розпадається на дві частини: першу утворюють відомі з раніших часів Черкаси – Звенигород – Сокілець, другу – наступні 5 загадкових назв. Із їх числа **жодна** не відповідає сучасним населеним пунктам. Назва Дашів виразно перегукується із записом у Луцькому договорі. *Kazubinyow* зразка 1431 року можна із натяжкою прирівняти до *Kaczakeyow* зразка 1432 року, а для *Karawull* пригадати поїздку Ягайла 1411 р., розглянуту вище. Чорний город і Маяк вперше з’являються у цьому переліку, при цьому Чорний город здається відповідником Mauro Castro з розглянутих вище портоланів.

Такий виразний контраст між простим ототожненням назв першої частини і проблематичним (попри всі зусилля дослідників) ототожненням другої частини говорить нам, що у цій другій частині ми маємо слід якогось іншого документу.

Далі, Кафа – сучасна Феодосія у Криму. На той час це – генуезька колонія із незначної територією. Стародавня столиця татарського Криму Солхат (Старий Крим) знаходиться всього у 22 км на захід від Феодосії, отже, границя Кафи, формально кажучи, простягались хіба на 10 – 11 км від центру міста. І «Дашів на границі Кафи» – так само формально – можна було би вважати за Солхат / Старий Крим.

Звичайно, такого формального, прямолінійного розуміння назви «Кафа» ніхто не пропонує і не сприйме. Вважається, що «Кафа» в орденських документах – це назва усього Криму (я уже торкався цього питання [*Жарких М. І.* Походи Вітовта на південь (1397 – 1398 роки). – К.: 2017 р.]). Може бути, що й так, але з наявних двох згадок цієї назви видно тільки, що це – десь на півдні, не більше того. Чи мали орденські німці виразне уявлення про Крим як півострів – залишається під запитанням. Я думаю, що *Кафа* може позначати татарські володіння взагалі, те, що ми нині звемо Ордою. (Десь так, як Москва / Московія виступає синонімом усієї Росії, так що про Берінгову протоку можна сказати, що вона на границі Москви, хоча між ними 6 тисяч кілометрів з гаком).

Ще одне джерельне свідчення з дуже близького часу залишив нам іспанський мандрівник Перо Тафур, котрий **особисто відвідав** Кафу [*Галенко О.* Крим у 1438 р.: подорожні нотатки Перо Тафура. – Україна в минулому, 1996 р., т. 8, с. 177 – 190]. З його розповіді можна вивести два значення слова *Кафа*:

– **Кафа № 1** – це велике місто (більше за Севілью, де жив і писав Тафур), котре має морський порт, укріплення, артилерію; в місті є трактир, монастир св. Франциска, генуезький начальник (*подеста*); воно заселене католиками і греками – словом, повноцінне середземноморське місто того часу, і нема сумнівів, що це – історичний центр сучасної Феодосії;

– **Кафа № 2** виглядає так:

> Кафа має сухопутний кордон з боку Персії та Індії, а з інших – по морю Тана, по морю Риксабаке та морю Баку. Вони [генуезці] звозять **туди** багато товарів, спецій, золота, перлів та коштовного каміння, а більше всього з довколишніх країн надходять хутра всього світу за найдешевшими цінами. Напевно, якби не генуезці, які **там** живуть, здалося б несхоже, що люди **там** мають щось спільне з нами […] Я поїхав подивитися на Дон, велику ріку, і вони кажуть, що це інший потік, що тече із земного раю, і що море Тани, море Риксабаке і море Баку – всі вони наповнюються водою, що надходить з Танаїсу і тече крізь всю Персію і Велику Індію, і, немов по Нілу, цією водою перевозиться багато товарів, які потрапляють у Чорне море в Кафі [№ 1!] [*Галенко О.* op. cit., с. 181, 182; виділення моє – М. Ж.].

Море Тана можна досить упевнено вважати сучасним Азовським морем, море Баку – Каспійським, а море Риксабаке що? Очевидно, що це не Чорне море, як припускав Галенко, бо останнє назване у Тафура своїм іменем.

Все одразу стане на свої місця, якщо при припустимо: Кафа № 2 – це Золота Орда. Вона справді мала кордон із Персією в районі Дербента та з «Індією» (так, здається, іменується держава Тимура та його нащадків у Середній Азії). Туди привозять різні хутра (із півночі), туди генуезці їздять торгувати (не **сюди**, не в Кафу № 1, де Тафур робив свої спостереження), там живуть особливі люди (знову – там, а

не **тут**). Там тече велика ріка Танаїс, котра увібрала в себе риси реальних Дону, Волги та великих рік Середньої Азії – Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї, бо щось має текти через «Велику Індію». В такому випадку можна думати, що море Риксабаке – це Аральське море (або озеро Балхаш, якщо додати до «Танаїса» ще й ріку Ілі). Питанням, як одна ріка може впадати одразу в три моря, Тафур не журився, залишивши цю справу нам, коментаторам.

Отже, думаю, що «на границі Кафи» – це вираз, зрозумілий для орденських німців, але не для нас; він міг означати «десь там, на татарському кордоні».

До ототожнення цих загадкових назв я повернусь після закінчення збирання джерельного матеріалу, щоб розглянути всі звістки в комплексі.

Згадка Каравула у 1447 р.

Під цим роком у Я. Длугоша записано звіт про з'їзд новообраного польського короля Казимира 4-го з польськими панами у Петрокові. Серед прохань, звернених до короля, бачимо наступне:

> Аби король перестав гніватись на подільського старосту Теодорика Бучацького; а розгнівався король через те, що Бучацький разом з мешканцями Польщі відібрав подільські замки: Меджибіж, Хмільник і Каравул, котрі були захопили литовці [Jana Długosza roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, ks. 12, 1445 – 1461, s. 58 – 59].

Королю прохання польських панів не сподобались, і він 30 серпня 1447 р. поїхав до Литви. Отже, описана пригода мала місце раніше, десь у 1-й половині 1447 р., а можливо і в якомусь попередньому році, тільки Длугош не мав нагоди про неї розповісти. Хоча Длугош не згадував при цьому про Свитригайла, спірні землі знаходились на межі коронного Поділля і володінь Свитригайла, котрий мабуть і був ініціатором дій не названих по іменам литовців (інша можливість – що Свитригайло нічого спеціально не захоплював, а володів названими місцями як спадщиною по Вітовту, і якраз навпаки, поляки відібрали в нього Летичів, котрий Свитригайло ще вважав своїм у 1432 р., а тепер і Меджибіж і Хмільник).

Тут варто зазначити, що від Меджибожа до Хмільника – всього 42 км, і між ними лежить Летичів, котрий принаймні з 1442 р. уже був у руках поляків (власне, Теодорика Бучацького) і, можливо, був базою походу останнього.

Тому важко погодитись із коментарем процитованого видання, що Каравул – замок біля впадіння Дніпра (не Дністра!) до Чорного моря. Від Меджибожа до устя Дніпра – бл. 500 км, до устя Дністра – 400 км і до Рашкова (ще одного кандидата на Каравул) – 200 км. Марширувати на такі віддалі, залишаючи у себе в тилу литовський Брацлав, було би вкрай необачно. Думаю, цей невловимий Каравул знаходився на Бозі нижче Хмільника, на невеликій віддалі від останнього.

З усіх розглянутих джерел можна зробити висновок, що на Побожжі останнім поселенням на півдні залишався Брацлав. Група степових об'єктів, котрі фігурують в цих документах, ніколи не належала ані до Литви, ані до Польщі.

Присяжна грамота князя Федька Несвізького (1434 р.)

Ми вже бачили цього князя як головного прихильника Свитригайла у боротьбі проти поляків на Поділлі. А Свитригайло був відомий зі своєї унікальної здібності –

відштовхувати від себе своїх прихильників. Звичайно, отримавши ошмянську пинхву від Сигізмунда, хто завгодно міг би захворіти на манію переслідування, тільки, на жаль, професія правителя не робить ніяких послаблень заради хвороб…

І от у преамбулі грамоти [РУГ, № 71, с. 129 – 131] читаємо, що Свитригайло запідозрив Федька у зраді й ув'язнив його разом із жінкою та дітьми і навіть мав намір його стратити. Далі читаємо, що польські пани Вінцентій Шамотульський і Михайло Бучацький визволили Федька і його родину збройною силою і з цієї нагоди Федько присягнув на вірність польському королю Владиславу (3-у, сину Ягайла-Владислава 2-го; останній помер 1 червня 1434 р. і Розов помилився, написавши в заголовку, що грамота адресована Ягайлу).

Присяжна грамота написана у Кременці «у вівторок на кануні Різдва богородиці» АУЛД року (7 вересня 1434 р.). З цього можна думати, що Федько, який титулується у грамоті «староста кремянецкии и **братславьскии**», був ув'язнений у тому ж Кременці і потрапив тепер з-під литовського дощу прямо під польську ринву.

Щоб визволитись із полону своїх «визволителів», він **був змушений** дати оцю присягу. Він обіцяв перейти на бік польської корони «ис Кремянцем и с **Братславлем** і с иными городы и землями, што ж тыми раз[ы] оу моюм держанню сут». Поцілувавши на цьому «боже дерево», Федько поставив королю ряд вимог, серед яких нас цікавить опис його володінь, котрі король мав йому підтвердити:

> А мене его милость и дѣти моѣ и мои същядок при моюи вотнинѣ при Исбаразскои волость и при Вѣнницкои волость и при Хмѣлинскую волость и при Соколнци при моюи выслузѣ имает на его милость оставить.
>
> А не оусхочет ли мя король его милость при Соколнци оставить, ино имаеть ми его милость дать ми отмену за Соколець так добре, яко Соколець.

Якщо ж король такого підтвердження володінь не надасть – Федько вважатиме себе вільним від присяги. По суті ця друга частина грамоти є листом до короля.

З цього виходить, що Федько тримав Кременець і Брацлав урядово, як староста цих великокнязівських замків (хоча й дивно виглядає отаке «дистанційне урядування», бо від Кременця до Брацлава – 274 км, а Інтернету тоді ще не було). На вотчинному праві він володів Збаразькою волостю (48 км на південь від Кременця), Вінницькою волостю (58 км на північний захід від Брацлава) і Хмелинською волостю (думаю, Хмільник у 110 км на північний захід від Брацлава).

На праві вислуги він володів Сокільцем (але не Сокілецькою волостю, яка б вона не була!). Ще у 1431 – 1432 роках Сокілець входив у число володінь великого князя (ну, принаймні Свитригайло думав, що входив…). Таким чином, вислуга Федька була зовсім нова і я навіть думаю, що це була нагорода за успіх у битві під Копистирином 30 листопада 1432 р.

Так чи інакше, але ця вислуга мала б бути надана Федькові десь наприкінці 1432 – у 1433 році, скоріше за все у березні 1433 р., коли він виступив свідком у листі до Базельського собору на користь Свитригайла (Вітебськ, 22 березня 1433 р. [ПНВ, с. 323]). Здається, це була остання особиста зустріч Федька зі Свитригайлом.

Донос на Федька, його арешт і визволення С. Полехов кладе на липень – серпень 1434 р., бо ще 27 червня 1434 р. Свитригайло писав до тевтонського магістра про Федька як свого прибічника [ПНВ, с. 370, 383].

Можна мати сумнів, чи устиг Федько реально вступити у володіння Сокільцем, бо пропонував можливість обміняти його на щось рівноцінне. С. Полехов пише:

Брацлав находился в руках Ф. Несвицкого и 7 сентября 1434 г.: из его присяжной грамоты, выданной в этот день, следует, что он осуществлял реальный контроль не только над ним, но и над своей «выслугой» – Сокольцом, расположенным к юго-востоку от Брацлава, ниже по течению Южного Буга [ПНВ, с. 385 – 386].

Яким ярмісом з грамоти усе це має «слідувати» – я збагнути не можу. Як можна сидіти в арешті, чекати на страту і водночас зберігати фактичний контроль над чимось? Не можу повірити, щоб Свитригайло був такий дурний, щоб наказати заарештувати Федька – і не призначити на його місце нових адміністраторів у Кременці та Брацлаві (трохи пізніше, в 1437 – 1438 роках, ми бачимо при Свитригайлі «кременецького і подільського старосту» Монивида).

Безпосередньо із грамоти слідує тільки: 1, що Федько перед арештом був старостою кременецьким і брацлавським і продовжував так титулуватись (але не бути!) після «визволення»; 2, що він міг ужити свого впливу серед місцевих зем'ян на те, щоб перетягнути їх на бік Польщі. (Зауважу на цьому місці, що «староста» – польський термін, котрий почав витісняти традиційний литовський термін «намісник» з початку 16 ст. Але присяжну грамоту писали поляки.)

Королівський уряд, можна думати, розглядав цю грамоту, і вона йому не сподобалась. Від Федька вимагали нової присяги, яку він дав 13 квітня 1435 року, через 7 місяців після першої [РУГ, № 72, с. 131 – 133; у виданні так само помилково король Владислав названий Ягайлом]. Вона є повторенням з невеликими змінами першої частини попередньої грамоти, котра містить власне присягу; друга частина – лист до короля у маєткових справах – тут пропущена. Ця грамота видана у Черняхові (тобто Чернихові Зборівського (Тернопільського) району Тернопільської області, у 22 км на захід від Збаража; слід думати що село належало до Збаразької волості Федька; це не Черняхів Житомирської області у 220 км на схід від Кременця і Збаража).

Грамота цікава для нас варіантами орфографії: «староста крѧманицкий и брѧславский… ис Крѧмѧнцом и з Брѧславлем» – тобто маємо написання *Крямянец* та *Бряслав*.

Ніяких згадок про те, що король підтвердив володіння Федька, немає. Також немає згадок про Федька після грамоти 1435 р.

Більше того, 10 червня 1437 р. Свитригайло пожалував Черняхів та сусідні села Фридриху Гербурту [ПНВ, с. 420 – 421; сам документ: *Собчук В.* Маловідомі актові джерела XV ст. з історії еліти пізньосередньовічної Волині. – «Студії і матеріали з історії Волині», Кременець, 2018 р., с. 97 – 99] – отже, ці землі належали на той час Свитригайлу (чи принаймні він так думав).

Думаю, всі володіння Федька, включаючи Збаразьку волость, були конфісковані на користь великого князя за зраду, і далі історія покотилась уже без Федька. Можна припускати, що він помер невдовзі після квітня 1435 р. або був усунутий від активності у якийсь інший спосіб. Я навмисно беру слово «визволення» в даному епізоді у лапки, бо пам'ятаю слова Лесі Українки:

Хто визволиться сам – той буде вільний.
Хто визволить кого – в неволю візьме.

«Брацлавський державець»
Дерслав Влостовський (1436 р.)

Старий-новий президент США Дональд Трамп закликає: «Make America great **again**».

А я не можу зрозуміти: коли ж то Америка перестала бути великою? Які є видимі ознаки того, що вона більше не є великою? Які причини того, що вона перестала бути великою? Чи є чиясь персональна чи групова провина в цьому?

Між тим відверті й правдиві відповіді (якщо вони комусь відомі) мають стати діагнозом хвороби (якщо це – хвороба) і базою для планів у стилі «наздогнати і перегнати» (того, хто є великим в даний момент) (14 листопада 2024 р. о 7:51).

Пан Дерслав Влостовський дійсно звався подільським старостою і справді перебував на Поділлі [*Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012 р., за іменним покажчиком; його біограма: ПНВ, с. 601 – 602]. Михайловський датує його старостування 1435 – 1437 роками, Полехов – 1431 – 1439 (?) роками.

Нам він цікавий через згадку у Я. Длугоша про його «урядування» в Брацлаві.

Длугош написав про це двічі: один раз під 1433 роком, вдруге – під 1436 роком [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, Ks. 11, Ks. 12, s. 116 – 118; 188 – 190]. Я не перекладаю, а переповідаю гранично скорочено. Отже, перше оповідання:

По смерті молдавського воєводи Олександра [1 січня 1432 р.] його наступником став старший син Ілля. Той, вигнаний своїм братом Стефаном, утік до Польщі. Там його спочатку обдарували містами і селами, а потім вкинули до в’язниці.

Ілля, здобувши владу за волею батька, вигнав Стефана, а його матір утопив. Стефан закріпився десь у горах і здобув допомогу турків. Ілля пішов війною на Стефана, але зрадливий молдавський народ покинув Іллю і перебіг до Стефана (така людська натура: все сподіватись, що нові будуть ліпшими за старих – зітхає Длугош).

Ілля утік і 11 листопада 1433 р. приїхав до короля Владислава у Неполомиці. Король обдарував Іллю, і тут прийшло посольство від Стефана – просити визнати Стефана і не допомагати Іллі. Було ухвалено вимагати від Стефана присяги, а щоб він був вірнішим – затримати Іллю в Польщі.

Ілля отримав у Польщі значні двори, міста і села [не сказано, які саме] і спробував утекти. Шляхтич Коля його схопив, і було ухвалено, що серадзький староста Петро Шафранець буде тримати його у Серадзі під вартою – разом із дружиною і дітьми.

Стефан так зрадів, що обіцяв королю охоче виконувати його накази. І от невдовзі Стефан стримав татарське військо, яке йшло на землі Русі й Поділля [саме в такій послідовності], сточив з ним битву і розбив його [без дальших подробиць – де, коли і як].

Наприкінці цього першого оповідання написано (тут цитую):

(1) А надто здобув [Стефан] замок Брацлав, який належав до королівства і Поділля, але на той час був зайнятий русинами і перебував у їхніх руках – і повернув його королю Владиславу і короні. Відтоді король доручив його в державу **Дерславу Влостовському**.

Хоча згаданий вище воєвода Ілля мав за жінку сестру польської королеви Софії, Марію [Гольшанську], однак справи королівства було поставлено вище за спорідненість [так Длугош поставив Ягайла зразком правителя].

Друге оповідання (у скороченому викладі):

Молдавський воєвода Ілля складає присягу королю Владиславу; а Ян Одровонж іменований львівським архібіскупом.

Король Владислав і його радники журились бідою Молдавії, і от за допомогою бога поділили землю, віддавши частину з Білгородом і морським портом Стефанові, а Сучаву і сусідні землі – Іллі.

При цьому Владислав вимагав від них обох правної присяги йому і його королівству. Стефан все відкладав присягу, а Ілля погоджувався, і от було визначено, що присяга відбудеться у Львові на св. Михаїла [29 вересня 1436 р.].

І от Ілля присягнув королю у спеціально збудованому наметі на ринку. Король пообіцяв вважати Іллю вірним своїм підданим і боронити його від ворогів. Ця присяга була записана і ствержена печатками Іллі та його бояр. Також було укладено договір і визначено розмір щорічної данини з Молдавії на користь короля.

Король надав Іллі замок Галич, вшанував Іллю й бояр розкішним пиром і дарами; наступного дня Ілля влаштував пир для короля, а далі просив і наполягав, аби львівським архібіскупом іменовано Яна Одровонжа, і так було зроблено.

На той час прибули посли від Стефана і просили, щоби Стефана допустили принести присягу; також обіцяли, що Стефан буде боронити від нападів татар Польське королівство і землі Русі й Поділля. Але польські радники відхилили його прохання.

І от наприкінці оповідання – ні сіло ні впало – стоїть таке речення (цитую):

(2) А за пару днів перед тим, як Іллю випустили з неволі, Стефан, щоби показати свою вірність королю й Короні, прийшов із сильним військом (як вище сказано), вирвав із рук литвинів замок і місто Брацлав і віддав його до рук **Дерслава Влостовського**, який на той час був старостою Поділля. Через його [Дерслава] повне недбальство Брацлав був підступно зайнятий литвинами, хоча й через багато років.

Отже, одна подія – зайняття Брацлава молдаванами – описана у Длугоша двічі з дещо різними подробицями. Другий варіант є пізнішим і тут Длугош побачив нагоду знову згадати милу йому «підступність литвинів». Русини, які були тримали замок у варіанті (1), тепер стали не потрібні, й у варіанті (2) їх заступили литвини.

Коли це було – зміркувати з Длугоша неможливо, бо обидва варіанти приточені принагідно до більших і докладніших оповідань про молдавські справи. А між 1433 та 1436 роками зайшли важливі зміни: помер старий короля Владислав (Ягайло), влада перейшла до радників нового ще неповнолітнього короля Владислава (Варненчика). Русь і Поділля, котрі вважалися особистими володіннями короля Ягайла, були перетворені на воєводства і в них було заведено польський адміністративний лад з його старостами. Нова польська адміністрація змінила також підхід до молдавських

справ, звільнила з неволі Іллю (про що Длугош повідомив окремо під 1435 роком [Jana Długosza Roczniki… Ks. 11, Ks. 12, s. 171]) і вирішила визнати обох претендентів на владу в Молдавії. При цьому Ілля намагався зробити враження, що він вірний Короні, а Стефан намагався зробити враження, що він корисний Короні:

Троянди й виноград –
Красиве і корисне.

Остаточно я уявляю собі цю справу так. Після спалення Брацлава в 1432 р. і наступного завершення збройних сутичок за Поділля князь Федько Несвіцький покинув Брацлав напризволяще і перенісся до Кременця, де Свитригайло був його ув'язнив, а поляки звільнили (присяжна грамота Федька на користь короля Владислава 3-го датована 7 вересня 1434 р.). Стефан Молдавський, дізнавшись, що всяка влада на Побожжі остаточно зникла, **написав** новому королю, що він зайняв Брацлав і готовий віддати його полякам. Королівський уряд, отримавши таку інформацію, **наказав** подільському старості Дерславу Влостовському перебрати владу над Брацлавом.

Я ніякою мірою не вірю, що Стефан сидів у Брацлаві і чекав на приїзд представника польської влади. Думаю, що він тільки намагався скористатись із анархії.

Дерслав же, отримавши наказ, вирішив не будити лихо, поки воно тихе, і не став порушувати установлену де-факто границю по Мурафі (мабуть, і сил для такої виправи у нього не було). І от Длугош, знаючи, що пізніше Брацлав залишився за Литвою, реконструював події так, що литвини знову захопили Брацлав. Можливо, для польського уряду необхідність іменувати когось начальником Брацлава випливала із зобов'язання Федька Несвізького передати Брацлав полякам, а не з гіпотетичного листа Стефана. Отаким я собі уявляю віртуальне «старостування» Влостовського у Брацлаві. Немає ніяких вказівок, щоби він віддавав якісь накази по Брацлаву або хоча б відвідав його.

Анатоль Левицький (1892 р.) і слідом за ним Петро Кулаковський (2015 р.) згадують про це старостування одним реченням кожен, не вдаючись у деталі – як вони собі це уявляють [Lewicki A. Powstanie Swidrygiełły: ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków: 1892, s. 246, 350 – 351; Кулаковський П. Звинигородський повіт у литовську добу. – Ukraina Lithuanica (К.), 2015 р., т. 3, с. 217].

Титулярний подільський староста Монивид (1437 – 1438 рр.)

А у мене – погана новина для любителів зробити Америку (чи там якусь іншу державу) знову великою.

Я знаю тільки один відносно надійний спосіб цього добитись: треба виграти світову війну. Не локальну війну проти Гренади чи Кувейта, а світову.

Звичайно, піднімати самому світову війну заради того, щоби когось там наздогнати й перегнати – не варто, але якщо така війна вже йде (як у нашому випадку) – то треба не заплющувати очі й не намагатись умилостивити агресора. Треба виразно заявити: ми розіб'ємо агресора і покажемо

усьому світу, що піднімати війни без нашого дозволу не можна.

Тільки ви Трампу нічого не кажіть, будь ласка (15 листопада 2024 р. о 8:11).

Сучасний польський дослідник Маріан Вольський склав корисний довідник урядників Волині [Urzędnicy Wołyńscy XV–XVIII wieku: spisy. – Kórnik: 2007. – 189 s.]. Там в розділі «Кременецькі старости» на с. 60 читаємо: «Івашко Монивидович, староста брацлавський 1437 – 1438».

Чи справді так?

1 квітня 1436 р. Свитригайло з Києва написав листа до великого магістра Тевтонського ордену [Skarbiec diplomatow… / wyd. Ignacy Daniłowicz. – Wilno, 1860, t. 2, № 1733, s. 167 – 168, з книги А. Коцебу про Свитригайла]. Там Свитригайло хвалився, що знову здобув Смоленськ, також місто Кременець і всю землю Подільську. Івашка Монивидовича С. призначив намісником усієї тієї землі.

4 вересня 1437 р. група слуг князя Свитригайла у Львові присягнула королю Владиславу 3-у [Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. 2. Codex epistolaris saeculi decimi quinti [t. 1]. – Cracoviae: 1876, № 92, p. 86, з копії в теках Нарушевича]. Другим серед них названий «Monwid Camenecensis et Podoliae capitaneus».

4 лютого 1438 р. великий князь литовський Свитригайло виставив у Луцьку привілей для Петра Мишчича [АЗР, т. 1, № 36, с. 48 – 49, з оригіналу]. Серед свідків названий «пан Монивид староста подольский и кремянецкий».

23 квітня 1438 р. великий князь [литовський і?] руський Свитригайло виставив у Луцьку привілей для Тимофія Богуша [АЗР, т. 1, № 37, с. 49 – 50, з оригіналу]. Серед свідків названий «пан Монивид староста подольский и кремянецкий».

9 травня 1438 р. великий князь литовський Свитригайло виставив у Кременці привілей на магдебурзьке право для Кременця [АрхЮЗР, ч. 5, т. 1, № 2, с. 3 – 5, з копії 1785 р.]. Серед свідків названий «пан Монивид староста подольский и кремянецкий».

2 вересня 1438 р. той самий великий князь литовський Свитригайло виставив в Острозі привілей для Григорія Стреченовича [АЮЗР, т. 1, № 20, с. 12 – 13, з оригіналу; В. Розов пропонував датувати 2 вересня 1437 р. (РУГ, № 74, с. 74). Я не вірю, щоби Монивид устиг за два дні добігти до Львова, щоби 4 вересня 1437 р. присягнути там королю]. Серед свідків названий той самий «пан Монивид староста подольский и кременецкий».

От на цих документах М. Вольський основує свій висновок – як на мене, цілком довільний. По-перше, три документи, надруковані з оригіналів, знають тільки Монивида і не знають ніякого Івашка Монивидовича. По-друге, де тут «староста брацлавський»? Бачу в документах «старосту подільського» і тільки подільського. М. Вольський вив'язався дуже просто: він скрізь ставить «подільський (= брацлавський)», але жодне джерело такої тотожності не засвідчило.

Івашко Монивидович справді існував, діяв у 1420 – 1458 рр. [біограма: ПНВ, с. 606 – 607]. Всупереч очевидності і слідом за Вольським Полехов приписав йому усі перелічені пожалування 1437 – 1438 років і ще інші додав, які я не розшукував і не звіряв.

Відчуваючи, що виходить якось не по фен-шую, С. Полехов удався до наступної елюкубрації:

> 22 ноября 1431 г. Байзен просил прислать сладостей великому князю и его советнику, названному “Minbithe”. Представляется, что в такой искаженной форме передано литовское имя «Монивид». Поскольку литовцев тогда нередко называли, прибавляя к крестильному имени языческое имя отца без суффикса «-вич» [667], то наиболее вероятно, что имелся в виду Ивашко Монивидович [ПНВ, с. 219].

А для прискіпливих є примітка 667, яка містить посилання… на згадані вище пожалування. Але в них – даруйте за занудство – немає ніякого «християнського імені», після якого б стояло ім’я Монивид.

Отже, елюкубрація нікчемна і зводиться до циклічної аргументації: Івашка скорочено називали іменем батька, бо був такий «звичай»; а існування «звичаю» випливає з упевненості Полехова, що Монивид – це той самий Івашко.

Все це треба відкинути і залишитись при тому, що подають оригінали грамот: яким Свитригайло був «великим князем литовським», таким і його Монивид був «старостою подільським». Обидва тішились красивим виглядом титулів на письмі, але не мали реальної влади.

Що це був за Монивид і чи мав він якийсь стосунок до «справжнього» Войтеха (Альберта) Монивида, який востаннє згадувався в 1422 році – я не знаю, заглиблюватись у цю справу я не маю наміру.

Міфічний «брацлавський державець» князь Василь Сангушкович (1443 – 1445 рр.)

Одним-одну звістку про цього князя подає документ, опублікований у 1868 році [Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 гг. / Антонович В. Б., Козловский К. Е. – К.: 1868 г., № 4, с. 6 – 9].

Видавці узяли його із летичівського гродської книги 1714 року, № 5253, с. 177 звор. (книга на той час зберігалась у Київському центральному архіві і мабуть згоріла в 1943 р. при «звільненні» Києва радянськими окупантами. Про цю пожежу, яку чомусь не здогадались списати на «злочини гітлерівських загарбників», у нас говорять дуже неохоче, переліку втраченого, здається, немає й досі).

Отже, «наш» документ був облятований (записаний до книги) в летичівській книзі в 1714 р. Він має латинську передмову, далі руський текст документа і далі – латинську післямову. Виписую з нього найцікавіше:

> Ad officium et acta presentia, castrensia, capitanealia, latyczoviensia personaliter veniens generosus Thomas Zalivski, obtulit officio presenti et ad acticandum porrexit literas graniciales seu confirmationem commissotialem, ruthenico idiomate scriptas, ratione limitum inter bona Poczapinske et Miculinske,
>
> per serenissimum regem poloniae Vladislaum datas, manuque ejusdem propria et secretarii subscriptas et sigillo in caera [cera] rubra in appenso serico rubro insignitas, in personam generosi Karp Ivanovicz Miculinski servientia, de tenore verborum tali.

В моєму приблизному перекладі:

> Шляхтич Томас Залівський, особисто прийшовши до замку й староства Летичівського, передав до канцелярії для актикування (*ad acticandum* – запису в

книгу) граничні листи або підтвердження комісією, написані руською мовою, про кордони між володіннями Почапинських та Микулинських,

даними найяснішим королем польським Владиславом, підписані його власною рукою і секретарем і запечатані червоним воском, підвішеним на червоному шовковому [шнурку], на користь шляхетного Карпа Івановича Микулинського, у словах такого змісту.

Оце, я думаю, була передмова 1714 року, а далі має йти грамота короля Владислава:

Significamus presentibus literis nostris quorum interest universis et singulis,

productas fuisse coram nobis literas infra scriptas ex actis castrensibus Latyczoviensibus de actu sabbatho post festum Sancti Martini Pontificis proximo, anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo primo authentice emanatas,

continentes in se literas privilegii illustrissimi principis Swidrigayło, idiomate Ruthenico scriptas , generoso Karp Iwanowicz Miculinski datas et per nobilem Jacobum Czervielski ad acticandum oblatas;

supplicatumque est nobis ut easdem literas aucthoritate nostra regia aprobare et confirmare dignaremur.

Quarum quidem litterarum ea est, quae sequitur series:

Повідомляємо оцими нашими листами усім і кожному зацікавленому,

що подані нижче листи із летичівських замкових актів, видані у суботу після свята понтифіка [= римського папи] св. Мартина Першого, року божого тисяча шістсот тридцять першого – є автентичними,

що містять у собі листи-привілеї найяснішого князя Свидригайла, написані руською мовою, надані шляхетному Карпу Івановичу Микулинському й облятовані [= записані] до актів шляхетним Якобом Червельським;

[який] просив нас оті листи схвалити і затвердити нашою королівською владою.

Оці листи дійсно тут є і з них слідує наступне:

Оце преамбула королівського підтвердження, а далі йде руський текст:

Мы, Свыдрыгайло, Великій Князь, чинымо знаменито нынешнымъ и потомъ будучимь веку людемъ, ижъ, прышовшы передъ насъ земянинъ нашъ повету Браславского, Карпъ Ивановичъ Микулинскій, билъ чоломъ, покладалъ передъ нами лыстъ отъ **князя Василія Сангушковича, державцы нашого Браславского** и дворанъ нашихъ: Тыхона Слупыци, Васила Омелковича, и Семена Юзыповича, што есмо имъ первей сего велилы именя его Мыкулинскіе объихаты, грани положыты и крывду его, што менуетъ одъ земянъ Браславскихъ и бояръ Хмельныцкихъ, розсудыты; ведже оны тое все учинылы, грамоту свою видомя (sic) дали ему; и просилъ насъ, абы есмо ему тое потвердылы; ино мы тую грамоту въ книгу Дьякови нашому упысаты велилы и такъ е напысано:

за повелиниемъ велыкого князя Свыдрыгайла, Васылый Сангушковичъ, державця Браславскій и мы дворане господарскіе: Тыхонъ Слупыця, Василій Омелковичъ, и Семенъ Юзыповычъ, былысмо у земянина повету Браславского, пана Карпа Ивановыча Мыкулынского, в именю его Почапынцяхъ и покладалъ передъ намы лыстъ господара его мылости, Велыкого Князя Швыдрыгайла, которымъ пышетъ, абысмо крывду его зъ земяны Браславскими и бояры Хмелныцкимы разсудылы. и грани около маетностей его учинылы:

ино мы послалы вижа замку Браславского, пана Хацка до земянъ Браславскихъ: пана Максыма Тымковыча, пана Ярмолу, пана Евсея и пана Кмыту; также до бояръ Хмелныцкихъ: пана Васка, пана Кондрата и пана Евсея, абы до насъ прыиехалы и зъ паномъ Карпомъ потокмылыся (sic) [погодилися, домовилися]; ведже оны не хотилы, мовячи; «не поѣдемъ тамъ, бо мы о томъ [не? – М. Ж.] ведаемъ, але своеи петки земли пылнуемо», – а ведже мы, по долгу лысту господарского, зъ паномъ Карпомъ чыныты грани поехали…

Далі йде детальний опис границі – досить подібний до пізніших підкоморських актів; зокрема – «конецъ усыпаты велилы и на граби грань вытесаты», «также копецъ усыпалы и грань на лыпи учиниты велилы», «на пулъ мили долыною», «грань на явори вытесали и копецъ учыныты велилы».

Із числа названих в документі топонімів без проблем знаходяться Почапинці (Жмеринський район Вінницької області; границі цього села власне обмежовуються), Хмільник (35 км на північ від Почапинець), Пултівці (Вінницького району, 8 км на південь від Почапинець), Якушинці (Вінницького району, 15 км на схід від Почапинець і тільки 9 км від центру Вінниці!), Микулинці (Літинського (Вінницького) району, 9 км на північний схід від Почапинець), Літин (Літинського (Вінницького) району, 12 км на північ від Почапинець), Багринівці (Літинського (Вінницького) району, 12 км на північний захід від Почапинець), Новоселиця (Жмеринського району, 5 км на південь від Почапинець).

Сьогодні на світанку (близько 6:28) я чув відносно близький вибух, і одразу потім – здвоєний вибух, все на тлі більш віддалених і невиразних вибухів. Написали (о 7:00), що від падіння уламків крилатої ракети загорівся дах 5-поверхового житлового будинку в Печерському районі. Щоби Київ не почувався самотнім, лапті спрямували ракети на Одесу, Дніпро (Січеслав), Кривий Ріг, Павлоград, Миколаїв.

А друга серія – десь 5 виразних, відносно недалеких вибухів – пролунала близько 7:15 (17 листопада 2024 р. о 7:49).

У документі згадано річки Згар, Ровець, Вишня, які знаходяться без утруднень, також згадано багато менших річок і мікротопонімів, відшукання яких може бути предметом окремої статті.

Далі йде заключний блок (есхатокол):

Пысанъ в Новосельыци, Декабра семынадцятъ день, Индыктъ семый.

Которыи то граныци и за рику, также копци и грунтъ Карпа Мыкулинского потверждаемъ; а на твердостъ того печать нашу к сему лысту привеситы есмо велилы. Пысанъ у Вылни, мая двадцать первого дня, индыкта девятого. Вежгайло Діякъ, рука.

Тут перше речення завершує власне граничний акт, а друге – затвердження цього акту Свитригайлом. Далі йде заключний блок пізнішого королівського підтвердження:

Cui suplicationi nos benigne annuentes proinsertas literas in omnibus earum punctis, clausulis, articulis approbari et confirmari duximus; prout approbamus et

confirmamus presentibus literis nostris, decernentes, eas vim et robur debitae firmitatis, in quantum iuris est et usus earum habetur, obtinere debere.

In quorum fidem presentes, manu nostra subscriptas, sigillo regni muniri jussimus.

Datum Varsaviae, die XXX mensis Septembris, anno Domini MDCXII, regnorum meorum: Poloniae IX, Sueciae X.

На це прохання ми люб'язно погоджуємось, щоб вставлені листи були затверджені та підтверджені в усіх їхніх пунктах, параграфах і статтях; як ми схвалюємо та підтверджуємо нашими нинішніми листами, вирішуючи, що вони повинні отримати силу та міцність належної твердості, наскільки їх право та використання вважається.

Для ліпшої віри ми наказали надання, підписане нашою рукою, скріпити печаткою королівства.

Дано у Варшаві, дня 30 місяця вересня року божого 1612, мого королювання в Польщі 9-го, у Швеції 10-го.

І нарешті йде заключний блок обляти 1714 р.:

Confirmatio comissionis ratione limitum, inter bona Poczapinskie et Mikulinskie. Matthias Cielecki S. R. M. Locus sigilli in appenso cera rubra insigniti. Vladislaus Rex. Post ingrossationem idem generosus offerens originale ad se recepit et de recepto officium presens quietavit.

Підтвердження комісії щодо меж між володіннями Почапинськими і Микулинськими. Матіас Целецький S. R. M. [не можу здогадатись, що це за титул]. Місце підвішеної печатки червоного воску. Владислав король. Після запису означений шляхтич забрав з собою оригінал та виписку і пішов з канцелярії.

Ось такий був документ.

Мені одному він здається дещо дивним, чи в ньому справді є деякі невідповідності?

Із усього написаного тільки облята 1714 року, внесена Томашем Залівським, не викликає сумніву. Прийшов цей панок до летичівського суду з давнім документом, вніс його до книги (*облятував*), одержав виписку (*видимус*, на нашу мірку – нотаріально засвідчену копію) і пішов.

Все інше, як на мій дилетантський погляд – фальсифікація, і то дуже незручна.

Чому Якоб Червельський записав грамоту Свитригайла до летичівської книги (Подільського воєводства), а не до книги брацлавської чи вінницької (Брацлавського воєводства?).

Грамоту Свитригайла затвердив король Владислав. З усього видно, що автор документа думав про Владислава 4-го. Владислав 4-й був коронований 5 лютого 1633 року, а перед ним королем був його батько Сигізмунд 3-й, який помер 8 листопада 1632 року.

Дата підтвердження, наданого цим «Владиславом», зазначена двічі, і то по-різному.

День св. Мартина, папи римського – 13 квітня. В 1631 році це була неділя (власне, Вербна неділя, остання перед Пасхою). Наступна субота після дня св. Мартина – 19 квітня 1631 р., остання субота перед Пасхою. Чому дату відраховано від дня св. Мартина, а не від Пасхи – свята значно важливішого?

В кінці маємо іншу дату – 30 вересня 1612 року. Ані та, ані друга дати не відповідають часу королювання Владислава 4-го, а тільки Сигізмунда 3-го, про якого в документі немає згадки.

Сигізмунд був обраний польським королем в 1587 році, і 1612 рік мав би бути 25-м роком його польського королювання, ніякою мірою не 9-м. Королем Швеції його обрали в 1592 році, а коронований він був у 1594 році, тобто 1612 рік мав би бути 20-м чи 18-м роком його шведського королювання, а не 10-м.

Думаю, цього досить, щоб вважати підтвердження оцього «Владислава» сфальшованим, а тому сфальшованим є і документ «Свитригайла», якій був предметом підтвердження.

Справжній Свитригайло був великим князем від кінця 1430 року, і зберіг за собою цей титул аж до смерті у 1452 р. За ці 22 роки тільки 17 грудня 1443 року (6952-го вересневого року) припадало на 7-й індикт. Тоді 21 травня 1446 року (6954-го вересневого року) припадало на 9-й індикт. (21 травня 6939 / 1431 року також мало 9-й індикт, але тоді 7-й індикт мав би відповідати 17 грудня 6937 / 1428 року, коли Свитригайло ще не прийшов до влади).

Чи міг бути Свитригайло в 1446 році у Вільні – я сумніваюсь. Ну, от надрукує Сергій Полехов обіцяний корпус документів Свитригайла – тоді й подивимось. Досить детально пізню пару дат обгрунтував Оскар Галецький [*Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka. – Kraków: 1915, s. 292 – 293].

Чи існував Тихон Слупиця, названий в документі «дворянином Свитригайла»? – І так, і ні.

В 1448 році, як скоро побачимо, ніякийсь Слупиця отримав від короля Казимира маєтки Куна та Носівці – села в Гайсинському районі Вінницької області. Отримав від короля, зовсім не від Свитригайла! Інтригуюча вказівка О. Галецького, що в 1448 р. було згадано **Тихона** Слупицю [*Halecki O.*, цитоване місце] – помилкова. Слупиця тут – особове ім’я чоловіка, котрому пощастило стати родоначальником зем’янського роду; нащадки його користувались прізвищем Слупиця (+ власне ім’я), але він сам додаткового власного імені не потребував.

Далі маємо ряд звісток про **Тихона** Семеновича Слупицю: в 1596 – 1599 рр. він був ще неповнолітнім, в опіці Івана Мелешка [ДБВ, № 275, с. 661 – 663; № 319, с. 742 – 743; № 323, с. 748 – 750], і тільки в 1605 р. він виступив самостійно – отримав дозвіл короля Сигізмунда 3-го на побудову замку в Куні [ДБВ, № 433, с. 925 – 926]. Авжеж, це була та сама Куна, якою його рід володів більше як півтора століття. В пізніших документах він уже не згадується, мабуть помер невдовзі після 1605 року, ще зовсім молодим.

Але ніяким дворянином Свитригайла він бути не міг, бо жив через 150 років після смерті останнього.

Як завжди після великого лаптінга, я нагадую про його підсумки. Пишуть про атаку 120 ракет і 90 БПЛА, про сімох

загиблих, про застосування лапте-ракет 8 типів («что ни есть в печи – всё на стол мечи!»), про польоти лаптеносців Ту-160 (а це велика рідкість!), про знищення 102 ракет і 42 БПЛА.

Найгірше випало в Одесі – пишуть про відсутність світла, тепла та води. Лаптінг був такий великий, що його навіть можна назвати пушкінгом.

І ще написали про Наталю Грабчук, яка до війни мала найбільш мирну з усіх можливих професій (вихователька в дитячому садку), а нині служить у мобільній вогневій групі ППО і своїм першим бойовим пострілом збила крилату ракету із старорежимного радянського переносного зенітно-ракетного комплексу «Ігла». Отакі тепер в Україні дівчата (18 листопада 2024 р. о 8:06).

Чи існував Вежгайло дяк? – І так, і ні.

Віленський тивун Вазгайло згаданий як свідок приватного акту, виставленого у Вільні 9 листопада 1457 р. [Skarbiec diplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich do krytycznego wyjaśnenia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. – Wilno: 1862, t. 2, № 1946, s. 206].

Також в найдавнішій книзі Литовської метрики читаємо недатований наказ короля (Казимира 4-го) – надати землю в Новгородському повіті ніякомусь *Везгайлі* [LM 3, p. 69]. У книзі цей запис випадково потрапив у кінець документа № 5, але це – окреме розпорядження. Правитель названий королем, тобто це було не раніше 1447 р.

Далі читаємо про судову справу за маєток в Ошмянській волості між Якубом Милошевичем та *Вежгайлом* Івашковичем, яку розсудив литовський канцлер Олехно Судимонтович [LM 3, № 6, p. 69 – 70]. Канцлером він був від 1476 р. і до смерті (за різними відомостями – 1490..1492 р.).

Далі маємо згадки про господарського дворянина Яна *Вежгайла*, який в 1510 р. був послом короля Сигізмунда 3-го до московського великого князя Василя 3-го [LM 7, № 80, p. 181 – 183]; в 1511 р. він був послом до молдавського воєводи Іоана Богдана [LM 7, № 100, p. 219; № 103.1, p. 225]. Можливо, про нього є ще інші згадки.

Далі, київським католицьким біскупом у 1526 – 1531 (?) рр. числився Миколай Вежгайло. В 1524 році він був королівським секретарем, ксьондзом і послом від короля Сигізмунда 1-го до литовських панів-ради [LM 7, № 240, p. 438]. Далі (не раніше 1525 р.) він уже біскуп київський і посол від короля на литовський сейм у Берестi [LM 7, № 249, p. 446]. Далі на сеймі у Петрокові (десь на початку 1530 р.) король віддав наказ Вежгайлу, уже названому біскупом Жемайтії [LM 7, № 383, p. 625]. Можливо, про нього є ще інші згадки.

Це все так, але ані один із носіїв імені і потім прізвища Вежгайло не був дяком, не мав майнових інтересів на Волині і не був пов’язаний зі Свитригайлом.

Вчора (18 листопада 2024 р.) пушкіно-подібні вдарили своїми лаптями (які у них звуться ракетами) по Одесі (10

загиблих) та по Сумах (12 загиблих). В Одесі сьогодні – день жалоби.

Цілком зрозуміла відповідь на дзвінки мюнхеністів головному кремлівському упирю (19 листопада 2024 р. о 8:27).

Чи існував брацлавський зем'янин пан Кмита? В 2 пол. 16 – 1 пол. 17 ст. декілька представників цього роду відігравали певну роль на Побожжі [ДБВ, іменний покажчик на с. 1099 – 1100]. Особи на ім'я Кмита відомі і в 2 пол. 15 ст. [LM 4, за іменним покажчиком], але їх зв'язок із Брацлавщиною в цей час не простежується.

Чи існував Карпо Іванович Микулинський? В 2 пол. 16 – 1 пол. 17 ст. декілька представників цього роду відігравали певну роль на Побожжі [ДБВ, іменний покажчик на с. 1114 – 1115]. Серед них, щоправда, не видно Карпа, але є кілька Іванів. В ранніх книгах Литовської метрики ніяких Микулинських нема.

Чи існував брацлавський зем'янин Ярмола? В 1569 р. вінницький шляхтич Ярмола Мелешкович присягнув польському королю Сигізмунду-Августу (ну, в порядку Люблінської унії), а в 1583 р. він уже згаданий як покійний [ДБВ, № 19, с. 159; № 129, с. 355]. Але ж вінницький – то не брацлавський, та й століття не зовсім співпадає. До того ж ім'я Ярмола (Єрмолай) не є унікальним.

Далі, Василя Омельковича, Семена Юзыповича (Йосиповича), Максима Тимковича – немає ані в ранніх книгах Литовської метрики, ані в ДБВ.

Що ж до Почапинець, то вони справді в 1570 р. належали Петру Микулинському [ДБВ, № 39, с. 194]. Далі в 1581 р. Іван Микулинський заявив, що в 1580 р. у Вінницькому замку згорів привілей, наданий великим князем Свитригайлом його предку Івану Богдановичу [Микулинському] на маєтки Микулинці, Почапинці, Рог, Борков, Новоселиця Микулинська [ДБВ, № 99, с. 285]. Ця запропала грамота теж була сфальшована (колись я ще дійду до оцих «згорілих у Вінницькому замку» документів). Із цієї автентичної заяви видно: 1, Микулинські справді володіли Почапинцями; 2, вони вважали, що їх права забезпечені грамотою князя Свитригайла. Оці моменти увійшли до розглядуваного документу.

Висновок: «грамота Свитригайла» суть **грамота фількіна**.

Як же вона утворилась?

В 2 пол. 17 ст. зусиллями польських і кримських цивілізаторів землі Побожжя були спустошені упень. Час від часу їм допомагали турецькі цивілізатори, які в 1672 р. захопили Подільське воєводство. Все це було названо Руїною правобережної України. Переважна частина не одних тільки землевласників, але й простого люду в цей час загинула або покинула край, земельна власність зникла.

В 1699 р. за умовами Карловицького миру Туреччина повернула Подільське воєводство Польщі, і правобережна Україна почала заселятись знову. Слідом за українськими селянами, які засновували села і піднімали господарство краю, туди ринула й несита польська шляхта, котра не вміла оборонити край своєю силою, але була не проти того, щоб відновити тут панування польського канчука, тобто земельну власність.

Нічийні землі на Побожжі знову почали становити цінність і, ясна річ, на них з'явились претенденти. І от один із них – пан Ф. (Філька / фальсифікатор) придбав якийсь маєток у Летичівському повіті, а далі, здобувши деякий вплив у Летичеві, вирішив придбати дещо і в сусідньому Брацлавському воєводстві (Почапинці

знаходяться у 36 км на схід від Летичева). Для цього написав свою фількіну грамоту, яку я розібрав. Це було десь на початку 18 ст., можливо, що в тому ж 1714 році. І з тієї грамоти виходило, що вона й давніше у Летичеві була облятована, тому і тепер Ф. не очікував перепон (і не зустрів їх).

Проблема пана Ф. полягала у відсутності в той час Вікіпедії, та й будь-яких книжок у нього не було. Він пам'ятав, що був такий король Владислав, який дійсно титулувався королем польським і шведським, але не мав точного уявлення – коли він був, бо то було за півстоліття з гаком до створення грамоти. От і вийшло, що один раз Владислав був у 1631 році, а другий раз – у 1612 році. Обидва рази Ф. промахнувся.

Сам граничний акт було написано за зразком звичних на початок 18 ст. актів підкоморських судів (вони були створені у Польщі та Великому князівстві Литовському в 1565 – 1566 рр.). Подібні акти розмежування могли існувати й раніше, але я зараз не маю охоти заглиблюватись у це питання. Досить того, що в 1440-х роках на Побожжі ніяких детальних розмежувань не знали.

Можливо, Ф. бачив якусь іншу грамоту 15 ст. із позначенням дати індиктом, але всіх учасників розмежування довелося вигадати. За винятком Тихона Слупиці, якого Ф. заслав у часи Свитригайла, ані одне ім'я невідоме – ані в ті часи, ані пізніше.

Ну, а що ж князь Василь Сангушкович? Окрім цього документу, він більше ніде не згадувався [WK, s. 423]. У роді Сангушків відомий один князь Василь (Михайлович) – від 1508 до 1558 років, але він, здається, ніяких державних посад не займав, уся його біограма складається з маєткових процесів на Волині [WK, s. 448 – 451]. Упродовж 16 ст. кілька представників роду князів Сангушків займали видатні посади на Брацлавщині, зокрема князь Роман Федорович в 1566 – 1571 р. був першим брацлавським воєводою. От пан Ф. і вирішив, що так було завжди – і віддав Брацлав у держання вигаданому ним князю «Василю Сангушковичу». І тільки.

Попри повну очевидність наведених мною міркувань, і Юзеф Вольф, і Оскар Галецький, і в останній час Петро Кулаковський (даремно) довіряли цьому сфальшованому документу [*Кулаковський П.* Звинигородський повіт у литовську добу. – Ukraina Lithuanica (К.), 2015 р., т. 3, с. 219].

> Вчора (19 листопада 2024 р.) пушкіно-єди вдарили по Глухову, 12 загиблих.
>
> А сьогодні вночі (близько 5:40 – 5:45) виразно чув роботу зенітної артилерії (виходить, знову були «Шахеди»). Написали, що в Дніпровському районі Києва (у якому я живу) уламки БПЛА спричинили пожежу в квартирі. Поки що не в моїй (20 листопада 2024 р. о 8:35).

Надання Теодорику Бучацькому 1442 р.

Добре відомий в історії Поділля Теодорик Бучацький в 1442 році їздив послом від польського й угорського короля Владислава 3-го до татарського хана (невідомого по імені) і у вересні повернувся до Буди (столиці Угорщини), де в той час перебував король.

Успіхи Бучацького були винагороджені двома наданнями, виставленими 29 і 30 вересня. Перше з них надавало Теодорику уряд подільського генерального старости і величезну територію, мало не половину воєводства (з них занотуємо Летичів,

Меджибіж та Хмільник) [*Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku). – Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, 2004, Folia 21, Studia Historica 3, s. 69 – 102]. Це був тільки план володіння: частину наданих земель Теодорик мав викупити у власників, яким ці землі були надані раніше (і не всі вони були викуплені), а частину треба було відвоювати (як Меджибіж і Хмільник у 1447 р.).

Друге надання з 30 вересня 1442 р. стосувалось наступних об'єктів:

> [Король надає Теодорику] castra nostra: Caravul, super Dniestr fluvio, Czarnigrad, ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat, et Caczibieiow, in littore maris sita […] Sed ut ipsa castra, civitates, oppida, villas, portus, thelonea [telonea] et pertinencias [pertinentis] eorum universas nobis et illis terris nostris Podoliae possit ducere in perfectum edificetque et melioret […] [*Грушевский М. С.* Барское староство. – К.: 1893 г., прим. на с. 26; текст надруковано з копії, уміщеній у книзі привілеїв 1564 р.; нового видання – Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław: 1975, t. 8, № 2429 – немає у Мережі, скористатись ним я не міг].
>
> Король надає Теодорику замки наші: Каравул над рікою Дністер, Чорний город, де названий Дністер впадає у море, і Качибеїв, розташований на березі моря […] Але щоб самі замки, містечка, фортеці, поселення, порти, митниці і все приналежне у них нам, і ці наші землі Подолії, можна було б привести їх у досконалий стан, та збудувати б та покращити б […] [цей і наступні фрагменти переклав для мене Віктор Талах, за що я йому щиро вдячний]

Документ цікавий тим, що відносно конкретно вказує на розміщення цих об'єктів. Попередні згадки цих назв нічого подібного не давали.

Я. Куртика викладав умови пожалування так: оці замки були надані Бучацькому у доживоття, з умовою, якщо йому вдасться їх відбудувати, зміцнити, організувати надані землі й прилучити їх до Поділля – то по смерті Теодорика король їх викупить у спадкоємців за 3000 марок польської лічби (по 48 грошів у марці) [*Kurtyka J.*, op. cit., s. 72 – 73].

З приводу «прилучення до Поділля» В. Талах пише: «З нього випливає, що приморські землі були надані разом із якимись (illis = «ці») подільськими за умови їх впорядкування». Це повністю міняє розуміння справи. Новонадані об'єкти ані не належали до Поділля, ані не мали до нього приєднатись. Це – просто пригадка документа, виданого днем раніше – надання Т. Бучацькому подільського генерального староства. Мовляв, і там, на Поділлі (де справді було одне місто і кілька містечок) Бучацький мав дбати про їх удосконалення.

Слова *edificetque* у словниках немає; у Мережі є кілька випадків його застосування, половина з них – з цієї грамоти. Сучасна дослідниця перекладає латинський вірш «**Edificetque** dei collato dogmate templa» як «And **build** the temples of God with collected teaching» [*Anna Lisa Taylor* Epic Lives and Monasticism in the Middle Ages, 800–1050. – Cambridge University press, 2013, p. 88]. Тобто це слово походить від латинського aedifico «будувати», але спеціального значення ***від****будувати* (відновити стару будівлю) воно не має.

Спартанці на таке пожалування могли б відповісти одним словом: «Якщо». Цей документ був **планом** на майбутнє, і жодною мірою не фіксацією поточного стану володіння. М. С. Грушевський цілком слушно вважав оці «замки, міста і т. д.»

канцелярською формулою. Ніяких замків, міст, містечок і т. д. на той час не існувало, все це ще треба було побудувати. (І воно було побудовано, тільки після кінця 18 ст., цілком незалежно від цього надання…)

А куди ж входили оці замки, міста і т. д.?

Я. Куртика з цього приводу вибудував складну елюкубрацію: мовляв, до 1431 р. Хаджибеїв належав Свитригайлу, потім був захоплений татарами, а в 1442 р. внаслідок успішної дипломатичної місії Бучацького був переданий йому [*Kurtyka J.*, op. cit., s. 73].

Але джерела, котрі згадують про ці «замки» (які ще треба було побудувати!), нічого не знають про татар.

Думаю, що посольство Бучацького не було пов'язане зі справою «замків». Думаю далі, що король намагався знайти в татарах союзників у майбутній війні проти Туреччини, котра висіла над Угорщиною весь час правління Владислава. До якого хана мав їхати Бучацький – цього мабуть не знав ні король, ні сам посол. В цей час відомо щонайменше п'ятеро ханів: Сеїд-Ахмет, Хаджі-Гірей, Улуг-Мухаммед, Кічі-Мухаммед та Мустафа, із них тільки останній весь час перебував на сході ординської території, а решта діяла у східній Європі. От з кимось із них і трактував Бучацький.

Можливо, король думав, що йому удасться розгромити турків, вибити їх із Болгарії, вступити переможцем у Константинополь і заодно підпорядкувати собі Молдавію і Валахію. **Якщо** це удалось би, то нагороду для Бучацького із числа молдавських міст можна було би якось погодити із Молдавією. Король міг вважати себе сюзереном Молдавії, а молдавського воєводу – своїм підлеглим. Але й за таких умов роздавати території підлеглого правителя без погодження з ним було великим зухвальством.

Однак війна з турками випала зовсім не по мислі Владислава. В 1444 році у битві під Варною турки розтрощили його військо, а сам король загинув. Це перекреслило всі причорноморські плани, і надання Бучацькому в тому числі.

Сам Бучацький добре розумів нікчемність королівської грамоти в новій ситуації, і ніколи не вимагав її підтвердження від наступного короля Казимира 4-го. Теодорик не піднімав це справу ані під час приїзду короля до Кам'янця-Подільського в 1448 р., ані під час молдавського походу 1450 р. [трохи докладніше: *Жарких М. І.* Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр. – К.: 2022 р., розділи «Напади татар 1448 року», «Справи з татарами (1449 – 1451 рр.)»] Не робили таких спроб і нащадки Теодорика. Більше того, вони навіть не вимагали від короля купити у них цей документ за 144 тисячі грошів, як то було передбачено в наданні (сума, думаю, поважна навіть для таких багатирів, як Бучацькі-Язловецькі).

Це надання було згадане пізніше, в 1469 р., у переліку королівщин, заставлених приватним особам. Серед володінь Михайла Бучацького (сина Теодорика) бачимо:

> Produxit literam super quedam bona, que sunt in manibus Lithwanorum et quas non habet in possessione, videlicet: Caczubyeow et Czarnygród, regis Hungariae Wladislai [Żródła dziejowe. – Warszawa: 1902, t. 18, cz. 1, s. 60 2-ї пагінації]
>
> Подав лист на наступні маєтки, котрі є у литовських руках і котрими він не володіє, а саме: Качибеїв та Чорний город, [надані] угорським королем Владиславом.

Тут важливо, що Бучацький фактично не володів цими пунктами (і мабуть не знав, що там робиться). Вказівка на литовське володіння – інтригуюча, але дуже

неконкретна. Думаю, якщо за нею й стоїть реальність, то чисто паперова, така сама, як паперове володіння Бучацького. [О. Мальченко помилково зазначив, що тут згадано також Каравул – *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – сер. 17 ст. – К.: 2001 р., с. 163].

Наступні згадки містяться у двох актах поділу володінь братів Михайла та Іоана Бучацьких, внесених до галицької земської книги 23 квітня 1469 р. та 13 липня 1472 р. Обидва акти побудовані однаково: спочатку в них ідеться про реальні володіння (Язлівець, Червоний город, Ольчедаїв і т. д.), а наприкінці – про причорноморські місця.

В першому акті читаємо:

Bona vero seu castra, que iacent in portubus et confiniis et super vel cittra [citra] fluvium Dnyastr marinis videlicet Carawl, Caczyebyeyow, Mayak, Czarnygrod, Balabky cum omnius villis, teleoneis [teloneis], portubus, marinis [portubus marinis – кома зайва!] et piscaturis uterque ipsorum in solidum utifrueretur [ut irrueretur] et indivise tenebunt usque ad exempcionem [exemptionem] eorundem plenarum per Regiam Maiestatem vel cui Regia M. comiserit [commiserit] ad exemendum [ex emendum] [Akta grodzkie i ziemskie. – Lw.: 1887, t. 12, № 3428, s. 330].

Саме цими маєтностями чи замками, які знаходяться у портах та на кордонах або ж по цей бік ріки Дністер, а саме: Каравул, Качибеїв, Маяк, Чорний город, Балабки, з усіма селами, митницями, морськими портами та рибними ловлями у кожному з них, хай міцно заволодіють та їх неподільно мають аж до відібрання усіх зазначених Його Величністю чи тим, кому Його Величність це доручить, чи до [відібрання] внаслідок викупу.

В. Талах, який ретельно опрацював цей переклад, наголосив на побажанні «міцно заволодіти» – отже, можна думати, що на момент формулювання цього запису такого володіння не було.

Ми бачили, що в акті 1442 р. значаться «замки, міста, містечка, хутори, порти, митниці», бачимо їх і тут.

Тут маємо перелік об’єктів, повніший за акт 1442 р.: додались відомий зі списку городів Свитригайла *Маяк* та геть невідомі *Балабки* (О. Білецька висловила була здогад, що Балабки – це Баликлей [*Белецкая О. В.* Балыклей в 14 – 16 вв. – Золотоордынская цивилизация, 2017 р., т. 10, с. 401]. Може, й так, тільки що таке Баликлей? Одне невідоме пояснюється через інше так само невідоме. Якщо думати про викривлення назви, то краще підходить подільське село Балакири). Можна думати, що всі варіанти переліку об’єктів над Чорним морем походять від єдиного протографічного документу, а при копіюванні акту 1442 р. у 1564 р. щось було пропущено (наприклад, дуже погано читалось).

Також у цьому акті, на відміну від повищого запису, зробленого у тому ж році, нема згадки про ілюзорність володіння. Ясно, що ситуація не могла змінитись упродовж такого нетривалого часу; слід думати, що два документи 1469 року додають до картини свої подробиці.

Запланований поділ ілюзорної шкури ілюзорного ведмедя було здійснено через три роки. В другому акті читаємо:

Item medietatem literarum canencium [canentium] super Craczybyeyow et Karnygrod et super alia bona, si in priori litera divisionis hoc non est expressum,

Michael Ioanni dare debet [Akta grodzkie i ziemskie. – Lw.: 1887, t. 12, № 3586, s. 349].

Також половину згаданого у листах на Craczybyeyow та Karnygrod, а також на інших маєтках, що не зазначені вище в акті поділу, – Михайло повинен віддати Іоану.

Я розумію цю угоду так: коли прийде до викупу зазначених маєтностей, брати мають поділитися грошима. Ну, за запах їжі треба платити, принаймні дзвоном монет…

Однак це паперове володіння продовжувало жити своїм паперовим життям і в 1564 році потрапило до копійної книги подільських актів землеволодіння, звідки ми й маємо його текст.

Висновки

1. У давньоруський час ріка Бог і Побожжя не відігравали ніякої ролі й були дуже мало відомі. Єдиний цілком надійно локалізований город – Меджибіж – знаходився на верхньому Бозі.

2. В добу Золотої Орди Побожжя було віддалене від центрів, де писались історичні джерела, і не було предметом воєнних і політичних конфліктів, відповідно авторам європейських хронік не траплялось нагоди про нього згадати.

3. Згадка «Прославії» у хроніці Маттео Віллані (1352 р.) не може бути прив’язана до Брацлава на Бозі.

4. На середземноморських компасних картах (портоланах) 14 ст. ріка Бог не показана.

5. Грамоти князя Федора Коріатовича 1391 і 1392 років малюють картину заселення середнього Побожжя. На лівому березі Бога південною границею виступає річка Соб, на правому – річка Саврань. Подальше просування колонізації у степову зону спинилось до кінця 16 ст.

6. Похід князя Вітовта для опанування Київщини і Поділля можна орієнтовно датувати жовтнем 1394 – січнем 1395 р. Вітовт захопив ключові пункти Побожжя, найпівденнішими із яких були Брацлав та Сокілець.

7. Надання Ягайла, а потім Вітовта на Поділлі зосереджені у його західній частині, перш за все довкола Кам’янця-Подільського, і майже не торкаються середнього Побожжя (Брацлавщини).

8. Вітовт не заснував жодного нового города ні на Брацлавщині, ні на території сучасної України в цілому.

9. Внаслідок війни між Польщею і Литвою, котра точилась у 1430-х роках, на Поділлі сформувалась границя по ріці Мурафі, і середнє Побожжя залишилось у складі Литви.

10. Надання причорноморських урочищ Теодорику Бучацькому в 1442 р. було планом майбутньої латифундії, де наразі нічого не було, а планувалось побудувати замки, міста й містечка. Це надання ніколи не було реалізовано.

Спірні питання історичної географії 1 пол. 15 ст.

Міфічна «причорноморська держава» Вітовта

Зібрані вище факти говорять, що Вітовт зайняв середнє Побожжя із Брацлавом у 1394 р. і пізніше ним реально володів. На південь від Брацлава він ніколи не заходив.

Також у 1397, 1398 і 1399 роках він здійснив три походи на південь [*Жарких М. І.* Натиск на південь: три роки політики Вітовта. – К.: 2017 р.]. Напрямок перших двох походів не може бути окреслений конкретніше, третій був спрямований на лівий берег Дніпра і закінчився поразкою Вітовта у битві з татарами на Ворсклі.

Після цього спроб поширити свою державу на південь Вітовт не робив, обмежуючись допомогою різним претендентам на ординський престол.

Як же виникла думка, буцімто Вітовт володів південними степами аж до берега Чорного моря? На цьому місці я змушений наголосити на елементарній істині: пройти походом по певній території – це одне, а володіти нею стало, постійно – зовсім інше. Наприклад, кримські татари в 1482 р. дійшли до Києва і навіть захопили його, але ніякою мірою ним не володіли.

Володіння територією передбачає побудову опорних пунктів, розміщення в них війська та призначення командирів / адміністраторів. Все це ми тією чи іншою мірою бачимо на лінії: гирло Мурафи – Брацлав – Черкаси – Київ – течія Десни. На південь від цієї лінії ніяких ознак литовського «володіння» не було ані в часи Вітовта, ані пізніше, до самої Люблінської унії 1569 р.

Зазначена ідея базується на помилковому розумінні «Списку городів Свитригайла». Оскільки в ньому позначена група з п’яти маловідомих назв, у яких можна добачати об’єкти над Чорним морем, було вирішено, що це й було реальне володіння (а не просто запис в документі). Більше того, під впливом слова «городи» у заголовку було вирішено, що кожен елемент переліку позначає окремий город (замок, укріплення), хоча серед назв є і села, і незаселені урочища. Діяння Свитригайла під час його короткого правління Великим князівством Литовським були відносно добре відомі, і там не було місця для чорноморських завоювань. Тому було вирішено, що ці об’єкти були результатом надбань Вітовта, а Свитригайло їх успадкував.

Розглянемо всі зібрані джерельні згадки у комплексі:

	1431 р.	1432 р.	1442 р.	1469 р. (1)	1469 р. (2)	1472 р.
Качибеїв	Kazu-binyow	Kacza-keyow	Caczi-bieiow	Caczu-byeow	Caczye-byeyow	Craczy-byeyow
Дашів	Daschau	Daschaw	–	–	–	–
Чорний город	–	Czarnygrad	Czarnigrad	Czarnygród	Czarnygrod	Karnygrod
Маяк	–	Mayak	–	–	Mayak	–
Караул	–	Karawull	Caravul	–	Carawl	–
Балабки	–	–	–	–	Balabky	–

З таблиці видно, що всі згадки поділяються на дві групи – ранню (1431 – 1432 рр.), пов'язану зі Свитригайлом, і пізню (1442 – 1472 рр.), пов'язану з родиною Бучацьких. Деякі назви присутні лише в першій групи, а деякі – лише в другій.

Можна думати, що в основі всіх цих переліків був один протографічний перелік, від якого ще перед 1431 роком утворились два варіанти.

Як це могло статись?

Моє припущення полягає в наступному. Імператор Сигізмунд і польський король Ягайло час від часу обговорювати плани поділу Молдавії, так що її південна частина мала бути приєднана до угорських володінь Сигізмунда, а північна – до володінь Ягайла.

Так, 15 квітня 1412 р. Вітовт написав листа королю Ягайлу, в якому погодився з мирним договором між Ягайлом та імператором Сигізмундом. Там згадано і план поділу Молдавії:

> «Itaque Fayerwar alias Bologrod cum medietate pro ipso domino regi Polonie et corona regni Polonie, Kylia vero cum alia equali medietate pro domino Sigismundo regi et corona regni Ungarie maneat taliter dimidiate et divise» [Codex epistolaris Vitoldi, № 492, p. 230].

Далі досить широко цей план викладено у двох листах короля Ягайла до Сигізмунда з кінця липня 1420 р. [Codex epistolaris Vitoldi, № 887, 888, p. 487 – 488].

Обговорювався цей план і під час їх зустрічі в 1429 році в Луцьку, у якій брав участь також Вітовт [Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa: 2009, ks. 11, 1413 – 1430, s. 262].

Представники Тевтонського ордену, які були на з'їзді, у своєму звіті для великого магістра згадали це питання одним словом «Кілія» [Codex epistolaris Vitoldi, № 1340, p. 809]. Далі імператор Сигізмунд 17 квітня 1429 р. в додатку до листа до магістра Тевтонського ордену написав, що згідно з луцькими домовленостями він (Сигізмунд) має намір **разом із князем Вітовтом** відправити послів до молдавського воєводи Олександра – з метою перебрати Кілію у своє (Сигізмунда) володіння [Codex epistolaris Vitoldi, № 1348, p. 823]. Тут уже йдеться не про наміри, а про спробу виконання плану.

Це – відомі факти. Далі починаються припущення. Можна думати, що складався проект територіального розмежування в Молдавії, і в цьому проекті безсумнівно значився молдавський Чорний город та інші об'єкти, котрі теж можна було вважати належними до Молдавії. Із них тільки Чорний город можна вважати реально існуючим містом із фортецею, яка збереглась до наших днів у Білгороді-Дністровському. Що позначали інші назви – укріплення, сільські поселення, тимчасові (сезонні) торговища чи просто урочища – ми не знаємо, тому я й говорю про «об'єкти».

Чи було при цьому щось обіцяно Вітовту як майбутньому литовському королю? Можна припускати, що йому обіцяли Подністров'я та землі на схід від Дністра, якраз суміжні з його подільським володінням. Але можна припустити й обережніше – що Вітовт зумів добути оцей проект, і він у **письмовому вигляді** опинився у скрині документів Вітовта.

Після смерті Вітовта цю скриню успадкував Свитригайло, і сліди використання зазначеного гіпотетичного документу ми бачимо в документах 1431 і 1432 років. Чи

мав Свитригайло уявлення про фіктивний (віртуальний, як модно говорити нині) характер його влади над Чорним городом та іншими причорноморськими об'єктами? Йому досить було запитати: «А хто є моїм старостою у Чорному городі?» – і отримати у відповідь мовчанку.

Але документи зі згадками цих об'єктів міцно закріпились в історіографії, так що мало яка робота про Вітовта обходиться без згадки цих «володінь».

З другою окресленою гілкою справа значно простіша. Якщо тільки проект поділу Молдавії справді існував, він мусив залишитись в документах короля Ягайла і в пам'яті його головного радника – Збігнева Олесницького. Олесницький зберіг своє впливове становище і за наступного короля Владислава 3-го, від якого і маємо екстравагантне надання Бучацькому того, що не належало королю.

На відміну від своїх попередніх монографій, котрі я випускав «у люди» в остаточно опрацьованому вигляді, розділи цієї роботи я пропонував своїм друзям для читання у начорно обробленому стані (pre-release, як кажуть за океаном). Результатом була досить помітна кількість зауважень і міркувань, котрі я постарався використати.

Щодо даного розділу була висловлена думка, що тут є логічна помилка (циклічна аргументація): мовляв, Вітовт ніколи фактично не володів причорноморськими землями, тому що відомості про це походять з опису політичного проекту, а описом політичного проекту і не більше ці відомості є тому, що Вітовт ніколи фактично не володів причорноморськими землями.

Чи справді так?

Мені здавалось, що всього сказаного в першому розділі достатньо, аби сказати «ні, не так». Але якщо сумнів усе ж таки виник, я ще раз у концентрованому вигляді викладу свою аргументацію.

1. За всі 38 років правління Вітовта **ні одне джерело** не називає **ні одного володіння** Вітовта на південь від Брацлава. А між тим цих джерел не так-то й мало. Один тільки «Codex epistolaris Vitoldi», надрукований А. Прохаскою в далекому 1882 році, налічує 1113 (одну тисячу сто тринадцять) сторінок документів – є що читати. Що важливо, там подано не тільки документи самого Вітовта, але й згадки про нього в інших документах.

Тому ми **вимушені** визнати: ані сам Вітовт, ніже ніхто з його сучасників нічого не знав про оце «володіння».

2. Територіальні здобутки знаходять відображення у титулі правителя. Так, польські королі до останньої хвилини титулувались «королями Русі» в пам'ять Казимира 3-го, який реально здобув Русь (ну, пізніше Руське воєводство). У випадку Вітовта ми не маємо відображення такого приросту території в титулатурі.

3. Але якщо володіння не було, то може був хоча б похід? При цій нагоді ще раз повторю: Батий дійшов походом до Адріатичного моря, Наполеон – до Москви, а гітлерівці – до Сталінграда, але вони ніколи цими місцями не володіли.

В нашому випадку біда в тому, що й походу **не було і не могло бути**.

Чому не могло бути? – Кожен міг би зміркувати сам, але все ж таки напишу.

За правилами науки (позитивізму) доказову силу мають тільки позитивні дані. Ніякого позитивного свідчення, більш-менш сучасного самій події, про похід Вітовта до Чорного моря ми не маємо (пізні фантазії не приймаємо до уваги). Цього одного мало би бути достатньо, аби відкинути всі вигадки про такий «похід».

Вітовт не міг поїхати мити чоботи ~~в Індійському океані (4800 км від Вільна)~~ в Чорному морі (1000 км від Вільна) сам-один, без супроводу.

Скажу більше: він не міг поїхати в супроводі одного, ба навіть двох джур.

Для войны ведь рать нужна,
Без неё плоха война.

Отже, потрібно було йти з військом, а для цього була потрібна мобілізація. Подивимось ще раз на похід Вітовта на Ворсклу (850 км від Вільна). Навіть якщо ми відставимо головне джерело – літописну «Повість про битву на Ворсклі», то нам все ж таки залишаться звістки із Тевтонського ордена й польські Меховські аннали. І на епічне запитання «Здесь был какой-то шум? или мне послышалось?» – нам доведеться відповісти, що не причулося, а таки був якийсь шум. Звичайно, на підставі цих куцих звісток ми не могли б уявити собі картину походу докладно, але сам факт походу був би засвідчений незаперечно.

Чому у випадку оцього «чорноморського походу» мало би бути інакше? Чому про мобілізацію ніхто не знав не тільки в самій Литві, але не знали також у Польщі, Тевтонському ордені, Новгороді й Москві? А їх це обходило безпосередньо, бо хто міг наперед знати – на кого Вітовт збирається йти війною?

4. Далі, для такого походу треба було спалити чотиримісячний (щонайменше) ресурс пересувань війська **на чолі з Вітовтом**. Складений Полеховим ітінерарій Вітовта не дає такого «вікна можливостей».

5. В 1421 році Жильбер де Ланнуа особисто проїхав по території «Очаківського степу» і не побачив там ніяких слідів «Вітовтового володіння» [*Жарких М. І.* Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році. – К. : 2020 р., розділ «Татарія»]. Ще раз повторю – він добре знав, хто такий Вітовт, і був там особисто, і нічого не побачив. Тільки на Дніпрі він зустрів татар, котрі були «друзями Вітовта».

Але друзі – це не те, що піддані. Своїми підданими правитель **володіє**, а з підданими інших держав може **дружити**. Ну, Л. Д. Кучма уклав договір про дружбу з Москвою, але ніколи не володів не те що Москвою, але навіть Брянськом. Там, де живуть «друзі» – там не може бути «підданих».

6. Чи не міг Вітовт надіслати військо і дати йому тільки свої чоботи, щоб воно їх вимило у Чорному морі?

Ні, не міг. Такого не могло бути, тому що такого не могло бути ніякою мірою.

Подивіться самі:

– **1394 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на Київщину і Поділля;

– **1395 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на Смоленськ;

– **1399 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на Ворсклу;

– **1404 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на Смоленськ і керує облогою;

– **1410 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на поле Грюнвальдської битви і там ним командує;

– **1426 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на Опочку;

– **1428 р.** Вітовт **особисто** веде своє військо на Порхов.

Цей перелік можна ще поповнити, але картина ясна: скільки-небудь значне військо Великого князівства Литовського Вітовт очолював особисто. І це була категорична необхідність. Правитель без війська – ніщо, а військо, залишившись без

правителя, скидає його і страчує. Так загинув Кейстут у 1382 році, і Вітовт про це добре пам’ятав.

Отже, зібрати військо і віддати провід над ним комусь іншому було для Вітовта неможливим. *Транcперсональна держава* (ну, такий соціальний організм, котрий функціонує незалежно від того, яка особа яку посаду займає) в його часи ще не існувала, вона сформувалась далеко пізніше.

Тому твердження, що Вітовт ніколи не володів Причорномор’ям, спирається безпосередньо на джерела того часу, а не на «політичний проект 1429 р.». Циклічності в моїй аргументації немає.

А що ж замість усього цього доводиться читати?

2004 р. Януш Куртика:

> **Prawdopodobna** wydaje się teza, iż narracja latopisarska połączyła w jedno wyprawę sinowodzką (1362 r.) oraz jedną z wypraw Witolda z ok. 1394-1399 r. (po zajęciu przezeń Podola dla króla polskiego, a przed bitwą nad Worsklą). Witoldowi zatem **należałoby przypisać** zdobycie brzegu czarnomorskiego z Chadżibejowem, może w czasie pochodów w l. 1397-1398 [*Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442. – Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, 2004, Folia 21, Studia Historica 3, s. 73; виділення моє – М. Ж.].

1. Ні, неправдоподібно.

У Великому князівстві Литовському в 1 пол. 15 ст. співіснували дві незалежних традиції літописання – «литовська» та «білоруська». В рамках «литовської традиції» запис поточних подій припинився у 1396 році [*Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К. : 2016 р., розділ «Діяння Вітовта»], якраз перед початком походів на південь. Нові твори, які увійшли до літопису (Похвала Вітовту, Повість про Подільську землю), були написані в останні роки життя Вітовта, коли всі ці походи, включаючи битву на Ворсклі, були уже цілком забуті [*Жарких М. І.*, Дві традиції…, розділи «Повість про Подільську землю», «З’їзд правителів і Похвала Вітовту»].

«Похід на Синю Воду» – вигадка автора «Повісті про Подільську землю», віднесена ним до баснословних (уже тоді) часів Ольгерда [*Жарких М. І.* Міфічна «битва на Синій Воді». – К.: 2017 р.]. Якщо мені не вірите – подивіться найновішу статтю на цю тему [*Бабенко А. А., Комаров О. В.* Битва на Синих Водах – факт или историографический миф? – Novogardia, 2020 г., № 2(6), с. 135 – 160], де сказано рівнесенько те саме, що і в мене, тільки трохи іншими словами.

Тобто автор, який працював у «литовській» традиції, не міг нічого ні з чим переплутати, бо одну «битву» він сам і вигадав, а про інші просто не знав.

Літописець «білоруської» традиції також нічого не знав про походи на південь, але він мав «Повість про битву на Ворсклі» з московського Софійського 1-го літопису (складеного бл. 1418 р.) [*Жарких М. І.*, Дві традиції…, розділ «Битва на Ворсклі 1399 р.»]. До цього оповідання він не додав жодного біта інформації. Сплутати битву на Ворсклі з «битвою на Синій Воді» він також не міг, бо не знав про останню (не він же її вигадав).

Ці традиції перетнулись лише в середині 15 ст., при цьому написані давніше твори уже не перероблялись, а тільки переписувались [*Жарких М. І.*, Дві традиції…, розділ «Реконструкція «Вітовтового» літопису»].

І про все це мені – дилетанту і відставному фізику-теоретику – мали б розповісти історики-професіонали. Але чомусь не розповіли, а намагаються згодувати мені застарілі байки.

2. Ні, не слід приписувати. Територія, на яку були спрямовані походи 1397 – 1398 років, не може бути окреслена [*Жарких М. І.* Походи Вітовта на південь (1397 – 1398 роки). – К.: 2017 р.], а похід 1399 р. був спрямований на лівий берег Дніпра. І коли Вітовт тікав з Ворскли так, що аж п'яти вилискували, то цей був якраз найліпший момент для заснування Качибеєва у 500 км від театру битви? «Ви це серйозно чи по-українськи»?

2004 р. Ольга Білецька висловилась значно обережніше:

> Його [Вітовта] великодержавні претензії, окрім спадкових земель, охоплювали, **як відомо**, значний ареал східної Європи: Смоленськ, Рязань, Псков, Новгород, причорноморські володіння Орди, включаючи Крим [*Білецька О.* Поділля на зламі 14 – 15 ст. – Одеса: 2004 р., с. 123; виділення моє – М. Ж.].

Відомо? – а звідки, власне, відомо? Чи існував якийсь політичний меморандум, де Вітовт окреслив би свої претензії? Не чув про такий документ.

Ще більшу обережність виявив Віталій Михайловський, який у своїй книзі «Еластична спільнота» [К.: 2012 р.] просто не торкався Причорномор'я. Для нього Поділля закінчувалось на Брацлаві – так, як це виходить із документів.

Так стоїть ця справа в найновіших історичних працях.

Качибеїв

Качибеїв, як бачимо, – єдина назва, присутня в усіх варіантах переліку «причорноморської держави Вітовта». В ранніх текстах ця назва пишеться через початкове К, в пізніх – через С (так само різниться й написання Каравула).

А що значить ця назва? Дослідники, які торкались цього питання, виводили його від імені татарського князя Хаджи-Бея (наприклад, з останніх робіт: «З ім'ям еміра Хаджибея, пов'язана поява однойменного міста на березі Чорного моря, предтечі сучасної Одеси» [*Черкас Б.* Західні володіння Улусу Джучи. – К.: Інститут історії України, 2014 р., с. 321]). Але тут є кілька нюансів, які я не вмію витлумачити.

1. «Повість про Подільську землю», варіанти якої я був проаналізував [*Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р. розділ «Повість про Подільську землю»], знає 7 (сім!) варіантів написання імені татарського князя. Тільки один пізній, явно зіпсований варіант *Хачея* повторено у двох списках, кожен з решти списків подає свій варіант написання. Найдавніший Віт3Л знає князя *Хочебия*, інші варіанти збігаються на приголосних, але не на голосних. Всі варіанти імені мають початкове **Х**; реконструкція літописного імені як *Хаджи-Бей* є досить умовною. Але географічна назва, відома зі згадок **того самого часу** – 1430-х років, в усіх варіантах має початкове **К**.

2. Сучасний український сходознавець Олександр Галенко вважає, що ім'я особи могло звучати як *Кочібей, Коджібей* або *Кочубей*, але не *Хаджібей / Гаджжі Бей*. Тому він вважає, що цією особою не міг бути Бек-Хаджі з ярлика Тохтамиша 1392 р. [*Галенко О.* Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. – Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях, К., 2005 р., с. 138]. Його спроби відшукати

історичну особу з таким іменем виявились марними [там само, с. 138 – 141]. Про існування татарина Качибея та його гіпотетичного володіння ми знаємо тільки з топоніма Качибеїв. Так біда в тому, що автор «Повісті про Подільську землю» теж міг знати цей топонім і вивести з нього ім'я людини, як це робимо й ми. Це не означає сумніву в існуванні такої людини – означає тільки, що ми про неї нічого додатково не знаємо.

3. Назва має слов'янський (український) формант *-ов* (-ів, -їв), типовий для географічних назв, утворених від імен людей. Він позначає приналежність об'єкта названій особі (наприклад, *Василів, Львів, Сидорів*). Нас не дивує, що назви з тюркськими основами мають цей формант – *Торків, Татарів, Терехтемирів* – коли вони розташовані посеред зони суцільного українського населення. Але як цей формант занесло на берег Чорного моря?

Вказівка 1442 р., що Качибеїв розташований на морі, підкріплюється картою Г. Боплана 1648 р., на якій позначено городище і долина Кочубі (*Koczubi H. y. D.*) – у вигляді умовного знака городища, біля берега моря, на захід від Куяльницького лимана. Можливо, на уявлення про Качибеїв як **городище** (не замок і не замчище!) вплинула згадка такого городища у М. Броневського. Розмову про цю згадку я хочу відкласти на пізніше, до розділу, присвяченого М. Броневському.

Далі, археологія Одеси та її околиць вивчена порівняно непогано, і можна упевнено говорити, що ніякого городища там не було, тільки турецький замок, побудований досить пізно, в середині 18 ст.

Давня назва збереглась донині у трохи зміненому вигляді як *Хаджибейський лиман* біля Одеси.

Отже, запитання полягає не в тому, де цю назву розмістити, а в тому, що вона позначала.

Тут перш за все треба відзначити, що європейські морські карти (портолани) не знають назви *Качибей*. Між Дніпром і Дністром на них нанесено до десятка різних назв, але серед них немає жодної, котру можна було би приточити до Качибеєва [*Гордеев А. Ю., Терещенко А. А.* Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVII веков. 2-е издание. – К.: 2017 г., т. 1, с. 357 – 393]. Італійці плавали по Чорному морю 250 років (1204 – 1453), в тому числі останні 20 років – тоді, коли ми вже маємо згадки про Качибеїв.

Таким чином, навряд чи можна говорити про існування «порта Качибеїв» у 15 ст.

А як же бути зі згадкою цього порта у Длугоша під 1415 роком? Нагадаю: на Зелені свята (19 травня 1415 р.) король Ягайло прибув до Снятина, де зустрівся із молдавським воєводою Олександром. Олександр дав урочисту присягу васальної вірності Ягайлу. Туди ж прибули посли від патріарха та грецького імператора з проханнями, щоб король допоміг збіжжям, якого вони не мали досить через утиски турків. (NB: імен імператора, патріарха і послів у Длугоша немає!) Король погодився надати їм потрібну кількість збіжжя і визначив, що його мають відібрати у його королівському порту Качибеїв (in porto suo regio Kaczubyeow) [Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 11, 1413-1430. – Varsaviae: 2000, p. 55].

Вище я уже відзначав, що Длугош писав цю книгу своєї праці мабуть після 1470 р., тобто через 55 – 60 років після подій. Думаю, що він мав документ, де було

згадано «наш порт», і замислився – що це могло бути. Можливо, він знав надання для Бучацького 1442 р. зі згадкою портів і Качибеєва, розташованого на морі. Природно, він припустив, що об'єкт, розташований на морі, саме й був тим портом, який обіцяла грамота 1442 р. Наступним кроком було цілком логічне припущення, що цей порт згадано і в 1415 році. Тобто на мою думку згадка Качибеєва під 1415 р. – результат реконструктивної роботи Длугоша, а Ягайло під «нашим портом» міг мати на увазі Білгород-Дністровський, належний йому як сюзерену Молдавії.

У такий спосіб вирішувалась би і проблема суходільного плеча перевозки, бо їхати із Кам'янця-Подільського (наприклад) до Білгорода по населеній території Молдавії вигідніше, ніж уздовж безлюдного лівого берега Дністра до Одеси (нагадаю, що станом на 1415 р. останнім відомим нам поселенням на Дністрі була Бакота). Порт – це місце перевалки вантажів із водного транспорта на суходільний і навпаки; отже, для порта не досить зручного місця на березі моря – потрібні ще під'їзні шляхи суходолом, котрі у випадку Одеси з'явились на початку 19 ст.

Якщо припустити, що збіжжя сплавлялось Дністром – це знову виводить нас на Білгород.

Отже, можна думати, що Качибеїв у розглядуваний час і довго пізніше був тільки урочищем без жодного особливого значення.

Додаткові дані про Качибеїв (урочище, де добувають сіль) містяться в ярликах кримських ханів. Оскільки ці звістки починаються з 1507 року, я відкладу їх розгляд до наступної частини своєї праці, котра – іншаллах! – колись-то буде написана.

Інакше дивиться на повідомлення Длугоша **Андрій Красножон**:

> История не знает турецкой осады Константинополя 1415-го года, причем настолько серьезной, чтобы вызвать в столице катастрофическую нехватку продовольствия. […] Сама история османско-византийских отношений в 1410-е годы показывает, что такая осада и не была возможна. […] Следующая по счету, и гораздо более масштабная, осада турками Константинополя состоялась в 1422 г. […] Таким образом, очевидна ошибка, допущенная Длугошем (или его источником) в датировке описываемых событий, связанных с портом Качубиевым. Скорее всего, в рассматриваемом отрывке имелась в виду осада Константинополя 1422 г., и тогда проблема авторства заказчиков и времени основания Качубиева предстает в ином ключе. [*Красножон А. В.* Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация. – Stratum plus, 2011 г., № 5, с. 16; у скороченому вигляді ці тези дано і в інших статтях автора].

Перетягання повідомлення Длугоша із 1415-го року (де воно вписано в загальний контекст) у 1422-й рівнозначно знищенню цього повідомлення як історичного джерела. До того ж у Длугоша немає мови про облогу Константинополя, а тільки про утиски турків, наслідком яких було нестача продовольства. Щоб зрозуміти причину цієї нестачі, досить подивитись на карти – чим була Візантійська імперія в 1263 році і що від неї залишилось у 1400 р. чи в 1450 р. Константинополь був великим містом, і споживав багато харчів. Для їх виробництва і постачання була потрібна велика ресурсна зона. І оця ресурсна зона, сільська округа, без якої місто не може існувати, невпинно скорочувалась внаслідок турецьких завоювань.

На мою думку, нестача продовольства, про яку йшлося в 1415 р., була не наслідком тісної облоги, коли ворог стоїть у двох перестрілах від мурів міста, а

системною хронічною проблемою – маленька округа не здатна була прогодувати велике місто.

Варіантів порятунку було небагато: 1, відвоювати більшу округу (що виявилось неможливим); 2, скоротити населення Константинополя, що теж було мало реальним (від хронічного голоду могли б емігрувати з міста ремісники й чорнороби, але куди би поділись чиновники та ченці?); 3, вдатись по зовнішню допомогу, слід якої ми й маємо.

Позбувшись немилого йому Длугоша, А. Красножон показує обіцяний «новий ключ». На його думку, Качибеїв – це «Гедигольдів замок» з повідомлення Жильбера де Ланнуа 1421 р. Я присвятив цьому «замку» окремий параграф [*Жарких М. І.* Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році. – К.: 2020 р., розділ «Гедигольдів замок»] і дійшов висновку, що цей об'єкт не можна локалізувати ані в часі, ані в просторі.

Аргументація А. К. за Одесою як місцем «замку» нестійна. Хоч як мало фактичних даних містить повідомлення Жильбера, з нього все ж видно, що цей «замок», якщо справді існував, стояв на березі річки, а не моря (в Одесі, наскільки я знаю, немає ніякої річки); і він знаходився в місці, де зовсім немає каменю, а в Одесі будівельного каменю якраз дуже багато.

Посилання А. К. на карту (не портолан, як помилково стоїть у А. К.) Фра Мауро бл. 1450 р., на якій Дністер впадає в море двома рукавами, мене не переконує. На раніших і пізніших картах такого немає, Дністер впадає в море одним руслом (Каталонська карта 1375 р., портолан Г. Бенінкази 1470 р.). «Дельта Дністра» – це особистий винахід Фра Мауро, який (на відміну від інших помилок, тієї ж «дельти Дніпра»), не прижився у його наступників. До того ж Фра Мауро працював у Венеції, за 1400 км від Одеси, а Жильбер де Ланнуа проїжджав по цій території особисто.

А. К. вважає, що замок, збудований Гедигольдом в 1421 р., був відбудований турками в 1765 р. [*Красножон А. В.* op. cit., с. 19]. Останній зображено на різних картах 3-ї третини 18 ст. [*Красножон А. В.* op. cit., с. 3], і його рештки знайдені поруч із палацем М. С. Воронцова. Але датування цих решток, як воно представлено у А. К. [*Красножон А. В.* op. cit., с. 6 – 8], викликає здивування. Ну подумайте самі:

– у 15-у ст. люди в замку жили – не їли, не пили, посуд не били, черепків для археологів не лишили;

– у 16-у ст. люди в замку жили – не їли, не пили, посуд не били…

– у 17-у ст. люди в замку жили – не їли, не пили…

– у 1-й половин 18-го ст. люди в замку жили – не їли…

І тільки у 2-й половині 18 ст. сюди прибули турки і почали курити табак за допомогою люльок, вироблених у Стамбулі. Таким чином, хронологія датуючих матеріалів не підтверджує думки А. К., а повністю її спростовує.

Вважаю «новий підхід» А. Красножона слабко обгрунтованим і невдалим.

Також інший одеський науковець **Ігор Сапожников** ототожнює «Гедигольдів замок» і Качибеїв [*Игорь Сапожников* Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала 15 до середины 18 вв. – Scriptorium nostrum, 2016 г., № 2 (5), с. 48 – 85; спеціально с. 57 – 61]. Він настільки ненавидить А. Красножона, що навіть не може написати його прізвище, а зве його «один из нынешних одесских

исследователей» [*Сапожников И.*, op. cit., c. 59] і закидає А. К., що той украв ідею ототожнення названих об’єктів у нього, І. С.

… Я не знаю, кто тут прав –
Пусть другие то решают,

а я подивлюсь тільки, що нового в аргументацію зазначеної тези вніс І. С.

Починає І. С. із наступної заяви:

> Кроме Качибея, в том же году Витовт основал Дашев (Очаков), в то же время Соколец (Вознесенск) на Южном Буге и другие крепости и порты [*Сапожников И.*, op. cit., c. 57].

Отака ловись! «Ще й **інші** фортеці і **порти**»! Xvantasia bezpidstaviensis у хімічно чистому вигляді.

Далі читаємо:

> Проанализировав различные редакции записок Ж. де Ланнуа, я пришел к выводу… [*Сапожников И.*, op. cit., c. 59].

Мої любі, немає **різних редакцій** записок Ж. Л., є тільки один текст у кількох списках (з невеликими різночитаннями). Насправді І. С. хотів сказати, що порівняв кілька варіантів перекладу записок. Студента за таку плутанину вигнали б з іспиту, а І. С. – доктор наук, хто ж його тепер вижене? І звідки? «Поздно пить боржоми…»

> Новый замок был им [Гедигольдом] основан и построен князем Витовтом в другом, «пустынном» месте […] Исходя из международной ситуации, сложившейся после похода османского флота 1420 года, строить новый замок на спокойной границе с Молдовой не было никакого смысла, а вот защитить новый порт Качибей от угрозы нападения с моря следовало [*Сапожников И.*, op. cit., c. 60].

Але – даруйте за повторення елементарних речей! – з того, що замок був заснований у пустельному місці, ніяк не можна вивести, що це місце – Одеса, де, до того ж, згідно погляду І. С., уже існував порт. Гарна собі «пустеля»! (Запис Длугоша І. С. приймає без зауважень.)

І з ким там збирався воювати Гедигольд, якщо там справді уже був **литовський** порт? Паки говорю: хоч як мало даних містить пригадка Ж. Л., побудувати гіпотезу, котра б враховувала усі деталі, не так просто.

Хоч яка слабка й нестійна аргументація А. Красножона, але аргументація І. С. ще слабша і ще більш нестійна.

Ольга Білецька, зібравши гарний перелік письмових згадок про Качубеїв, значно обережніша у висновках. На її думку, більшість згадок стосуються промислу (уходу), а не постійного поселення, укріплення чи порта [*Білецька О. В.* Качибей у світлі джерел XV – XVI століть (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та північного Причорномор’я). – Записки історичного факультету Одеського університету, 2015 р., т. 26, с. 233 – 258]. Найбільший недолік її статті – ігнорування залежності джерел одне від одного, кожна згадка для неї є незалежним свідченням.

Зовсім з іншого боку підійшов до критики повідомлення Длугоша **Владислав Гулевич** [*Гулевич В.П.* Первое письменное упоминание Качубеева: критический разбор. – Золотоордынское наследие (Казань), 2021 г., вып. 4, с. 362 – 391]. Він докладно розібрав політичні події 1415 року і їх відображення у Длугоша. Це –

найглибший і найгрунтовніший аналіз даної теми. Із його висновків для нашої теми важливі такі:

1, присяга молдавського воєводи Олександра в 1415 р. не підтверджується і сконструйована з присяг 1411 та 1419 років.

2, офіційні візантійські посольства до Польщі в цей час невідомі, з натяжкою можна говорити про зустріч короля з якимись представниками Візантії, котрі їздили в інших справах.

3, для відвантаження збіжжя до Константинополя не було технічних передумов. Існування «королівського порта Качибеїв» не підтверджується.

Як український націоналіст я не бачу ніякої шкоди для української національної справи у твердженні, що Одеса заснована в 1794 році з наказу імператриці Катерини (бо так воно насправді було). Також не бачу ніякої шкоди в тому, щоб вважати урочище Качибей, згадане у 15 ст., попередником Одеси, бо воно справді згадується з 15 ст. Але я зовсім не розумію, чому **приписування** заснування міста литовським окупантам є гоноровішим за визнання ролі окупантів російських.

Чорний город і Білий город

Чорний город, як ми бачили з надання 1442 р., знаходився при впадінні Дністра у море. Єдиним помітним середньовічним поселенням, яке тут відомо, було золотоординське – молдавське – турецьке місто, сучасний Білгород-Дністровський. Розглядувана слов'янська назва «Чорний город» є відповідником латинської / італійської назви Mauro castro, відомої з портоланів уже з 14 ст. Напрямок перекладу тут неясний, можливо, обидві назви є незалежними перекладами з якоїсь третьої мови.

Проти тотожності Чорного города і сучасного Білгорода-Дністровського стоїть тільки те, що *білий* – то не *чорний* (а *чорний* – то не *білий*).

Щоб подолати це утруднення, Ф. Петрунь висунув припущення про існування окремого Чорного города на східному березі Дністровського лиману, напроти Білгорода [*Петрунь Ф. О.* Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу. – Східний світ, 1928 р., № 5, с. 157 – 159]. З часом це припущення перетворилось на аксіому, котра не викликає жодних сумнівів:

> В добу Середньовіччя у нижній течії Дністра існували розташовані навпроти один другого два міста (відповідно на лівому й правому березі річки) – Чорний город (Черн) і Білий Город (Білгород) [*Скочиляс І.* Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. – Ruthenica (Київ), 2009 р., т. 8, с. 124].

Ну, і на карті, складеній С. Полеховим, бачимо проти Білгорода – Черноград [*Полехов С. В.* «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 125].

Опозиція *білий / чорний* в українській топоніміці справді існує. Найвідоміші приклади – річки Білий Черемош і Чорний Черемош, села Білі Ослави та Чорні Ослави (в 4 км від Білих Ославів; все – Івано-Франківська область), Білогородка та Чорногородка (в 24 км від Білогородки, в Київській області; між ними ще й Ясногородка є). Але в загальній масі топонімів з частинами *білий / чорний* ці опозиції становлять незначний відсоток. Наприклад, маємо село Білобожницю, а немає села Чорнобожниця, маємо село Чорнорудка, а не маємо села Білорудка, і так далі.

Натомість треба звернути увагу, що історичні джерела знають або Чорний город, або Білий город, і не знають їх обох (одночасно й поруч).

Наприклад, Ян Длугош у географічному вступі до своєї Хроніки зазначив: Дністер впадає у нижнє Чорне море біля Білгорода (*Album Castra*) [Ioannis Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber 1/2, Varsaviae, 1964, p. 75]; і далі повторив: впадає в Евксинське море біля Білгорода (*Album Castrum*) [idem, p. 85].

Також при описі подій 1412 р., викладаючи умови поділу Молдавії між імператором Сигізмундом і королем Ягайлом (це був чи не перший проект в цій справі), зазначено, що Білгород має дістатись Ягайлу (*Ferernar alias Belegrod*) [Ioannis Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 10-11, 1404-1412, Varsaviae, 1997, p. 198]. Мало зрозумілу назву *Ferernar* дослідники поправляють на *Fejervar*, тобто той самий Білий город, тільки угорською мовою (*fejer* – білий, *var* – укріплення; в Угорщині свій Престольний білий город є – Székesfehérvár).

Портолани, нагадаю, знають тільки Чорний город і не знають Білого. Якщо мені не вірите – подивіться спеціальну працю [*Гордеев А. Ю., Терещенко А. А.* Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVII веков. 2-е издание. – К.: 2017 г., т. 1, с. 390 – 391], там переглянуто 394 портолани і зібрано 334 назви цього міста – все варіації на тему *maurocastro*. Я вважаю цю ясну за значенням назву первісною, а варіації без виразного значення – її псуванням.

На користь одночасного існування Чорного та Білого городів як окремих об’єктів Ф. Петрунь знайшов два свідчення: А, «карту Миколи Кузанського 1450 р.»; Б, карту Г. Боплана 1648 р.

А. Розгляд першої карти (детальніше – нижче) показав, що картограф мав дуже слабке уявлення про територію сучасної України. На ній аж два Києва зображено – будемо й на цьому наполягати? Думаю, картограф знав про існування в цьому районі обох назв, і накреслив їх як умів. Його карта – важливе джерело для історії картографування території сучасної України, але ніяке джерело для ситуації 15 ст.

Б. Карта Боплана значно краще відображає території України, якщо брати її в цілому. Але розглядуваний куточок показує малу компетентність картографа в цьому регіоні, котрий лежав на периферії його генеральної карти і в якому він не бував. А саме:

1, Дністровський лиман показано у формі трикутника, який розширяється у бік моря. Коса, яка відділяє лиман від моря, не показана взагалі.

2. Між початком лимана й гирлом Кучургана (на віддалі, що приблизно дорівнює довжині лиману) показано два великих коліна Дністра – одне вигнуте на північний схід, а друге – на південний захід. Насправді Дністер робить тут багато дрібних колін (довжиною не більше 3 км), які в масштабі карти не можна було б відобразити, але генеральний його курс ніяких великих колін не показує.

На нижньому Дністрі показано брід Маяк (*Mayak B.*). На північ від нього нанесено Чорне городище (*Czarne H.*), з умовним знаком городища. Воно позначене й на пізніших картах, залежних від Боплана. На карті Ріцці Дзанноні 1767 р. маємо напис Нове Чорне (*Iegni Czarne*) біля поселення Татар-Казан на березі річки Busau, доплива Дністра.

Слід «чорного» топоніма в цьому районі можна побачити в описі Ф. де Волана (1792 р.):

В 3 верстах от этой деревни [Делакау] находится выход двух лощин, Чорна и Чорница […] Покойный Е. В. Князь фельдмаршал намеревался разместить здесь армянский город [Описание земли Едисан. – В кн.: Наследие Ф. П. де-Волана. – Одесса: 2002 г., с. 115].

Оскільки опис іде в цьому місці вгору Дністром, назване місце точно відповідає сучасному місту Григоріополь, а Делакеу – село, що примикає до нього з півдня. Ніяких залишків старовини в цьому місці автор не зазначив, хоча він виявляв до них цікавість.

Остаточно вважаю, що Чорне городище Боплана – картографічний фантом, наслідок помилкового тлумачення топоніма «чорний», котрий існував у цьому районі.

Щоб ніхто не думав, буцімто я вибираю тільки зручні для мене дані, а пропускаю незручні – додам ще дві карти, про які Ф. Петрунь не знав, а які зазначені у Гордеєва й Терещенка.

В. Дослідники твердять, що на карті, яку накреслив Fernão Vaz Dourado (1520 – 1580) в 1580 р., позначено *czenouarde + moncristo* [*Гордеев А.Ю., Терещенко А.А.* op. cit., с. 390, 393]. Цей португальський картограф накреслив багато карт, зокрема, й таких, де показано Чорне море. Що ж ми на них бачимо?

Я знайшов портолан східної частини Середземного моря і Чорного моря 1570 р., аналогічний портолан 1575 р., карту Європи 1580 р.. На жаль, всі вони у низькій роздільній здатності, дрібні написи не читаються, тому я не можу ані підтвердити, ані спростувати сказане у Гордеєва й Терещенка.

Але те, що на них можна побачити, не робить враження великої компетентності картографа у східній Європі. Так, на першому портолані на території правобережної України стоїть Угорщина (*VNGRIA*), нижче – Белград (*BELGRADO*, мабуть назва країни), а вище (десь у сучасній Білорусії) – Буда (*BVDA*, теж, мабуть назва країни). Позначено Дніпро та його «дельту» (як на давніших італійських портоланах), але не позначено дельту Дунаю. Береги Криму покрито дрібними півостровами.

Портолан 1575 р. загалом близький до попереднього, тільки напис *BELGRADO* перенесено північніше (умовно – в Білорусію), а напис *BVDA* – ще північніше, близько до північного полярного кола. Уздовж західного берега Чорного моря поставлено напис Туреччина (*TORQVIA*).

На карті 1580 р. напис *VNGRIA* пересунуто на захід, більше-менше до сучасної Угорщини, два написи *TVRQIA* поставлено уздовж західного берега Чорного моря та на правобережній Україні.

Польща на цих картах взагалі не позначена. Одним словом, це явний крок назад у порівнянні з давнішими італійськими портоланами – як щодо східної Європи в цілому, так і спеціально щодо північно-західного Причорномор'я. Вважати ці карти актуальним на 4 чв. 16 ст. зображенням даної території не випадає.

Г. Портолан Атлантичного океану, який накреслив Roiz Pascal (Pascoal) в 1633 році. Про цього картографа жодна енциклопедія не знає, здається, він був португалець. Вказано, що на ній позначено *bealigrode + mocastro* [*Гордеев А.Ю., Терещенко А.А.* там само]. На фрагменті карти я без проблем прочитав *bealigrode*, *mocastro* знайти не можу. Але навіть якщо ця назва там справді є – це не доводить існування двох **різних** міст, а тільки дає дві назви **одного** міста, як то часто бачимо на картах 17 – 18 ст., у того ж Боплана. Компетентність картографа у

нашому регіоні слабка, на карті не позначено навіть Дунай, а тим більше немає Дністра. Картографу ходило зобразити всю Америку, весь Атлантичний океан, всю Африку, всю Європу і західну частину Азії – ось його масштаб. Природно, що Чорне море, по якому європейці все одно тоді не плавали, не становило для нього великого інтересу.

Загальна проблема усіх давніх карт з позначенням Білгорода-Дністровського – в тому, що картографи не мали якісного опису цієї території й тому переносили помилки давніших карт на свої новіші карти, подекуди додаючи до цього свої власні уявлення (теж помилкові). Тому карти з позначенням Чорного і Білого городів як незалежних об’єктів слід вважати помилковими.

А от джерело, яке фіксує назви Чорний город та Білий город як синоніми для одного об’єкта, існує. Це подорожні нотатки фламандського рицаря-дипломата Жильбера де Ланнуа (1386 – 1462), який в 1421 р. здійснив поїздку до Польщі, Молдавії, Криму й Константинополя. Він – не частий у нашій історії гість, котрий особисто побував у Білгороді і записав його назву: *Mancastre ou Bellegard* [Œuvres de Ghillebert de Lannoy: voyageur, diplomate et moraliste. – Louvain: 1878, p. 59]. Я присвятив цій його поїздці спеціальну розвідку [*Жарких М. І.* Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році. – К.: 2020 р.] і дійшов висновку, що опис поїздки – не щоденник, а спогади, записані після 1450 р. Географічні назви в цьому описі діляться на дві групи: або такі, що без проблем ототожнюються із сучасними об’єктами, або такі, що взагалі не надаються до коментування. Монкастро-Білгород належить до перших.

Але як одне місто могло бути одночасно і Чорним і Білим? Я думаю, що це назви **окремих частин** одного міста, протиставлених за принципом верхнє / нижнє, північне / південне, прибережне / рівнинне, або за переважанням населення певної національності (ну, наприклад, в Москві Білий город – це частина території міста). Стара назва Mauro Castro могла позначати якусь генуезьку осаду, і тому для генуезців усе місто було Чорним городом; природно, що після падіння генуезького впливу на Чорному морі ця назва почала виходити з ужитку і витіснилась назвою іншої частини – Білим городом (різними мовами).

Нещодавно окрему статтю чорному городу присвятила Ольга Білецька [*Белецкая О.* «Czarnigrod, ubi Dniestr fluivius dictus mare intrat…» (Черный город в XIV-XVI вв.). – Стародавнє Причорномор’я, 2021 р., вип. 13, с. 48 – 56].

Ця стаття, на відміну від моїх дилетантських писань, що виходять з видавництва «Сам-Пан-Видав», обставлена всіма ознаками справжньої вченості: була доповідь на читаннях пам’яті П. О. Каришковського, далі стаття уміщена у збірнику за матеріалами читань, і цей збірник має двох рецензентів (обидва – доктори наук), редакційну колегію з 11 (одинадцяти) душ (із них шість докторів наук), ще й рекомендацію до друку від Одеського університету. Знай наших!

У статті читаємо:

> Черный город, как предполагают исследователи (Януш Куртыка, Дариуш Колодзейчик), был указан в ярлыках XIV–XV вв. [с. 48]
>
> Если «Черн», названный в «Списке городов русских дальних и близких», это исследуемый нами Черный город, то, наверное, это и есть самое раннее его упоминание. В пользу такого предположения может быть несколько фактов. Во-

> первых, речь идет о городах. Во-вторых, он указывается сразу после «на усть Днестра над морем Бельгород». Следующий документ XIV в., в котором мог упоминаться Черный город, это ярлык хана Тохтамыша великому князю литовскому Витовту. Поскольку существование этого документа выведено лишь гипотетически, то упоминание об этом городе тоже является условным [с. 50].

Мої любі, вивчайте матеріальну частину! Хоча б таку [*Жарких М. І.* «Список руських городів»: ясне й неясне. – К.: 2024 р.] Не існує ніяких ярликів 14 ст., і це було добре відомо і без ніякого Миколи Жарких, але все ж таки можу порадити свою роботу [*Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р.]. Справжні укріплення (город***и***) складають тільки 42 % з об'єктів «Списку», а решта – об'єкти інших типів, включаючи незаселені урочища.

І от маємо висновок:

> Если в этих двух документах (в ярлыке и в «Списке…») речь шла о Черном городе, то тогда можно говорить о его существовании в XIV в. [с. 51].

Згідно правил науки, статтю треба читати до першої виявленої помилки – далі все точно буде помилковим, бо залежить від першої помилки. На прикладі цих трьох цитат це видно цілком ясно: можна було полишити цю статтю уже після першої.

… Ну от, не встиг поставити крапку після слова «першої», як мені в очі впав наступний шедевр: «на более поздней карте Г. Л. де Боплана и Н. **Самсона** (1674)» [с. 53, 54].

Веб-адреса, вказана в статті, вже не діє, але це пусте, ось ця карта тут: odessahistory.net, і в анотації до неї вказано майже правильно: «Карта составлена картографами Гийоми Ле Вассером де Бопланом (Guillaume Le Vasseur) и Николя **Сансоном** (Nicolas Sanson)» («картографами **Гийоми**» – це відмінювання по-одеські, по-російськи було би «картографами **Гийомом**»). Зрештою, пані автор, якщо вже показала своє знайомство із Мережею (велика необережність з її боку!), могла і до Вікіпедії зазирнути, де зазначено Нікола (Ніколя) Сансон д'Аббевіль.

Вивчайте, мою любі, навіть не матеріальну частину, а просто буквар, абетку, бо без цього вам зась до матеріальної частини.

Маяк

Наступним об'єктом в переліку «причорноморських володінь Вітовта» є Маяк (***Mayak***), записаний у двох варіантах документу.

Оскільки йдеться про мало відому назву, ми повинні розглянути усі можливі варіанти і тільки тоді обирати найкращий.

Етимологія

«Етимологічний словник української мови» не містить окремого гасла **маяк**, а подає його у гнізді слова **маяти**: *маяк* – башта з джерелом світла; сторожова вежа; дерево, залишене при вирубуванні лісу; горб на відкритому місці [Етимологічний словник української мови. – К.: 1989 р., т. 3, с. 425]. Як на мій хлопський розсуд, ніякого зв'язку із словом *маяти* тут нема, хоча М. Фасмер виводив *маяк* із *маяти*.

Кориснішим для нас є «Словарь русского языка XI–XVII вв.». Він подає два значення цього слова: 1, знак, віха (*а маяк же по-русски признак зделаны камышные связаны конскими волосьи*, 1653 р.); 2, козацький сторожовий пост із пристроєм для

подачі сигналів тривоги вогнем (приклади 1652, 1710 рр.). [Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: 1982 г., вып. 9, с. 50].

Близьке пояснення дав Е. Мурзаєв: сигнальна башта на березі акваторії для суден; вказівний знак. Повторивши етимологію Фасмера, він додав цікавий варіант походження: туркменське слово *майак* має означати «прапор, штандарт» [*Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. – М.: 1984 г., с. 365]. Але якщо це так – знову неясно, чому це слово є тільки в одній тюркській мові, а не в кількох принаймні?

Словник української мови XVI – І пол. XVII ст. дійшов поки що до літери Л, нам допомогти не може.

Вікісловник повторює всі перераховані значення слова і зазначає, що воно відоме у 12 мовах пост-радянського простору і ще в болгарській мові. Походження ж його – нібито від гіпотетичного праслов'янського слова *majakъ* з невідомим значенням. На мій хлопський розсуд, так не може бути. Якщо слово є праслов'янським, воно має бути в усіх або принаймні у значній більшості слов'янських мов, а ми бачимо його тільки у 4 мовах (не кажучи вже про те, що в 1653 р. в Астрахані треба було пояснювати, що значить це слово).

Думаю, що в білоруську мову (і, можливо, в болгарську) це слово потрапило з російської, а в російську – з української (як скоро побачимо).

Далі, основне сучасне значення слова *маяк* – башта на березі, яка подає світлові сигнали суднам у морі – в англійській мові виглядає як *lighthouse*, в німецькій – *Leuchtturm*, у польській – *latarnia morska*, у турецькій – *deniz feneri*. Всі ці назви є кальками з інваріантом значення *світло + башта / море*. У французькій мові – *phare* (відоме також і в англійській мові і теж не потребує перекладу – автомобільна *фара*), мабуть від грецького *φάρος* – те саме (слово неясного походження).

Отже, останній етап розвитку змісту слова *маяк* цілком прозорий. Коли у 18 ст. Російська імперія отримала виходи до морів і треба було будувати берегові сигнальні башти, для них була зроблена калька з європейських мов, але своєрідна. Замість вигадування *вогнебашти*, згадали про старе слово *маяк*, яке означало пристрій для подачі світлового сигнала вогнем, тобто мало той самий інваріант значення *світло + башта*.

У 15 ст. споруду морської сигналізації описували так: «И на самом устьи Нестра стоит **столп**, еже зовётся **Фонарь**, и ту бяше пристань корабленая» [Зосима, 1419 р. – Книга хожений. Записки русских путешественников XI-XV вв. – М.: 1984 г., с. 121].

Подивимось тепер, де й коли слово *маяк* використовувалось для світлової сигналізації.

Конкретна згадка знайшлась для відносно пізнього часу:

> Посланы въ побережные полки укази, чтобъ **пирамиди или маяки** въ вишшину по три сажнѣ трехъаршинныхъ везде по граничныхъ мѣстахъ, форпостахъ, караулахъ, по болшихъ и малыхъ дорогахъ, одъ тихъ же форпостовъ лежачихъ, строили въ такомъ разстояніи, чтобъ еденъ маякъ одъ другого горячий былъ виденъ. А на строеніе оныхъ маяковъ употребить сколко надобно будетъ державскихъ подводъ и висилать оные къ Триполю и Межигору для взятя хворосту, соломи и протчего [*Лазаревский А. М.* Отрывки из дневника гетманской

канцелярии за 1722 – 1723 гг. – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1898 г., т. 12, отд. 3, с. 117 – 118, запис за 15 лютого 1723 р.]

Таким чином, маємо приклади з середини 17 – 1 чверті 18 ст., з яких видно, що слово *маяк* справді позначало башту для вогняної сигналізації. Це був другий (в глибину часу) етап розвитку значення слова.

Для порядку треба занотувати комічну мініатюру Г. Квітки-Основ'яненка:

По услышании пушечного стреляния всякий при маяке находящийся сторож неминуемо должен **зажечь свой маяк**, а жителей всех предуведомить, что маяки палятся не ради опаства от поганых и неверных татар, но ради особенной радости, вина коей объявлена будет в свое время и чрез кого следует [Татарские набеги. – 1843 г.].

Записана тут комічна пригода віднесена автором до часу існування слобідських козацьких полків, тобто не пізніше 1764 р. Можна не сумніватись, що світлова сигналізації існувала на Слобожанщині, і наш автор чув оповідання про неї.

Слід знати, що на півночі сучасної Італії вогняна сигналізація діяла уже наприкінці 14 ст. [*Righini M.* Un sistema di segnalazione tra i castelli estensi nel 1372. – Ars Historiae, 2009, settembre; дякую Филипу Гавриленку за вказівку на цю статтю]. Заглиблюватись в історію поширення цієї системи я на цьому місці не можу.

Значення «башта для вогняної сигналізації» є звуженням і конкретизацією давнішого і загальнішого значення «ознака, орієнтир». Оце давнє значення, що становить третій (в глибину часу) етап розвитку змісту, видно із записок Е. Лясоти:

4 липня [1594 р.]. […] Далі мимо **Семи Маяків** (Siedni Majaky) (це приблизно двадцять висічених із каменю бовванів, які стоять на татарському боці на курганах або могилах (Kurhanen oder Mohillen). […]

5-го липня. Ми відправилися верхи в незаселені Дикі Поля і біля річки Сури, через яку переїхали, поснідали та погодували коней, близько 5 миль. Але ще раніше ми побачили установлений на кургані або могилі **маяк** (Majaken), тобто зображення чоловіка, висічене з каменю, поїхали туди верхи і розглянули його [Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. – «Запорозька старовина», Київ-Запоріжжя, 2003 р.]

Слово *majak* серед мов, котрі використовують латиницю, присутнє тільки є чеській, словацькій та вепській мовах (здається, запозичення із російської). В німецькій мові нічого подібного немає, тобто можна не сумніватись, що Е. Лясота записав місцеву українську назву для (половецької) кам'яної скульптури. Пізніше ця назва була витіснена назвою *баба*.

Походження слова *маяк* залишається неясним, але з огляду на ареал географічних назв можна думати, що воно виникло у степовій Україні.

Географічні назви *Маяк, Маяки, Маячка*

Географічні об'єкти з назвою **Маяк** ми маємо такі:

– дві гори на території сучасної Білорусії (невідомо, з якого часу походять ці назви); три села (одне з них – безспірний радянізм);

– до п'яти сіл у Казахстані (усі – безсумнівні радянізми);

– одне поселення в Молдавії, засноване в 1971 р.;

– 49 назв на території Росії, серед них одна гора, одна річка, одне озеро (радянізм), 13 безсумнівних радянізмів і 8 – вельми імовірних. Про решту поселень самі москалі не вміють нічого сказати, а за їх історію даремно запитувати.

Натомість в Україні із 12 назв маємо 2 безспірних радянізми, 9 – можливих (самі українці про їх історію нічого не знають, перші відомості – з початку 21 ст.).

Село Маяк у Чорноморському районі АР Крим виникло наприкінці 19 ст. і одержало назву від сусіднього Тарханкутського маяка., збудованого в 1816 р.

Подібна ситуація із близькою назвою **Маяки**: із 5 сіл в Росії – 2 безспірних радянізми і 3 – можливих. Перевірка за «Історією міст і сіл УРСР» показала, що села Маяки Тульчинського району Вінницької області, Дубенського району Рівненської області та Окнянського (Подільського) району Одеської обл. – безспірні радянізми.

Село Старі Маяки Ширяївського (Березівського) району Одеської області виникло нібито у середині 19 ст. (Історія міст і сіл), але на карті Ф. Шуберта 1869 р. (аркуш 29-9) воно не позначене. Найранішою картою з позначенням Старих і Нових Маяків, здається, є карта Одеської округи 1923 р.. Село знаходиться у 100 км від берега моря, тому про морську сигналізацію не йдеться. З'ясувати мотивацію назви було би корисно для маяко-знавства.

Ще одна близька назва – **Маячка**. Село Маячка Слов'янського (Краматорського) району Донецької області отримало свою назву в 2016 р. під час декомунізації; село Маячка Василівського району Запорізької області засноване, як каже Вікіпедія, у 1784 р.; історія села Маячка Новотроїцького (Генічеського) району Херсонської області невідома, здається, воно засновано уже після революції 1917 р.

Вважаю всі ці назви пізніми і для нашої теми не важливими.

Інтерес до нашої теми становлять:

– село Маяки Слов'янського (Краматорського) району Донецької області (Маяцький городок відомий з 1663 року, а побудований він на Маяцькому городищі хозарського часу – епонімній пам'ятці салтово-маяцької археологічної культури). Воно знаходиться на Сіверському Дінці;

– село Маячка Новосанжарського (Полтавського) району Полтавської області, відоме з 1654 (чи 1677?) р., стоїть при впадінні однойменній річки в Оріль (слід знати, що річка Маячка на карті Боплана 1648 р. не позначена);

– село Маяки Біляївського (Одеського) району Одеської області, розташоване на лівому березі Дністра біля його впадіння до Дністровського лиману. Історію цього села треба ще з'ясувати.

Якщо додати до цього згадані вище Семи-Маяки на Дніпрі, то вийде, що з 4 давніх назв (відомих принаймні з 17 ст.) три стосуються об'єктів на берегах значних річ (Дністра, Дніпра, Сіверського Дінця).

Маяки на нижньому Дністрі

Що ми знаємо про село Маяки – нині Біляївського (Одеського) району Одеської області? Щоби правильно відповісти на це запитання, дуже важливо **нічого не читати**. Перш за все – не читати того, що доступне найлегше, тобто Вікіпедії, також варто утриматись від читання «Історії міст і сіл». Все треба робити з нуля.

Отже, почнемо.

Згадки Маяка у ярликах кримських ханів 1472 і наступних років я вважаю слідами використання згаданого вище «переліку причорноморських володінь Вітовта», який відбився також у «Списку городів Свитригайла» (1432 р.). [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К); 2024 р., розділ «Південна група»]

Першою картою, на якій нанесено цю назву, здається, була карта Литви і Русі Г. Меркатора 1554 р. Це була настінна карта, і вона надзвичайно рідкісна. Я знайшов її у складі атласу 1570 р.. На ній об'єднано дані античної географії (мабуть, Страбона) і новіші дані. На Дністровському лимані показані страбонові Неоптолемову башту, Гермонакту, Офіусу, Ніконій, а також Білгород (*Bialigrod*) на західному березі. На північ від нього на тому ж західному березі показано Маяк (*Maiak*). На цій же карті можна бачити і «дельту Дніпра», і Амадоцьке озеро, тобто компетентність картографа щодо цього регіону була типовою для свого часу, не надзвичайною.

Тут треба відзначити наступні моменти: 1, місце Маяка на цій карті приблизно відповідає сучасному селу Семенівка Білгород-Дністровського району; 2, Маяк позначено тим самим знаком, що й Білгород, як рівноцінні об'єкти; 3, обидва вони позначені так само як і Ніконій чи Офіуса (тобто можна було подумати, що й вони узяті із Страбона); 4, ці позначення не є фортецями чи замками (досить порівняти із позначенням Тягині, чи Сороки, чи Брацлава).

Висновок може бути таким: картограф знав про існування назви Маяк в цьому районі, але не мав детальнішої інформації про те, чим він був і де знаходився. От він і наніс його на свою карту здогадно, орієнтовно (як уміли – так і піли). Покладатись на оці дрібні деталі було би необережно.

Всі ці об'єкти можна бачити і на наступній карті Г. Меркатора – «Taurica Chersonesus» зі славного атласа 1595 року. Цей атлас набув величезної цілком заслуженої популярності і викликав цілу зливу переробок, виконаних у 1-й половині 17 ст. Карта відзначається вишуканим графічним стилем (це мабуть найкрасивіша із карт 16 ст.), але за складом інформації вона повністю повторює карту 1554 р. Nihil novi.

Нові дані про цю місцевість подав Мартин Броневський у звіті з поїздок 1578 – 1579 рр.:

> Ex aduerso itaque Maiaci traiectus, ille Bialogrodo nauibus in campum Bialogrodensem & Oczacouiensem superatur. Militem quendam Maiacum ibi fusse fabulantur, ac in eo loco Nestro traiecto in ripa lapidei parietes ruinosi, & quasi quaedam ruinae apparent, eam ruinam Turrim Neoptolemi fuisse Strabo refert [Martini Broniovii de Biezdzfedea, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio… – Coloniae Agrippinae: 1595, p. 2].
>
> Напроти [Офіуси та Гермонакти] є Маяцька переправа, якою [з] Білгорода перепливають суднами до Білгородських та Очаківських степів [незручно виражена думка, що можна переправлятись як з Очакова у Білгородський степ, так і з Білгорода в Очаківський]. Кажуть, нібито там [жив] ніякийсь воїн Маякум, і там на місці переправи через ріку Дністер видно зруйновані кам'яні стіни і начебто якісь руїни, згадані у Страбона як Неоптолемова башта.

Тут Маяк – переправа через Дністер, де треба плисти човнами (я навіть думаю, що тут переправлявся в 1421 р. Жильбер де Ланнуа [*Жарких М. І.* Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році. – К.: 2020 р., розділ «Татарія»]). Пояснення назви

вигадав сам Броневський, замаскувавшись під безособовим «кажуть». Руїни – це Надлиманське городище античного часу (прецінь не назване у Страбона!). Ніякого поселення чи замку Броневський тут не зауважив.

Наступна важлива для нас генеральна карта України Г. Боплана 1648 р. з позначенням броду Маяк (*Mayak B.*). Цей брод показано вище Паланки, хоча сучасне село Маяки знаходиться нижче Паланки. Але можна не сумніватись, що така назва на нижньому Дністрі була відома Боплану.

Однак на пізніших картах до самого кінця 18 ст. цієї назви немає (наприклад, на досить докладній карті північної частини Турецької імперії Дж. Ріцці Дзанноні, 1774 р.). Підкреслю, що я тут не розглядаю численні наслідування й переробки карт Боплана, а шукаю карти з незалежними від Боплана даними.

Опис Евлії Челебі (1650-і рр.)

Про Маяцьку переправу досить багатослівно розповів турецький мандрівник Евлія Челебі. Його оповідання не містить дат (орієнтовно це 1650-і роки), і можна думати, що тут об’єднано враження від кількох переїздів, бо один раз виходить, що Е. Ч. віз листи до кримського хана, і тут же – що він переправлявся у почті хана. У нього читаємо:

> Стоянка біля переправи Міяк. Татари називають це місці Міяк-гечит. Це – небезпечна переправа на березі Дністра, тому що ріка тут подібна морю.
>
> Хан переправився в цьому місці на протилежний берег Дністра на судні в невеликому шатрі. Потім і все татарське військо кинулось в води Дністра […] Легка кавалерія татар вмить перебралася на той берег по малій воді, оскільки навіть така велика ріка, як Дністер, ледве доходила до черева коня. [*Челебі Е.* Книга подорожі: північне Причорномор’я. – Одеса: Гермес, 1997 р., с. 66 – 67].

Тут об’єднано описи двох різних місць переправи. Ріка, подібна до моря – це лиман, котрий убрід не перейти; а ріка, котра доходить до черева коня – це таки Дністер у межень (коли рівень води найнижчий).

Е. Ч. почув у назві переправи слово *май* «масло». Це слово є у сучасних мовах: татарській, казахській, киргизькій, але не в азербайджанській, турецькій, туркменській, узбецькій, в яких слову *масло* відповідають інші слова (так виходить при моєму дуже поверховому розгляді).

Е. Ч. замислився – до чого тут масло на переправі? – і склав наступну казку на тему молочних рік та киселевих берегів.

> Був – пише він – в цьому краю ніякийсь святий [мусульманський, ясна річ; імені його Е. Ч. не назвав – похвальна обережність!], і місцеві жителі просили, щоби він учинив якесь чудо. І от святий зробив так, що по Дністру три дні й три ночі текло жовте масло, а жителі його збирали.
>
> Його поховали на цьому ж самому місці […] І тут знаходиться місце поклоніння під назвою Міяк-Баба-султан. В перекладі татарською це значить «Масляна Баба».
>
> Пізніше на цьому місці хани збудували над кам’яною будівлею великий купол, який і досі там знаходиться. Поруч поховано багато тисяч мучеників і праведників.
>
> В старі часи недалеко від Міяк-Баба-султан існувала фортеця. Сліди цієї споруди можна побачити ще й зараз [*Челебі Е.* op. cit., с. 67 – 68].

Етимологію назви і казку про масло слід вважати особистою творчістю Е. Ч. Важливо, що жодне інше джерело не знає назви у формі *Міяк*, а тільки *Маяк*. Ця форма назви також є особистим здобутком Е. Ч. (я не можу розбирати, чи були в турецькому тексті Е. Ч. огласовки!). Для нас істотно, що слово *маяк* було для нього незрозумілим, і це я вважаю поважним аргументом проти тюркського походження цього слова.

Далі бачимо, що при низькій воді в Дністрі тут переправлялись убрід, що до певної міри підтверджує позначення броду на карті Боплана. Бачив Е. Ч. й Надлиманське городище і навіть вирішив, що залишки якоїсь будівлі на ньому – це могила святого.

Але він не бачив тут ніякого поселення, а тим більше – укріплення. Знаючи манеру письма Е. Ч., він легко міг би зробити із хутора на три хати пишне місто із 10 ринками, 50 мечетями і п’ятьма тисячами будинків, але тут бачимо тільки «багато тисяч могил».

До речі, про могили. Є нова монографія: *Tütüncü Mehmet*. Karadeniz kuzeyinde osmanli kitabeleri: Ukrayna, Moldova, Rusya, Gürcistan, Litvanya [Оттоманські написи з країн північного берега Чорного моря]. – Heemstede: SOTA, [2020]. 300 pages (Corpus of Turkish Islamic inscriptions; Nr. 19). Фрагменти з книги, включаючи велике резюме російською мовою, розміщено на сайті Академія.

Так от, всього автор нарахував 64 написи (надгробних та будівельних) з території сучасної України: Ізмаїл – 10, Кілія – 4, Очаків – 4, Білгород-Дністровський – 5, Берислав (Газі-Кермен) – 2. 19 написів пов’язані з Одесою (думаю, переважно, якщо не всі, привезені з інших місць), 11 – з Херсоном. З Маяків немає жодного надгробку не те що in situ (це взагалі велика рідкість для даної групи старожитностей), але і в музеях.

Опис Ф. де Волана (1792 р.)

Наступний опис цього місця (1792 р.) належить голандському інженеру на російській службі Францу де Волану (1752 – 1813):

> Коса Велика – это мыс, выдающийся напротив устья Днестра, который выходит сюда через низину и образует косу […]
>
> В 10 верстах от Косы Велика виднеются развалины древней турецкой или татарской крепости. В стене толщиной 12 футов находится довольно большая дверь с готической аркой, которая издалека бросается в глаза, что, очевидно, и дало повод назвать это место **Маяк** (сигнальный огонь), над описанием которого долго ломали голову, относя дату постройки к далекой древности.
>
> Судя по тем последовательным изменениям, которым должно было подвергаться Черное море и которым весьма заметно подвергается повседневно, в те времена Аккерманский лиман представлял собой, должно быть, всего лишь одну из бухт Чёрного моря, что и стало причиной сооружения маяка.
>
> После исследований местности обнаружилось, что это стена мечети, разрушившейся под воздействием времени и из-за скверного камня, использованного при строительстве. Полностью сохранившиеся фундаменты крепости и минарета, надгробия с турецкими надписями доказывают верность этого утверждения. Этих надгробных камней очень большое количество, а в ста

саженях отсюда находятся остатки фундаментов домов таких же, как и у подножия холма, совсем рядом с которым протекает Днестр.

Наконец нашелся один старый болгарин, давний обитатель Аджидери, давший разъяснения по этому вопросу. Эти руины – остатки татарского города Татархазан. У татар был мост через Днестр, который служил для связи с Бессарабией через косу Поланк [Описание земли Едисан. – В кн.: Наследие Ф. П. де-Волана. – Одесса: 2002 г., с. 103 – 104].

Перш за все, звернемо увагу, що слово «маяк» наш інженер перекладає як «сигнальний вогонь» і вважає його морським маяком (у сучасному смислі слова). Це – чи не перший на нашому шляху приклад такого розуміння. Навіщо міг знадобитись морський сигнальний вогонь у глибині бухти, а не при вході до неї з відкритого моря – я не розумію, але Ф. В. над цим не замислювався.

Далі, коса Велика – це нині безіменний півострів на півночі Дністровського лиману, котрий відділяє більшу західну його частину від меншої східної. Ця східна частина нині зветься Карагвольською затокою. Довжина півострова у напрямку з півдня на північ – якраз ті 10 км, про які писав Ф. В.

На східному боці Карагвольської затоки знаходиться село Надлиманське (колишня німецька колонія Францфельд, заснована у 1805 році) із відомим городищем античного часу. Якраз воно й описано у Ф. В. під назвою Маяк, тоді як пізніше село Маяки знаходиться у 13 км на північ від кінця «Великої коси». Я не думаю, що Ф. В. міг так помилитись у визначенні віддалі, тим більше що в районі сучасного с. Маяки ніякого городища немає. Спеціально це застерігаю, бо невігласи-енциклопедисти віднесли цей запис Ф. В. до сучасного села Маяки і так виникло паперове «городище у с. Маяки».

При описі залишків старовини інтуїція підвела дослідника, і він прийняв залишки реальної давнини за новітні старожитності турецького часу. Народна археологія не здатна уявити величезної глибини часу, і тому всі кургани у неї – козацькі могили, всі скарби – гайдамацькі, а все зруйноване – було зруйновано татарами. Глибше ніж на один етап народна пам’ять зазирнути не може.

Далі, Аджидер – це сучасний Овідіополь; назва Татархазан у формі *Tatar-Kazan* зафіксована на карті Дж. Ріцці Дзанноні 1767 р., тільки не на місці Надлиманського, а напроти сучасного села Пуркарь, десь в районі Граденіци, а це 35 км на північ. На його ж більш загальній карті 1774 р., згаданій вище, це поселення очікувано показано на тому самому місці. Можна думати, що Ф. В. мав проблеми перекладу при спілкуванні із болгарином, і той назвав Татархазан, аби досужий іноземець від нього відчепився.

Таким чином, опис Ф. де Волана фіксує топонім *Маяк* на нижньому Дністрі, але прикладає його до Надлиманського городища.

Першою картою, де позначено **село** Маяки, здається, була «Генеральная карта части России, разделенная на губернии и уезды» 1799 р., тому цілком певно можна думати, що це село виникло після переходу Очаківської області під владу Росії за Ясським договором 1791 (1792) року.

П. І. Сумароков (1767 – 1846) побував тут в 1799 р. і записав:

Слобода Маяк, почтовая станция расстоянием от Овидиополя в 22 верстах, стоит на самом Днестре и имеет в себе до 60 дворов [і далі про місцевих жителів –

старообрядців-некрасівців; *Сумароков П.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. – М. : тип. Моск.ун-та, 1800 г., с. 225 – 226].

Віддаль від Овідіополя точно відповідає положенню сучасного села Маяки.

Так виглядають початки сучасного села Маяки (на підставі тих джерел, що лежать на поверхні, без заглиблення у предмет).

Археологічні дані

А що говорить археологія про сучасне село Маяки? Тут відомі місцезнаходження з пізнього палеоліту, 2 поселення доби бронзи, 8 різних поселень античного часу (6 – 3 ст. до н. е.), одне поселення перших століть н. е. і кургани [Археологические памятники Одесской области. – К.: Наукова думка, 1991 г., с. 44 – 45]. Середньовічних старожитностей не зафіксовано ніяких, хоча ми бачимо, що археологи ретельно обстежували цю територію.

Подібна картина і в селі Надлиманське: пізньопалеолітичні знахідки, поселення доби бронзи, 3 поселення 6 – 5 ст. до н. е., городище і 7 поселень 4 – 3 ст. до н. е., 2 поселення перших століть н. е., кургани [Археологические памятники Одесской области, с. 90 – 91]. Знову не бачимо нічого середньовічного, хоча й тут територія ретельно обстежена.

У найновішій монографії є окремий параграф «Золотоординська доба» [*Иванова С. В., Островерхов А. С., Савельев О. К., Остапенко П. В.* Очерки истории и археологии Буго-Днестровского междуречья. – К.: 2011 г., с. 214 – 232], очікувано присвячений не так археології, як історії регіону. Суто археологічні знахідки цього часу очікувано зосереджені у Білгороді-Дністровському. Пізніший час в книзі не розглядається (думаю, тому, що немає виразних пам’яток і нема про що писати).

Висновки

1. Слово *маяк* – неясного походження, вперше зафіксоване на території сучасної України в 1431 р. Первісне його значення – орієнтир, познака – збереглось донині у будівельному терміні *маяк* «позначка на стіні будівлі».

2. Всі 4 географічних назви з основою *маяк*, відомі до кінця 17 ст., знаходяться у степовій зоні України, три з них – на берегах значних рік.

3. Від середини 17 ст. фіксується поширення слова далі на схід, у степову зону європейської частини Росії, і нове значення – споруда для вогняної сигналізації.

4. Від кінця 18 ст. слово набуває сучасного значення – башта для світлової сигналізації на морі.

5. З усього зібраного матеріалу можна думати, що топонім Маяк на нижньому Дністрі міг позначати видний здалека орієнтир (можливо, залишки якоїсь башти античного часу Надлиманського городища) і був ознакою для тих, хто їхав зі сходу, що переправлятись через Дністер можна правіше, північніше (лівіше починався лиман).

6. Назва Маяк на нижньому Дністрі відома з середини 16 ст., і можна думати, що згадки цієї назви в 1431 – 1432 рр. також стосуються цієї території.

7. Безспірно, що тут не було в той час і довго пізніше (до кінця 18 ст.) ніякого міста, чи замку, чи поселення, а тільки урочище / переправа.

8. Сучасне село Маяки Біляївського (Одеського) району Одеської області виникло між 1792 і 1799 роками.

Сучасне маяко-знавство

От тепер, коли ми самостійно розглянули свідчення джерел про Маяк і самостійно зробили свої власні висновки, можна безпечно приступати до читання літератури по темі, відзначаючи успіхи і промахи. Почнемо зі статті, спеціально присвяченій цій темі [*Белецкая О. В.* Маяк в XIV–XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья). – Золотоордынская цивилизация (Казань), 2016 г., вып. 9, с. 186 – 196.]

Стаття становить цінність як колекція посилань на джерела по темі (з цих посилань я і сам дечим скористався) та колекція посилань на дослідників, котрі торкались цієї теми. Називати другу колекцію «історіографією» не випадає, бо немає аналізу думок і не накреслено напрямку їх розвитку, а без цього історіографія перетворюється на бібліографію.

Але і з колекціонуванням посилань не все вийшло щасливо. Так, під номером 1 маємо таке «посилання»:

> *Андрияшев А. М.* Свидригайло великий князь русский и литовский. Харьков 1875 г.

В цьому посиланні, як у чеховської ідеальної людини, «все прекрасно». Олександр Михайлович Андріяшев народився в 1863 році, і виходить, що уже у віці 12 років надрукував монографію про Свитригайла (котрим він і в дорослому віці не займався, так само як не друкував нічого у Харкові). Але це знаємо ми, відставні фізики-теоретики, а кандидати історичних наук цього не знають.

«Карта Г. Меркатора» 1630 р., використана у статті, є насправді переробкою (погіршенням) Генрика Гондіуса оригінальної карти з атласу 1595 р. За якістю графіки вона значно поступається оригіналу, збережено усі Офіуси та Гермонакти, але пропущено Білгород. Маяк показано на тому самому місці, що і на карті 1595 р., його позначення як фортеці слід вважати самодіяльністю Г. Гондіуса.

Так само «карта В. Гродецького» 1602 р., використана у статті, є переробкою Франциска Гогенберга оригінальної карти з атласу А. Ортелія 1570 р. На цій карті немає Маяка, але натомість двічі позначено Tubarcza. Це мабуть помилка, виправлена у 1602 р. під впливом карти Г. Меркатора. Обидві карти – і 1570, і 1602 років – характерні тим, що на них геть усі населені пункти зображені одним і тим самим умовним знаком «замку». Вважати це умовне позначення реальним укріпленням, думаю, було би необережно.

Не можна погодитись із О. Б., що археологічні дослідження місцевості не проводились [с. 187]. Якраз проводились, і виявлено буде багато різних пам’яток, тільки не середньовічних.

Остаточний висновок О. Б. звучить так:

> Маяк фіксується як **замок** і переправа на березі Дністра упродовж 15 – 16 ст. в актових документах, хорографічних творах і картографічних матеріалах […] Аналіз дає можливість стверджувати, що Маяк, хоча й не фіксується в документах 14 ст., однак, цілком можливо, уже існував як Міяк-Гечіт або Міяк-Баба-Султан в середині зазначеного століття, тобто у золотоординський час, а **з кінця 14 ст. став фіксуватись у ханських ярликах** [с. 192]

Виділені мною місця є помилками. Немає згадок про Маяк як замок, немає «ханських ярликів кінця 14 ст.». І таки правда, немає аналізу, є повна сліпа довіра до

всього, що написано раніше. Зрештою, із «Золотоординської цивілізації» і такий бог бряде.

Найсучасніше маяко-знавство представлено великою дуже змістовною монографією [*І. В. Сапожников, С. С. Аргатюк, В. В. Левчук* Маяки на Дністрі: археолого-історичні нариси. – Одеса: 2021 р. – 642 с.]. Очікувано – більша частини книги (від с. 108 і до кінця) присвячена періоду від кінця 18 ст., бо про цей час є значно більше матеріалів.

Археології присвячено 45 сторінок (9 – 54), «середнім вікам» – 16 (55 – 71), періоду без спеціальної назви (16 – 18 ст.) – 35 (72 – 107). Мені найбільш цікаві оці два останні розділи. Одразу скажу – найважливішим висновком з цих розділів є негативний: повний брак археологічних решток у часи, пізніші від сарматських. Саме тоді, коли з'являються письмові згадки про Маяки – саме тоді ніяких матеріальних слідів нема. Загадка? – ні, наші автори над цим не замислюються.

Як вірогідне джерело наші автори використали «Записку готського топарха» [с. 56 – 57], котру давно і скрізь вважають фальсифікатом 19 ст. Скрізь – але не в Одесі.

Далі йде «битва на Синіх водах», без якої не обходиться ані одна справжня історія України, із посиланням на… Стрийковського? Та де там! Наші автори відкрили нове, краще джерело – книгу Помпея Батюшкова «Бессарабия. Историческое описание» (Спб.: 1892 р.).

Далі очікувано йде посилання на розглянуту вище статтю О. В. Білецької 2016 р., при цьому в тексті сказано, що вона – 2017 року (хоча на тій самій 59-й сторінці у посилання стоїть правильний 2016 рік).

Є у книзі й розділ «Літописні Маяки» (с. 67 – 70). «Літописами» в Одесі називають подорожні записи М. Броневського, Евлії Челебі та Ф. де Волана. Висновок із «середньовічного» розділу: «Наведених фактів більш ніж достатньо, щоби вважати місце розташування середньовічних Маяк остаточно доведеним» [с. 70]. Автори (безпідставно) вважають, що це – сучасне село Маяки.

Розділ про 16 – 17 ст. – найцікавіший. Вітовтолюбіє наших авторів видно з наступного фрагменту:

> Великий князь Вітовт Кейстутович, вийшовши межиріччям Дніпра і Дністра до берега Чорного моря, звів тут низку укріплень. За життя цього князя навіть перший кримський хан Хаджі Гірей визнавав його владу над собою [с. 72].

Сідайте, панове. Двійка!

Далі читаємо цитату зі звіту польського посла з 1637 року, де зазначено, що «Маяк знаходиться на лівому березі Дністра за кілька кілометрів від гирла» [с. 77]. В 1637 році поляки вже користувались **кілометрами**, не чекаючи, поки уряд Французької республіки затвердить нову одиницю довжини. Знову двійка!

В цілому цей розділ заповнений оповіданнями (з розлогими цитатами) про події на півдні України, в яких зрідка трапляються згадки про Маяк. Ніякого критичного аналізу джерел із цими згадками немає, та у популярній книзі і не випадає запускатись в такий аналіз.

Значення цього розділу для науки – в колекціонування згадок про Маяк для подальшого вивчення. І я, можливо, ще колись скористаюсь цими згадками для своєї роботи. Але значення цієї колекції менше, ніж колекції Білецької, бо тут ми ніде не

знайдемо посилань власне на джерела – всі вони використані через попередні дослідницькі роботи.

Останнє, на що я хочу звернути увагу в цій книзі – що вона написана з нагоди святкування 600-ліття села Маяки.

2021 – 600 = 1421 (я ще не забув арифметику!) А що такого сталось в 1421 році, що дало притоку для початкової дати? Ну, проїхав через ці землі Жильбер де Ланнуа, у якого ніякої згадки про Маяки нема (що й видно з самої книги – с. 61).

Отаку міцну підставу маємо для ювілею! Одесі – 600 років (на підставі звістки Длугоша про 1415 р.), і Маякам – 600 років. Чим ми гірші?

І далі, чому тільки 600 років? Чому не 6 тисяч років? Є ж радіовуглецева дата 4380 років (с. 34), а це – заокруглено – якраз 6 тисяч. Недопрацювали з ювілейною датою!

Каравул

Наступним об'єктом в переліку «причорноморських володінь Вітовта» є Каравул (***Karawull***), записаний у трьох варіантах документу.

Етимологія

Почати знову варто із з'ясування походження і значення слова.

Слова у формі *кара**в**ул* не знає ні один словник. Думаю, що це адаптація слова *караул* в українській мові (з протетичним ***в***, як літературне *радіо* адаптується в розмовне *радіво*). Відома також інша розмовна форма *калавур* (Ушкварить як на калавур – І. Котляревський, також у творах Г. Квітки-Основ'яненка, Ю. Федьковича, А. Свидницького, М. Грушевського).

У «Словнику староукраїнської мови 14 – 15 ст.» [К.: 1977 р., т. 1, с. 470 – 471] таке слово не зазначене. Нема цього слова і в «Словнику української мови XVI – I пол. XVII ст.» [Льв.: 2008 р., т. 14, с. 51].

«Словарь русского языка XI–XVII вв.» подає цілу серію словникових гнізд з цим коренем. Значення його було тим самим, що й сучасного слова: сторожовий пост, сторожа, варта [Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: 1980 г., вып. 7, с. 74 – 76]. Але приклади застосування усіх цих слів відносяться до 17 ст., за винятком слова *караульное*, зафіксованого в грамоті московського великого князя Івана 3-го в 1489 р. [Акты, относящиеся до юридического быта древней России. – Спб.: 1857 г., т. 1, № 32, стб. 123].

В «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що це – запозичення з тюркської, можливо, через російську мову. Наведено перелік 15 тюркських мов, де це слово присутнє. Відоме воно також у болгарській мові. [Етимологічний словник української мови. – К.: 1985 р., т. 2, с. 387]. Думаю, що фіксація цього слова на території сучасної України в 15 ст. робить посередництво російської мови зайвим і навіть неможливим.

Географічна назва *Караул*

Оскільки слово поширене у тюркських мовах, географія назв із компонентом *караул* дуже широка. Російська Вікіпедія відзначає такі назви в Казахстані, Киргизії, Узбекистані, Туркменії, в самій Росії – в Астраханській, Кіровській, Омській, Ростовській та Тамбовській областях, у Пермському та

Красноярському краях, в Бурятії, Удмуртії – переважно як поселення, рідше – орографічні об'єкти.

В Україні маємо цілих три гори в Криму з характерною назвою Караул-Кая (Сторожова гора), там ж відома гора Караул-Оба, ще дві гори мають назву Караул-Тепе. Також у Криму одне село мало назву Караул-Джангара.

Іменування гір «Караульними» має просту мотивацію: на них розміщувались колись сторожові пости, котрі мали видивлятись ворогів (з боку моря, тобто козаків).

На решті території сучасної України ми зараз не маємо об'єктів, названих від караул-а.

Близька назва *Karaula* зафіксована у Боснії (три села, один гірський перевал) та у Сербії (одне село). Про їх історію й мотиви іменування самі босняки нічого не знають, ніже серби.

Отже, як і у випадку зі словом *маяк*, згадки слова *караул* на початку 15 ст. є чи не найранішими свідченнями побутування цього слова в українській мові.

Назва *Караул* у 1 пол. 15 ст.

Ця назва – функціональна, і могло бути одночасно стільки *Караулів*, скільки було сторожових постів – так само, як було не одне село Заводське, чи Фабричне, чи Залізничне, оскільки був не один завод, і не одна фабрика, і не одна залізниця. Чи треба всі звістки прикладати до одного Караула, чи їх було кілька – це ще маємо з'ясувати.

Розглянемо тепер звістки про «наш» Караул. Тут нам стане у пригоді спеціальна стаття О. Білецької [*Білецька О.* Караул в історичних джерелах XV–XVI ст. – Ukraina Lithuanica, 2019 р., т. 5, с. 28 – 52]. Цю статтю я ціную перш за все як склад бібліографічних посилань на джерела.

Найдавніша згадка кореня *караул* міститься у грамоті короля Ягайла 1410 р. для Нічка Караульського (*Niczko Karaulski*) на село Свидова (нині – Чортківського району Тернопільської області) [Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław, 1974, cz. VI, s. 314]. Цього збірника документів у Мережі немає, залишається вірити дослідникам на слово, що в тій книзі справді так написано [*Білецька О.*, op. cit., с. 32 – 33].

Шляхетські прізвища на *-ський* здебільшого утворюються від назв сіл / містечок, якими володів шляхтич або його предки. Але такого шляхетського прізвища зовсім не знає дуже докладний довідник А. Бонецького [*Boniecki A.* Herbarz polski. – Warszawa: 1906, Cz. 1, t. 9, s. 237], не знає такого прізвища і сучасна польська Вікіпедія. Я думаю, що це прізвище походить не від місцевості Караул (де б вона не була), а від професії – він був стражником, караульним десь на Поділлі, можливо що й у Кам'янці-Подільському. (Зрештою і такі шляхетські, лицарські прізвища як Лопатинський чи Коцюбинський походять в кінці кінців від прозаїчних і зовсім не лицарських *лопати* і *коцюби*).

У близькому часі (1408 р.) маємо серед послів міста Львова до молдавського воєводи Олександра такі імена як *Мычко Куликовьскыи* та *рус Никлюс* [Українські грамоти 15 ст. – К.: 1965 р., № 32, с. 72]. Можливо, Мичко-1408 – це той самий Нічко-1410.

З наступної звістки про поїздку короля Ягайла 1411 р. видно, що Каравул знаходився між Сокільцем і Брацлавом. Обидва ці пункти лежать на Бозі, і я не бачу причин, чому б і Караулу не бути там.

Каравул (Karawull) згаданий у «Списку городів Свитригайла» (1432 р.) в числі об’єктів, розташованих десь на півдні.

Також згадка Каравула в 1447 р. разом із Меджибожем та Хмільником наводить на думку, що й Каравул знаходився десь поблизу, можливо, на Бозі нижче Хмільника. Чи це був Каравул-1411 – упевнено сказати не можна.

Згадка Каравула у грамоті 1442 р. значно конкретніша. Там виразно зазначено, що він знаходився десь на Дністрі, а це в наших обставинах – велика цінність.

Схожий топонім (?) *Покалаурово* згаданий у грамоті київського князя Олександра Володимировича від 1 лютого (здогадно) 1455 р.: «городисче Старое над Днепром Покалаурово» [*Стороженко А.* К истории г. Киева и его окрестностей в 15 – 16 вв. – Киевская старина, 1892 г., № 2, с. 344]. А. Стороженко вважав, що це – городище біля села Старе (нині Бориспільського району Київської області), котре давніше належало чоловіку на ім’я Калаур.

В селі й справді відоме городище часів Київської Русі (Вікіпедія).

Слід знати, що в грамоті 1459 р. для Єремії Шашка, яку я розглядаю в окремому розділі, згадано річку Рашківку, яка впадає у Дністер – точно на місці оцього міфічного «замку Караул». Але ані князь Семен Олександрович, який видав цю грамоту, ані сам обдарований Шашко не знали тут ніякого Караула ніже Рашкова – тільки річку.

Також у ярликах кримських ханів 1461 і 1472 років маємо згадки про *Strozowy hrod*, а починаючи від ярлика 1507 р. на тому самому місці переліку стоїть уже *Караул*. Далі ця назва швидко і сильно псується, так що в останньому ярлику 1532 р. маємо вже *Курал*; пізніше і він зникає [*Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «Порівняльна таблиця», № 67]. І от ми маємо в Україні спеціальний Стражгород, причому не де-небудь, а у Теплицькому (Гайсинському) районі Вінницької області, у 62 км на схід від Брацлава. Ну, якщо треба пильнувати Брацлав, то виставити сторожу на такій віддалі – цілком розумно. Так що маємо ще один пункт, де міг бути Караул.

Ще один Караул знайшла Тетяна Гедзь на «Carte des pretensions touchant les frontières entre la Pologne et la Moscovie, après 1686» (орієнтовно 1690 р.), на якій, як і обіцяє заголовок, показана правобережна околиця Києва, обмежована згідно вічного миру 1686 р.:

> *Polkaraul* (Польський караул) – прикордонний пункт на правому березі р. Ірпінь проти колишнього с. Романівка (нині м. Ірпінь) [*Гедзь Т.* Про варіанти карти Польщі Ріцці Дзанноні 1772 року. – К.: 2024 р.].

А от на карті околиць Києва 1752 р. позначено цілих два польських караули (проти сучасних сіл Мостище та Романівка) [*Вортман Д. Я.* Північно-західні околиці Києва середини XVIII ст. на картах монастирських володінь. – Вісник геодезії та картографії, 2015 р., № 4 (97), с. 42].

Також у Пінському районі Берестейської області Білорусії є село Калавуравічы. Історії цього поселення невідома, а назву її етимологізують із балтських мов (як на мій дилетантський погляд – непереконливо).

Виходить, що географічні об’єкти із назвою *Караул* не такі вже й рідкісні в Україні.

Ревізія Брацлавського замку 1545 року

В цій ревізії читаємо:

> **Калаур**, селищо, было перед тымь городовое, а тепер держит Грицко Чечил на Бердищи […]
>
> Скавушин, селище, на войта бывало, а тепер держить тот жо Чечиль […]
>
> Щуровъскии держитъ селища Щуровцы а Дровное;
>
> Грицко Чичиль держит селища **Калауръ** на Днестрѣ а Скавушинъ на Богу а Кошчинцы [Ревізії українських замків 1545 року. – Київ: 2005 р., с. 231, 236].

Коли ревізор поцікавився – як же воно так сталося, що державні (замкові, городові) маєтки опинились у приватних руках – брацлавські зем'яни подали таке «пояснення»:

> И мы, деи, будучи украиныи слуги гсдрьскии, тыхъ привильевъ и листов нашихъ, которыи в себе на то маємъ, на тот час покладати ихь не хочемъ; а наболеи, иж ихъ при собѣ не маємъ, а держимъ ихъ в Каменцу Подольскомъ, ув Острозѣ и на иншихъ сторонахъ у приятелеи нашихъ [там само, с. 232].
>
> А тамъ брата нашого гсдръского нигде не кажут и листов-твердостеи на то вказовати нє хотят [там само, с. 231] –

підсумував ревізор. Для нас важливо, що уже в 1545 році оці приватні володіння не були забезпечені жодними документами (твердості, я думаю, – це підтвердження давніх надань пізнішими правителями).

А слід знати, що згідно «волинського права» (ну, Литовського статуту) привілей, не оголошений і не введений у дію упродовж 10 років, втрачав свою силу (земська давність). Пізніше ми ще побачимо посилання на цю норму. Тому ці секретні привілеї мали б бути пред'явлені не пізніше 1555 року, а таких слідів ми не знаємо.

Отже, Грицько Чечель володів селищами Калаур на Дністрі, Кошчинці (нині – *Кущинці* Гайсинського району Вінницької обл., знаходиться у 40 км на схід від Брацлава), та невідомими нині селищами Бердище й Скавушин, а селом Щурівці (нині – того ж Гайсинського району) володів Щуровський. Щодо Бердища – можна припустити, що це сучасне село Чечелівка у 4 км на північ від Кущинець. Що може означати його назва окрім «володіння якогось Чечеля»?

Далі, Калаур / Калавур – це зазначена вище адаптація слова *караул* на українському грунті: караул ⇒ каравул ⇒ калавур ⇒ калаур. Географічних назв *Калаур* Інтернет не знає, хоча знає людей з таким прізвищем (Україна, Білорусія).

Далі, Калаур у документі названий *селищем* (цитований опис Брацлавщини взагалі не знає сіл, тільки селища, понищені татарами). Але про *замок* жодною мірою не йдеться.

Далі, про Калаур пригадували, що колись він належав до Брацлавського замку, тобто був державним маєтком. Оскільки глибина усної пам'яті (без опори на письмові відомості) не перевищує 70 років, можна відносити цей факт до кінця 15 – початку 16 ст.

Документи Григорія Чечеля 1580 – 1581 рр.

Ми пам'ятаємо, що в 1545 р. Калаур був зазначений серед маєтків Григорія Чечеля. В збірнику документів Брацлавського воєводства ми маємо немало згадок особи з таким іменем. Так, у 1569 р. Григорій і Матіяш Чечелі згадані серед

шляхтичів Брацлавського воєводства, котрі присягнули королю Сигізмунду-Августу (з нагоди укладення Люблінської унії) [ДБВ, № 19, с. 158]. Пізніше Матіяш Чечель згадувався як свідок у 1574 і 1599 роках [ДБВ, № 40, 321]. Григорій Чечель згадувався значно частіше, але переважно як вінницький підстароста, слуга старости Ю. Струса – від 22.05.1578 до 6.09.1604 р. [ДБВ, № 48, 424 – граничні документи; також іменний покажчик до збірника].

11.09.1604 р. Вінницький замок був переданий від Ю. Струса новому старості – Валентину Калиновському [ДБВ, № 425], і вже 21.09.1604 р. вінницьким підстаростою названий Ф. Стрижевський [ДБВ, № 426]. Думаю, зникнення Г. Чечеля зі сторінок документів зумовлено не його смертю, а тільки відставкою з посади, на яку новий староста призначив свою людину.

Звичайно, виникає запитання – невже це той самий Григорій Чечель, що і в 1545 році? 59 років – начебто забагато на одне життя. Думаю, що Григорій (2-й) і Матіяш Чечелі, відомі з 1569 р. – сини Григорія (1-го), відомого у 1545 р. (пізніше Григорій Чечель згадується ще й подимному реєстрі 1664 р. [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 550] – здається, у кожному поколінні роду Чечелів був свій Григорій). Втім, на подальший розгляд це припущення не впливає.

Про приватні (маєткові) справи Г. Чечеля ми знаємо дуже мало, власне, тільки оці заяви:

> 1580 г., октября 13 дня на уряде гродском Брацлавском ставши очевисте земянин Е. К. М. воеводства Брацлавского Григорий Судимунтович-Чечель оповедал тыми словы:
>
> Иж што привилегия, наданые предку моему от славное памяти великого князя Витовда и короля Е. М. Ольбрыхта, Андрею Судимунту на селища мои отчизные, лежачие в воеводства Брацлавском: Кущинцы, Борсуковцы, Щуринцы, а над рекою Днестром селище Калаур з приселком Рашковом и селищами, в воеводстве Брацлавском лежащими […] которые-то я привилегия свое […] козацкого, яко в Украине, в замку Винницком приятелю моему […] што из допущения божого року теперь идучого 1580, месяца октября 8 дня, той замок Винницкий згорил, в котором замку схованые у пана Семена Ободенского тыи привилегия мои погорилы [*Антонович В. Б.* Несколько данных о землевладении в южной Украине в 15 в. – Киевская старина, 1896 г., № 10, с. 11; у квадратних дужках зазначено місця, які в 1742 р. не зуміли прочитати, разом 2 рядки].

Наступна заява від 3.02.1581 р. виглядає так:

> […] Иж кгды часов недавных, в року минулом тисяча пятьсот осмьдесятом мсца октебра осмого дня, за припадком нещасным пригодне замок наш Веницкий на корень згорел, до которого замку Веницкого привилья и твердости на именья свои отчизные, в скрыни замкнувши, для небезпеченства дал был в захованьє приятелю своєму шляхетному Семену Ободеньскому.
>
> Ино, деи, на он час тыє права єго там же в замку погорели, чого он зараз на врадє нашом кгродском Браславском оповедать нє занехал.
>
> И на сесь час тым достаточне то собе водле права варуючи, абы трудности тепер и на потом о то не ужил, нам оповедил,
>
> же привилья и наданья вечныє от продков наших хвалебноє памети великого кнза Витовта и короля єго милости Ольбрахта, продку єго Андрею Судимонту даные на именья и селища єго отчизные в воеводстве Браславском, чого он и на

> сес час в спокойном держанью и уживанью, то єст меновите на Коцинъцы, Борсуковцы а надь Днепром Калавур с приселки и селищи Рашъковом, Христєния, Радковцы, Минковцы, Серховичи з реками и речищами, которые в Днепр реку впадають, то есть рєчки Белоч, Молоскишъ а Рыбница;
>
> и теж данина наша на селище Щоровцы, до живота єму даноє, в замку нашом Веницком погорєли […] [ДБВ, № 99, с. 281 – 282].

Я приділив немало уваги колекції заяв про пожежу Вінницького замку (в розділі «Фальшиві грамоти Вітовта для Побожжя») і дійшов висновку, що всі записи про «привілеї» в них є вигадками. Цей висновок повністю підтверджується і для заяв Г. Чечеля (я спеціально не торкався їх у згаданому розділі, щоб було про що поговорити тут).

1. В 1545 р. у Г. Чечеля не було ніяких привілеїв, а в 1580 р. вони згоріли. Ні, це не жарт, а так написано в документах.

2. В 1580 р. Г. Чечель величав себе «Судимунтовичем», тобто підшивався під давній литовський рід. Але ані в заяві 1581 р., ані в інших документах він – не Судимунтович, але просто Григорій Чечель (в тому числі – у документах, підписаних ним власноручно). На відміну від Северина Кропивницького, який величав себе Судимонтовичем у 1581 – 1582 р. кілька разів (але не раніше і не пізніше!), Г. Ч. відмовився від цього титулування дуже скоро. Брацлавські зем'яни зрозуміли, що таке підшивання нічого їм не дає.

3. Маємо важливу розбіжність щодо статусу села Щурівці / Щуринці (це село нині Гайсинського району Вінницької області). В 1580 р. Г. Ч. твердив, що на нього є «привілеї», а в 1581 р. «пригадав», що цим селом він володіє за даниною короля Стефана Баторія. Насправді ж:

– 1545 р. – селом володіли Щурівські;

– 1576 р. – король Стефан надав селище Стефану Снецькому (із дозволом осадити село) [ДБВ, № 41, с. 197 – 198];

– 1580 р. – селищем володів Г. Чечель;

– 1603 р. – король Сигізмунд 3-й дозволив Г. Чечелю передати село (уже не селище!) брацлавському старості Валентину Калиновському [ДБВ, № 377, с. 827].

Отже, таки був привілей короля Стефана на Щурівці… тільки не для Г. Чечеля, а для С. Снецького! І саме оцей привілей, мабуть, згорів, а про його відновлення Г. Ч. не дбав, бо знав, що привілей видано не для нього.

4. Вітовт помер у 1430 р., а Ян-Ольбрахт став королем у 1492 р., і цілком неможлива річ, щоб вони надавали привілеї одній особі – Андрію Судимунту.

5. Ми не знаємо жодного гідного віри привілею Вітовта на землі в Брацлавщині.

6. За весь час, поки Ян-Ольбрахт був польським королем (1492 – 1500 рр.), литовським великим князем був його брат Олександр (правив у 1492 – 1506 рр.). Неможлива річ, щоби польський король надавав землі у Брацлавщині, котра належала до Великого князівства Литовського.

Аби врятувати ці пригадки «привілеїв», можна було би вдатись до наступної елюкубрації. Можна думати, що привілей для Андрія Судимонта видав литовський великий князь Олександр Казимирович під час свого правління, отже, десь наприкінці 15 – на початку 16 ст. Можливо, це сталось ще за королювання Ян-Ольбрахта, тобто до 1500 р., і в роді Судимонтовичів пам'ятали про цей збіг імен. Писар у 1580 р. цього

Олександра Казимировича переплутав із Олександром (Вітовтом) Кейстутовичем. Так діячі, рознесені на 60 – 70 років, стали сучасниками. В цілому картина характерна для усної історичної пам'яті – все це діялось давно.

Якщо цю цілком химерну побудову прийняти і повірити у реальність існування Андрія Судимонта, то вийде, що згадки перелічених сіл треба відносити до кінця 15 ст.

Але, на щастя, завдяки проведеному вище системному дослідженню ми знаємо, що ~~фількіни~~ «грамоти Вітовта» – звичайне явище в середовищі вінницьких погорільців, і «грамота» Г. Ч. – лише одна із десяти. Тому ми не маємо потреби вигадувати десять елюкубрацій для пояснення, звідки вони узялися, а маємо одне пояснення для всіх: хтось один із них сказав «у мене була грамота Вітовта», а інші підхопили «і в мене, і в мене. Чим ми гірші?».

Остаточно, ніяких привілеїв у Г. Ч. не було, як не було їх (системно не було!) у всіх брацлавських зем'ян. Ця спільнота жила своїм власним життям, на яке литовський уряд у Вільні не мав жодного впливу. Проти ревізора (представника уряду!) зем'яни успішно тримали кругову оборону, розповідаючи казки про привілеї, які переховуються деінде.

Таким чином, всі «історичні дані» заяв Г. Ч. слід вважати нікчемними, а розглядати їх тільки як фіксацію фактичного стану володіння Г. Ч. в 1580 р.

Отже, село *Кущинці* Гайсинського району виступає тут неначе центр володіння Г. Ч. *Борсуківці* – це сучасне село Борсуки того ж району в 4 км на схід від Кущинець; *Щуринці* – це сучасне село Щурівці того ж району в 24 км на захід від Кущинець (мені цілком неясно, чому В. Б. Антонович не побачив його серед сіл Подільської губернії [*Антонович В. Б.*, op. cit., с. 14]).

Далі йде Калаур / Калавур. За заявою 1580 р., він знаходився на **Дністрі**, а за заявою 1581 р. – на **Дніпрі**. Мимоволі пригадується анекдот про маршала Брежнєва: «Та я й сам бачу, що це Маргарет Тетчер, але тут (*показує на папірець*) написано – Індіра Ганді».

Заява 1581 р. дійшла до нас в оригіналі, отже, не можна списувати розбіжність на помилку пізнішого копіїста.

Заява 1581 р. писана руському мовою, отже, не можна списувати розбіжність на помилку транскрипції / транслітерації.

У заяві 1581 р. Дніпро названий два рази, отже, не можна списувати розбіжність на випадкову описку.

Заяву 1581 р. записував зі слів Г. Ч. Лаврін Пісочинський – сам брацлавський обиватель, котрий розумів різницю між Дністром та Дніпром (чи може – якраз не розумів?).

Я думаю, Г. Ч. мав би перечитати записану з його слів заяву і виправити помилку. Але: не перечитав? не вмів читати? не вважав помилку істотною? Чи взагалі це не була помилка?

Отак у нас пишеться історія (в прямому значенні виразу): ми мусимо позичати у Сірка очей і видавати порося за карася, – тільки задля того, щоб приточити заяву 1581 р. до нашої теми.

Річки довкола Калаура маємо такі:

Белоч – село (15 км на південний схід від Рашкова) і річка (доплив Дністра) у сучасному Рибницькому районі Молдавії.

Молоскишъ – річка Молокиш та села Великий Молокиш (20 км на південний схід від Рашкова) і Малий Молокиш у сучасному Рибницькому районі Молдавії.

Рыбница – річка і містечко (26 км на південний схід від Рашкова), нині районний центр Молдавії.

Басейни цих річок утворюють смугу шириною десь 20..25 км уздовж лівого берега Дністра нижче Рашкова.

Якщо з річками ми не маємо ніяких проблем, то маємо їх із селищами:

Минковцы – в Україні відомі 5 сіл Миньківці, всі далеко від Рашкова.

Радковцы – село такої назви є у Старокостянтинівському (Хмельницькому) районі Хмельницької області.

Серховичи – такої назви нині немає, є близька назва села Сереховичі аж у Волинській області.

Христєния – такої назви нині ніде немає, із числа подібних назв можна вказати село Христище (Миролюбівка) Піщанського (Тульчинського) району Вінницької області, у 34 км на північ від Рашкова.

Бачимо, що зазначена сукупність назв чітко ділиться на дві групи: 1, Калаур і назви селищ у пізніший час невідомі; 2, Рашків і назви річок збереглися до наших днів. Складається враження, що маємо дві хвилі колонізації – давнішу і пізнішу, причому пізніші колоністи чомусь не знали назв давніших селищ і надали своїм поселенням нові назви (збережені донині).

Але між цими хвилями не могло бути більше двох століть, і чому інші відомі з 15 ст. урочища перетворювались на села, а ці назви забулись? І то не одна і не дві, а одразу п’ять?

Цінність заяв 1580 – 1581 рр. для карауло-знавства полягає у прив’язці цього загадкового топоніма до іншого, відомого й нині. Але підкреслю ще раз – і тут немає ніякої згадки про замок.

Після 1581 р. назва Караул остаточно забувається, і ми не маємо її згадок з 17 – 20 ст.

Слід знати, що на Дністрі є інший Рашків – у Хотинському районі Чернівецької області; тільки в 16 ст. ця територія належала до Молдавії, не до Брацлавщини.

Також слід знати, що Географический атлас Российской Империи В. П. Пядышева (1820 р.) подає позначення монастиря Калатур десь в районі села Куретура на правому березі Дністра нижче Рашкова. На пізніших картах маємо село Калатура, сучасне село Куретура, про історію якого самі румуни нічого не знають. Чи ця назва має якесь відношення до «нашого» Калаура – не берусь судити.

Також слід знати, що Рашків у Молдавії був предметом уваги археологів (там відомі місцезнаходження кам’яного віку, трипільські поселення) [*Синика В. С., Разумов С. Н., Тельнов Н. П.* Археологическое наследие Приднестровья. – Тирасполь: 2016 г., с. 17, 33, 43]. Для нас становлять інтерес згадки про городища у Рашкові та сусідньому селі Катеринівка [с. 77]. Автори огляду вважають їх гетськими і датують 5 – 2 ст. до н. е. В той же час у розділі «Середньовічна археологія» згадок про Рашків немає, і треба думати, що там не знайдено виразних пам’яток цього часу.

Висновки

1. Географічна назва *Караул* походить від тюркського апелятива *караул* «сторожовий пост». Ця назва була поширена на території з тюркським населенням, зокрема, в Криму.

2. Згадки цієї назви на території України (за винятком Криму) стосуються 1-ї половини 15 ст., і є відносно частими (як на кількість джерел того часу).

3. Згадки Караула з 1411 і 1447 р. слід відносити до невідомого ближче пункту на середньому Побожжі.

4. Згадки Караула з 1442, 1545 і 1580 – 1581 рр. слід відносити до невідомого нині урочища на Дністрі в районі сучасного Рашкова.

5. Ранні згадки про Караул не містять ніякого визначення – що означає ця назва. В 1545 і 1580 – 1581 рр. зазначено, що це – селище. В жодному випадку не йдеться про замок чи якесь укріплення, чи постійне поселення.

6. Згадки 1580 – 1581 рр. про «привілей Вітовта» на Караул слід вважати пізніми фантазіями, як і всі інші згадки привілеїв, котрі буцімто згоріли у Вінницькому замку в 1580 р.

Карауло-знавство на сучасному етапі

Тепер, коли я самостійно розібрав джерельні свідчення, я можу оцінити те, що писали інші автори на цю тему.

Ольга Білецька, розглядаючи згадки «грамот Вітовта» у збірнику «Документи Брацлавського воєводства», не висловила ніяких застережень щодо їх вірогідності і мабуть вважає їх реальними [*Білецька О.* Надання великого князя литовського Вітовта на східному Поділлі. – «Україна і Велике князівство Литовське в 14 – 18 ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», Кам'янець-Подільський, 2017 р., с. 14 – 15].

У наступній великій статті [*Білецька О.* Караул в історичних джерелах XV–XVI ст. – Ukraina Lithuanica, 2019 р., т. 5, с. 28 – 52] вона теж надає повну віру цим «грамотам», і зокрема «грамоті» на Караул. Джерелознавчого аналізу вона не зробила, і взагалі відсутність оцінки джерельної вартості письмових згадок є постійною слабкістю усіх її статей. Всупереч даним джерел О. Б. постійно говорить про **замок** Караул.

Бібліографічний апарат – ще одне слабке місце О. Б. Там читаємо:

> Антонович, **1998** – Антонович В. Б. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV веке. Киевская старина, **1896**, № 10 (октябрь), 9–19.

Ну, із чотирьох цифр дві все ж таки стоять на своїх місцях.

> Броневский, **1865** – Броневский М. Описание Крыма. Записки Одесского общества истории и древностей, **1865**, т. 6, 333–367.

Тут уже краще: всі чотири цифри стоять на своїх місцях… тільки 6-й том «Записок» вийшов у 1867 році, не у 1865, як думає О. Б.

Мені можуть закинути, що я прискіпуюсь до дрібниць, але це – неправда. Якби я справді прискіпувався, я б зауважив, що у фразах «варто шукати на лівому березі Дністра, **мажливо**, біля с. Надлиманське» [с. 42], «Пути **балтисйско-**черноморской **торговки** XIV–XV веков» [с. 43] виділені слова написані з помилками. Але ж я такого зовсім не говорю!

17 вересня 2022 р. була опублікована розповідь про Віталія Андреєва – професора історії Київського університету ім. Б. Д. Грінченка, котрий разом із сином Богданом захищав Київ від пушкіністів у лавах територіальної оборони.

6 жовтня 2022 р. пройшло повідомлення – у боях на Донецькому напрямку загинув «кіборг», історик В'ячеслав Зайцев.

Також серед моїх особистих знайомих – істориків декілька чоловік нині воюють у складі Збройних сил України. Не називаю їх імен – поки вони самі не нагадають про себе в публічному просторі.

Отже, наші історики воюють не тільки розумом і пером, але й вогнепальною зброєю (17 жовтня 2022 р. об 11:24).

Наступна стаття з карауло-знавства була опублікована в 2021 році [*Литвинчук І., Рибчинський О.* Маловідомий литовський замок Каравул на Дністрі. – Науковий вісник «Межибіж» 1-2'2021. Матеріали Археологічних читань в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» 2016-2020 рр., с. 145 – 152].

Починається стаття із сміливого, але цілком помилкового твердження:

> З історичних джерел нам добре відомо про литовську військову колонізацію Поділля та Північного Причорномор'я за часів Великого Князя Литовського Вітовта [с. 145].

От власне що **нічого не відомо**, як видно з повищих розділів. Колонізація, мої любі – це заснування нових населених пунктів. Військова колонізація – заснування таких пунктів військовими. **Литовська** колонізація – це заснування нових пунктів **литовцями**. Які пункти заснували литовці, оті Борейки, Судимонти і Гольшанські? Нові пункти засновувались руським населенням, а литовці тільки намагались стати панами над ними – але без найменшого успіху. Ми бачили, що 1430 році на все Поділля від Кам'янця до Черкас був тільки один литовець – і того вигнали, і він ніколи більше тут не з'являвся. От що добре відомо.

Далі маємо підрозділ «Аналіз актових джерел» і в ньому маємо згадку про оповідання Длугоша з 1411 року [с. 147]. Що ж це таке, мої любі?! З якого часу Длугош став «актовим джерелом»? Чи наші автори взагалі не знають про класифікацію джерел і вживають слово «актовий» довільно, тому що воно гарно звучить?

Хоч авторів у статті – двоє, ані той, ані другий не читали Длугоша. Якби читали – вони не написали би «… Звенигород, **Сокалець**, Каравул, Брацлав…» [с. 147], бо у Длугоша немає ніякого Сокальця (маленького Сокаля), а тільки Сокілець. І це – не випадкова описка, а система, бо далі в статті все пишеться «Сокалець». Таку от сильну науку пропонують молоді львівські дослідники.

> Питання локалізації замку Сокалець є темою окремого наукового дослідження, яке ще з'ясоване, але немає жодної згадки про наявність у сучасному селі Сокілець решток литовського (та будь-якого) укріплення [с. 147].

Так «ще з'ясовано» чи «ще **не** з'ясовано»? Для сучасних «науковців» тут нема ніякої різниці. Невігластво – сила! Наші автори не знають про давню статтю М.

Кучери, де такі укріплення якраз досліджені (про це я говоритиму в наступному розділі).

Вітовт опанував гирло Дніпра ще у 1398 р., збудувавши там замок, названий на честь св. Іоанна [с. 147].

Не опанував Вітовт ніякого гирла. І місце замку св. Іоана не надається до визначення. І про це автори могли б довідатись хоча б і з моєї статті [*Жарких М. І.* Походи Вітовта на південь (1397 – 1398 роки). – К.: 2017 р.], але… невігластво – таки сила.

Далі йде уже зовсім цікаво:

північне Причорномор’я у свідомості державних діячів того часу теж **обожнювалося** з Поділлям [с. 148].

Я цього речення зовсім не розумію (хіба що подільська ріка Бог вважалась у цих діячів богом?), знову доводиться згадувати про маршала Брежнєва і Маргарет Тетчер.

Помилкове прочитання у грамоті для Т. Бучацького 1442 р. «обов’язку відновити нефункціонуючі тут замкові споруди» приводить авторів до помилкового ж висновку про занепад Караула [с. 149]. Ніякої **від**будови з цієї грамоти витягнути не можна, про що я написав вище.

Бажання збагатити історію Караула-Рашкова приводить авторів до помилкової спроби притягнути згадку Митеревих Кешеней 1419 р. до цього місця. Але від Рашкова до Білгорода – 230 км по прямій, де ж тут три дні шляху? Вийшло ще гірше, ніж у Ліцкевича.

Нарешті автори переходять до опису своїх спостережень над городищем біля села Катеринівка (поруч із Рашковом), що є найцікавішою частиною статті:

Найкраще зберіглася крайня західна бастея, внутрішній діаметр якої сягає біля 6 м., що дозволяло на ній розташувати 3 малокаліберних **гарбати** [с. 150].

А що таке гарбати? Доводиться пригадувати іншой анекдот: «Наука про це ще не знає!»

(Може, хто призабув цей радянський анекдот – то нагадаю. На воєнній кафедрі в університеті вивчають гармату (не гарбату!). Викладач читає інструкцію: «Мастило застигає при температурі мінус шістсот градусів». Студент: «Товаришу майор, так мінімальна ж температура – мінус двісті сімдесят три градуси». Майор (показує на обкладинку): «Бачите, що написано? – Секретно! Наука про це ще не знає!»)

Про гармати (а надто про «гарбати») на Брацлавщині ніхто не чув аж до середини 16 ст., тому не можна думати, що давніші укріплення будувались у розрахунку на розміщення гармат. Думаю, там була дерев’яна башта, перший поверх якою було засипано землею. Дерево зігнило, земля розсипалась і так утворився «рондель».

Далі читаємо:

Краї валів **облили** та втратили свій профіль, ґрунт осипається [с. 151].

Чим облили краї валів? Сметаною? Чи може маслом, про яке писав був Евлія Челебі? Чи горілкою (от було би добре!)?

Фіксація стану городища дозволила охарактеризувати його архітектурні особливості та зробити гіпотетичну реконструкцію, яку можуть **підвередити** або вточнити стаціонарні археологічні дослідження [с. 152].

Що значить «підвередити» – я не дуже розумію, словники кажуть, що це означає «спричинити деяку шкоду». Можливо, автори хочуть пошкодити городище далі.

Ніяких датуючих ознак при обстеженні не виявлено, все що автори можуть сказати на тему датування городища, виглядає так:

> Щодо висоти валу, то вона на різних ділянках коливається від 3 до 6 м. Слідів мурованих споруд не виявлено. Таки ознаки цілком відповідають техніці спорудження оборонних у споруд на початку XV ст. [с. 151].

Отже, нічого нового про саме городище ми зі статті не дізналися, бачимо тільки упевненість авторів у тому, що це – споруда початку 15 ст.

Надмірне захоплення авторів цим городищем приводить до цілком помилкового висновку:

> Незважаючи на незадовільний теперішній стан, городище має великий туристичний та рекреаційний потенціал [с. 151].

Це цілком звичайне мисове городище не має ніякого «потенціалу», тому що розташоване на території ніким не визнаної «Придністровської Молдавської республіки». До урегулювання політичного статусу цієї території ніяких перспектив вона не має, а коли наступить це урегулювання і в чому воно полягатиме – бог вість.

Пропоноване авторами «впорядкування» та «відновлення» призведе до подальшого руйнування археологічної пам’ятки.

В цілому стаття львівських авторів – халтура досить пристойного рівня, майже як у О. В. Білецької. Поверхове (в усіх сенсах) натурне обстеження городища не дало нічого істотного для розуміння його історичної ролі.

> Тільки-но я зібрався увімкнути комп’ютер (о 7:30 13 листопада 2024 р.), як почув два віддалених вибухи.
> А написали, що це був комбінований лаптінг – «Шахеди», далі крилаті й балістичні ракети, далі знову «Шахеди». Про шкоду поки що нема звісток (13 листопада 2024 р. о 10:35).

Останню за часом публікації з карауло-знавства написав Владислав Гулевич [*Гулевич В. П.* Про виникнення та призначення замку Караул. – Стародавнє Причорномор’я (Одеса), 2023 р., вип. 14, с. 390 – 396].

Для мене стаття цікава тим, що багато припущень, сформульованих мною вище, висловлені і в цій статті. Якщо вони можуть бути предметом пріорітету, то я охоче відступаю його В. Гулевичу, а сам буду окселентувати (ну, співати другим голосом, в даному випадку – давати підтвердження своїм незалежним аналізом).

Але в статті є деякі положення, з якими я згодитись не можу.

1, В. Г. вважає всі згадки 15 ст. про Караул за згадки одного пункту – сучасного Рашкова. Думаю, це неможливо.

2, В. Г. пише:

> У XIV ст. татарські поселення між Дністром і Прутом були сполучною ланкою з татарськими міськими центрами правого берегу Дунаю в нижній його течії та Поділлям [с. 392].

Так це татари замок із «ронделем» збудували? Чи я чогось не розумію?

3, далі В. Г. пише:

Можна припустити, що назва Караул походить не від «передового загону», а від одного з видів дорожнього податку, згаданого в ярлику ординського хана Тимур-Кутлуга від 24 квітня 1398 р. – «*карауллук*». Етимологія веде до того, що поселення назване вихідцями з тюркського середовища. Проте, будь-яких слідів стаціонарної ординської присутності у цій місцевості, за винятком кількох монет, не знайдено [с. 392].

Отже, якщо татар тут не було, то для такої мотивації назви потрібно, щоби назва податку перейшла у мову тих, хто це поселення заснував. А хто б то міг бути?

4, В. Г. відповідає:

Враховуючи, що ординці не будували фортифікації, можна думати, що в Караулі їх звели, ймовірно, князі Коріатовичі в кінці 60-х – на початку 90-х рр. XIV ст. Метою їх побудови була охорона й забезпечення переправи через Дністер на торговельному шляху Молдавія–Київ, що тоді проходив через Караул [с. 394].

А як же бути із «ронделями» для «гарбат»? У Коріатовичів їх точно не було. І якщо вже припускати неможливе – існування якогось торговельного шляху з Молдавії до Києва, то пряма дорога із Сучави до Києва (440 км) перетинає Дністер в районі сучасного Могилева-Подільського, а дорога через Рашків (500 км) щонайменше на два дні довша. Відповідно харцизякам більше можливостей розбити таку валку.

Вважаю, що припущення про Караул як переправу + митницю + укріплення для їх охорони обгрунтовано у статті недостатньо.

А була таки шкода від ранкового лаптінга: пошкоджено знімальний павільйон проекту «МастерШеф» (13 листопада 2024 р. о 21:10).

Сокілець

Сокілець виступає у джерелах все в парі із Брацлавом, тому цей об’єкт слід шукати десь поблизу Брацлава.

Топоніми з коренем *Сокіл* на Вінничині

Топонімів із основою *Сокіл-* в сучасній Україні відомо цілих 62 (шістдесят два) [підраховано за виданням: Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. – К.: 1987 р.], із них 9 – у Вінницькій області:

– (С-1) село Сокіл Чернівецького (Могилів-Подільського) району (70 км на південний захід від Брацлава);

– (С-2) село Сокілець Козятинського (Хмільницького) району (95 км на північ від Брацлава);

– (С-3) село Сокілець Немирівського (Вінницького) району (на Бозі у 17 км на захід від Брацлава);

– (С-4) село Сокільці Гайсинського району (на Бозі у 15 км на схід від Брацлава);

– (С-5) село Соколинці Тиврівського (Вінницького) району (на Бозі у 33 км на північний захід від Брацлава);

– (С-6) село Соколівка Крижопільського (Тульчинського) району (43 км на південь від Брацлава);

– (С-7) село Соколівка Літинського (Вінницького) району (93 км на північний захід від Брацлава);

– (С-8) селище Соколівка Погребищенського (Вінницького) району (86 км на північний схід від Брацлава);

– (С-9) село Соколова Хмільницького району (112 км на північний захід від Брацлава);

– (С-10) село Соколівка Жашківського (Уманського) району Черкаської області (90 км на схід від Брацлава);

– (С-11) село Соколівочка Тальнівського (Звенигородського) району Черкаської області (133 км на схід від Брацлава).

– (С-12) село Сокілець Дунаєвецького (Кам’янець-Подільського) району Хмельницької області (138 км на захід від Брацлава, 35 км на схід від Кам’янця-Подільського).

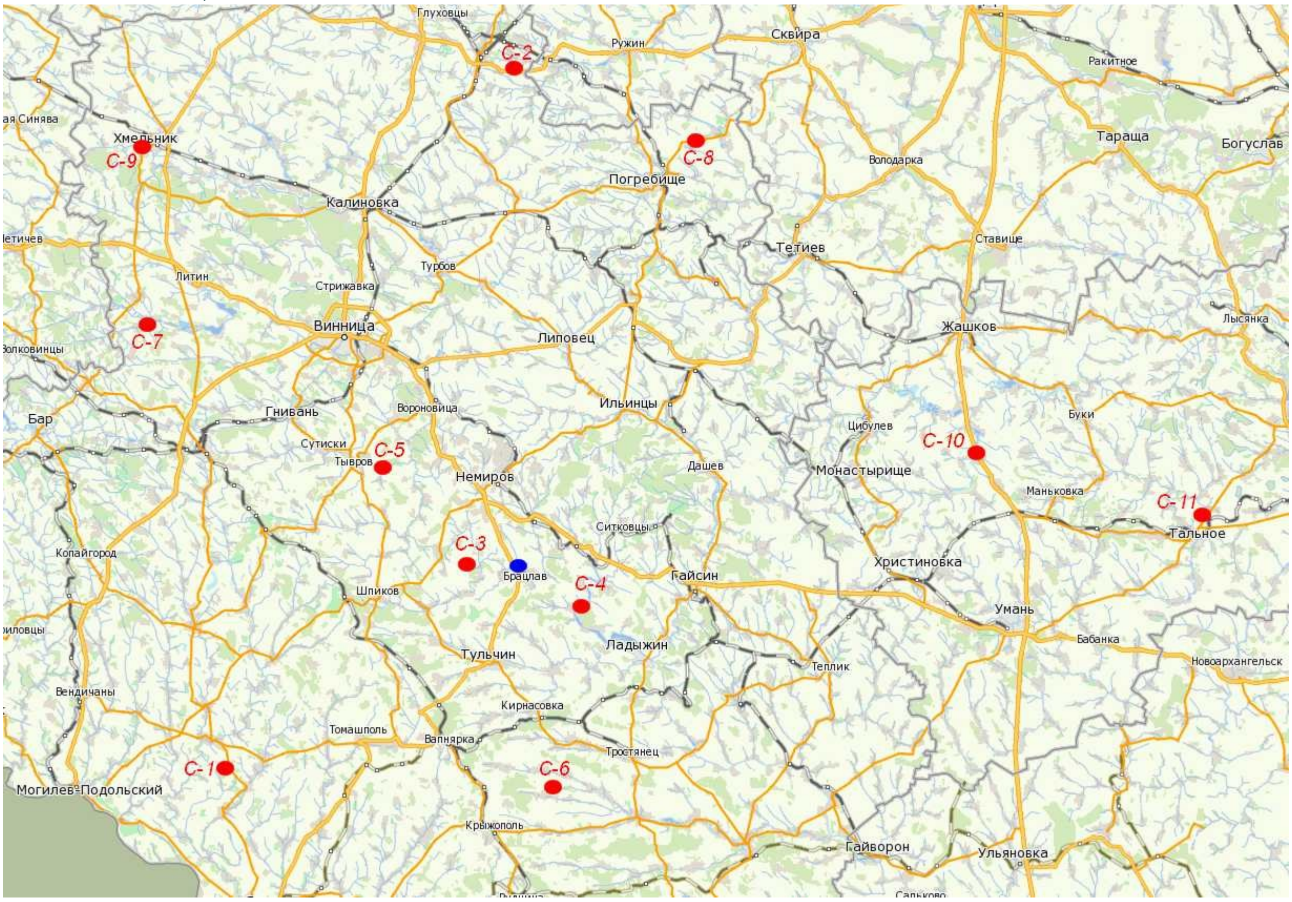

Картосхема топонімів Сокіл- на топооснові Meta.ua

Розглядаючи картосхему, можна побачити, що топоніми оточують Брацлав з усіх боків; три із них знаходяться на Бозі; їх можна поділити на три групи:

1, на віддалі до одного дня шляху від Брацлава (С-3, С-4);

2, на віддалі до двох днів шляху від Брацлава (С-5, С-6);

3, на віддалі трьох і більше днів шляху від Брацлава (решта);

Джерельні звістки про Сокілець

Найдавніше і найдокладніше джерело – грамота 1391 р. – нічого не говорить про розташування *города* (ну, укріпленого поселення) Сокільця. Всі назви, що стосуються

в цій грамоті власне Сокілецької волості, розміщуються на лівому березі Бога. Як я уже зазначив, найбільш докладно в цій грамоті означено міжріччя Кропив'янки та нижньої течії Соба, котре становить (на мою думку) територіальне ядро волості. Якраз посередині між гирлами цих лівих допливів Бога лежить село Сокільці (С-4), також на лівому березі Бога.

Далі, в оповіданні про похід Вітовта на Поділля зазначено, що спочатку він прийшов до Брацлава і потім – до Сокільця. Він рухався з Києва, і можна собі уявити, що десь в районі Іллінців було роздоріжжя із каменем, а камінь – із написом: «Наліво підеш – у Сокілець попадеш (С-4, 36 км), прямо підеш – у Брацлав попадеш (37 км), направо підеш – у Сокілець попадеш (С-3, 43 км)» (а напрямок руху при цьому все один – південний захід). А може, й не було такого каменя, але все одно, віддаль від Брацлава до обох найближчих до нього Сокільців така незначна, що жоден із них не має переваги (тобто розташований виразно далі від Києва, ніж Брацлав). Тому послідовність назв у цьому оповіданні не допомагає вибрати між С-3 та С-4.

Так само мало допомагає і запис про поїздку Ягайла в 1411 р., бо він їхав із Звенигорода, тобто зі сходу, і мав перед собою те саме роздоріжжя, що й Вітовт. Але все ж таки від Звенигородки до С-4 – 138 км, а до С-3 – 166 км, тобто з послідовності Звенигород – Сокілець – Брацлав можна видобути певну перевагу для С-4.

«Список руських городів» у «Подільській» показує постійні перескоки із заходу на схід і назад [*Жарких М. І.* «Список руських городів»: ясне й неясне. – К.: 2024 р., розділ «Подільська» група»]. На картосхемі я поставив позначку на С-4, але не тому, що так випливає із самого документу, а тому, що так виходить з усієї сукупності даних. Ті самі перескоки бачимо і в записах Луцького перемир'я 1431 р. (Брацлав – Сокілець – Звенигород). Подібно і «Список городів Свитригайла» (1432 р.) подає послідовність Черкаси – Звенигород – Сокілець, але далі пропущено очікуваний Брацлав (мабуть, випадковий пропуск).

Наступна згадка Сокільця міститься у присяжній грамоті князя Федька Несвізького. Але вона не допомагає вирішити, де саме знаходився Сокілець – видно тільки, що десь на Побожжі.

Пізніші згадки Сокільця у джерелах

Після розібраних згадок Сокілець зникає з джерел на півтора століття, що мало б означати його повний занепад і руйнування. Тільки з переходом краю під владу Польщі (після Люблінської унії 1569 р.) нові окупанти почали цікавитися землями, котрі вони окупували, і сперечатись за володіння ними. Звідси почалися судові процеси, а з процесів виникли папери, певну кількість яких ми тепер маємо змогу дивитись у ранзі «історичних джерел».

Сокіл Чернівецький (С-1)

Згадку в реєстрі подимного податку **1664 р.**: «З села Соколя (Sokola), маєтності панів Янковських, з 8 димів» [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 560], здається, слід прикладати до С-1. Але М. Крикун вважає, що це – зіпсоване написання Сокільця С-3 [Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в 1 половині 17 ст. – В кн.: *Крикун М. Г.* Брацлавське воєводство у 16 – 18 ст., Льв., 2008 р., с. 255].

Я думаю, що не слід припускати псування тексту і пропонувати виправлення у таких випадках, коли є можливість зрозуміти текст джерела без виправлення.

Контекст реєстру тут мало допомагає, бо перед тим іде запис про Торків (Тульчинського району), а після – запис про Пеньківку (мабуть, Томашпільського (Тульчинського) району) і М'ястківку (нині Городківка Крижопільського (Тульчинського) району).

Віддалі від Торкова і Пеньківки до можливих «соколиних» назв виглядають так:

– С-1 – 49 км та 22 км відповідно;

– С-3 – 12 км та 39 км (при цьому не Сокілець лежить на дорозі з Торкова до Пеньківки, а навпаки, Торків лежить між Сокільцем і Пеньківкою);

– С-4 – 32 та 56 км;

– С-5 – 28 та 49 км;

– С-6 – 42 та 44 км.

Отже, через густу сітку «соколиних» назв будь-яку з них можна вважати кандидатом на зіпсовану назву. Заглиблюватись в історію маєтків панів Янковських я на цьому місці не можу.

Сокілець Немирівський (С-3)

В 1761 р. було складено перелік документів князів Четвертинських на їх володіння на Брацлавщині. Зокрема, там згадано лист з 10 серпня **1574 р.** від брацлавського земського суду до князя Януша Збаразького та його дружини Анни з Четвертинських про привласнення маєтків князів Четвертинських – Боблова, Бундурова, Медвежої, Немирова, **Сокільця** (*Sokulca*), Фастівців, Животова, Славів, Носівців [Żródła dziejowe. – Warszawa: 1894, t. 20, s. 119].

Тут Сокілець виступає у компанії сіл Немирівського району – Боблова (7 км на північ від Немирова), Бондурівки (16 км на північний схід від Немирова), Медвежої (5 км на захід від Немирова). Тому можна думати, що цей Сокілець – наш С-3 (15 км на південний захід від Немирова). Так думає й О. Мальченко [*Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – сер. 17 ст. – К.: 2001 р., с. 258].

Ще одна непряма згадка – через *Сокілецьку дорогу* від Стрільчинського городища – міститься в описі володінь Івана Кошки, зробленому 7 жовтня **1585 р.** [ДБВ, № 141, с. 385]. Село Стрільчинці лежить на лівому березі Бога в 10 км на північ від Сокільця С-3, і можна думати, що згадана дорога з'єднувала ці пункти.

15 червня **1594 р.** коронний трибунал розглядав позов Яна Цеклинського на князя Януша Збаразького щодо видачі підданих Я. Ц., котрі втекли до маєтків Я. З. – міста Немирова та сіл Фастівця, Луки й Сокільця (належних до Немирова) [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 396]. Сокілець, належний до Немирова – це безсумнівно С-3.

30 червня **1595 р.** Іван Слезка (слуга князя Януша Збаразького) заявив у брацлавському гродському суді, що його пан готовий сплатити податок зі своїх маєтків – міст Прилуки, Немирова, містечок **Печер, званих Сокільцем** (*Pieczar, nazwane Sokolca*) та Погребища [Документи Брацлавського воєводства, № 243, с. 602 – 603].

Тут бачимо згадку про містечко Печера (це чи не перша згадка про нього). Спеціально для нас важливо, що Печера, котра лежить на правому березі Бога, також звалась Сокільцем (нині ця назва прикладена до села на лівому березі Бога проти Печери).

23 січня **1596 р.** Василь Гулевич подав скаргу до брацлавського гродського суду на князя Януша Збаразького за своїх підданих, котрі втекли (нібито) з Сутиски та Маянова до маєтків Збаразького – містечка Печер та села Сокільця (*w miasteczku Pieczorach i we wsi Sokolcu*) [Документи Брацлавського воєводства, № 257, с. 630]. Сутиски лежать у 30 км на північний захід від Печери, Маянів – у 33 км від Печери і у 7 км на південний захід від Сутисок.

Твердження краєзнавців, що Печера відома з кінця 16 ст., отримали документальне підтвердження – допіру в моїй роботі.

29 квітня **1598 р.** коронний трибунал розглядав позов Вінцентія Лабенти на князів Януша й Юрія Збаразьких, власників Печери й Сокільця, за напад їх підданих на пасіку В. Л. біля Шпикова [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 404]. Шпиків лежить у якихось 13 – 14 км на південний захід від Печери, тут тільки лінивий не нападе.

2 травня **1602 р.** коронний трибунал розглядав позов Ярмоли Комара на князів Януша й Юрія Збаразьких щодо підданих Я. К., котрі втекли до маєтків Збаразьких – Сокільця, Медвежої і Фастівця [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 443 – 444]. Знову з переліку сіл видно, що йдеться про С-3.

12 травня **1606 р.** коронний трибунал розглядав позов пана Ліханського на князя Збаразького щодо видачі підданих Л., котрі втекли до маєтку З. – Сокільця (належного до Немирова) [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 521].

13 травня **1609 р.** коронний трибунал розглядав позов Яна Тишкевича на князів Юрія й Криштофа Збаразьких, з намови яких отаман і піддані з Сокільця пограбували волів біля села Воробіївці (маєтку Я. Т.) [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 537]. Воробіївка лежить на Бозі у 8 км на північний захід від С-3.

10 серпня **1622 р.** коронний трибунал розглядав позов Марцина Хруслинського на князів Збаразьких за підданих М. Х., котрі втекли до маєтку Збаразьких – Нижнього Сокільця (належного до Немирова) [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 620]. Можна думати, що С-3 названий Нижнім тому, що Печера звалась Вищим (Верхнім) Сокільцем (хоча це не засвідчено джерелами прямо).

У реєстрі подимного податку 1629 р. ані Печера, ані Сокілець С-3 не згадані. Так само немає цих назв у переліках 1654 року (див. нижче коментарі до запису С-4 в цих документах).

Околиці Брацлава на карті Г. Боплана 1650 р.

Спеціалісти виділяють 4 варіанти спеціальної карти України Г. Боплана **1650 р.** [*Вавричин М.* До історії створення Г.Бопланом карт України. – “Боплан і Україна”, Льв., 1998 р., с. 102, 110]. Наш фрагмент вирізано з 4-го варіанту. На ньому позначено Печеру і Сокілець С-3 (*Sokolicze*), злегка зсунутий з правильного місця (підкреслені зеленим кольором), а також Сокілець С-4 (*Sokola*), підкреслений червоний кольором. Тут немає позначення поселення, але позначено острів на Бозі. (Нагадаю, що північ на карті – внизу, південь – нагорі).

Коли в **1651 р.** сини князя Ієремії Вишневецького – Дмитро й Костянтин – поділили маєтки батька, Немирівський ключ припав Дмитру. В його складі згадано Печеру (*Pieczara*) і далі окремо Лякоба під Печерою (*Lakoba pod Pieczarą*), але С-3 не згаданий [[*Rulikowski E.*] Przed kilkuset laty (Bracławszczyzna). – «Kwiaty i owoce», wydał I. Trusiewicz, Kraków, 1870, s. 316].

Печера (*Pieczary*) згадана в реєстрі подимного податку **1664 р.** [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 563] як маєток пана воєводи белзького, але Сокілець при цьому не згаданий.

Околиці Брацлава на карті Дж. Ріцці Дзанноні 1772 р.

Карти України 2-ї половини 17 і 18 ст. є наслідуваннями й переробками карт Г. Боплана, вони не містять незалежної інформації. Нові картографічні дані подав Джованні Ріцці Дзанноні на своїй великій карті Речі Посполитої 1772 р. Але на наведеному фрагменті її 19-го аркуша ми бачимо повторення даних Боплана: Печеру і Сокілець С-3 (*Sokolinkie*), підкреслені зеленим кольором, а також Сокілець С-4 (*Sokola*), підкреслений червоний кольором. Відмінність полягає в тому, що С-4 показано у вигляді кілечка із хрестиком, розташованого на острові.

Сокільці Гайсинські (С-4)

В описі Брацлавського замку **1552 р.** зазначено, ще міщани тримали сторожу в 4 місцях (у кожному по два чоловіки); перша з них знаходилась у Сокільці за 1.5 милі від замку. Всі місця, де була сторожа, названі урочищами [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 22]. Думаю, що тут ідеться про С-4, оскільки це місце знаходиться на південний схід від Брацлава (в напрямку, звідки могли прийти татари) якраз у 14 км (мабуть, йшлося про довгу німецьку милю в 10 км).

В **1578 р.** польський посол до Криму Мартин Броневський проїхав уздовж Бога від Брацлава до Очакова і записав багато різних об’єктів по дорозі, і ми ще будемо про них говорити при іншій нагоді. Про Сокілець він не згадав, можна думати, там нічого примітного на той час не було.

15 червня **1604 р.** королівський реляційний суд у Кракові виніс рішення за скаргою брацлавського старости Валентина Калиновського на брацлавського воєводу

князя Януша Збаразького у справі про самовільне (нібито) захоплення Сокільця слугами Збаразького [АрхЮЗР, ч. 8, т. 5, № 134, с. 327 – 331; ДБВ, № 420, с. 895 – 898; цитую за останнім виданням]. За цим документом, події розвивались так:

18 березня 1603 р. урядники і слуги князя Збаразького силою захопили «грунт наш браславский коло городища, названого Соколецкого // Соколецкого острова на реце Богу и збудували на том же грунте замок» (тут слово *Соколецкого* повторено двічі, бо ним закінчується одна сторінка рукопису, а починається наступна).

Калиновський оцінив завдану йому шкоду на 1000 кіп литовських грошів і подав скаргу до Вінницького гродського суду.

Вінницький суд ухвалив, щоб Збаразький повернув цю землю Калиновському.

Збаразький на це заявив, що подасть апеляцію до Люблінського трибуналу. Вінницький суд на це погодився і відклав справу на один рік (тобто до березня – квітня 1604 р.).

15 жовтня 1603 р. представники сторін продовжили справу вже в асесорському суді. Адвокат Збаразького заявив, що Сокілець – дідична власність Збаразького «и показал лист корола Жикгимонта Старого, гдѣ потвержал лист короля Александра, гдѣ ж продкови позваного дал Соколец».

Другий аргумент адвоката Збаразького містить цікаві для нас подробиці:

> «кгвалтовное выбите так сє розумѣ, хто кого з мѣста, з села с осѣлыхъ выбие; алє там они жадное осѣлости не мѣли, одно за прозбою позваного хуторы дозволил им ставити и то за наймом; зачим не до кгроду, але до земства, если бы се мѣли, которое не прызнавате, позваньыи мѣли бы позвать».

Чи ця справа дійсно мала належати до земського (цивільного) суду, а не до гродського (кримінального) – я вирішувати не берусь, але важливо, що там на момент суперечки не було поселення (принаймні Збаразький хотів представити саме так: «Ну який же там палац?! Так, хатинка…»).

Адвокат Калиновського на це відповів не менш цікаво:

> што сторона позваная задает, жебы то была штука кгрунту, теды то там есть урочиско, на котором за кгвалтовным выбитье замок збудовал, а збудовал с хуторов албо осад, кгды ж там месчане браславскиє хуторы там свое здавна мевали и чинши до замку давали, яко на кгрунтє королевском, и не была то там и не есть штука кгрунту, алє певное урочиско, зачим кгды хто кого з урочиска албо кгрунту выбие, иначеи се то зрозумѣти не может, одно якобы теж з якое осѣлости выбил.

Тут виходить, що місце – зовсім не порожнє, а навпаки, заселене хуторами, що належали до Брацлавського замку. Ще й замок біля тих хуторів устигли збудувати.

І другий момент у його відповіді звучить для нас цікаво:

> што се ткнет того прывилею, теды **два сут Соколце под Браславем** и того, на который право показует, позваный держит, а тот другий, о который спор идеть, теды до староства належыт;
>
> а хотя бы теж и на то служило то право, теды подлуг права волынского, хто до десети лѣт до скутку прывилю нє прыводит, тратит єго и нє єсть важный, а позваний не был его в держанью, аж тепер по выбитю показал;
>
> пры том и инвентар, гдѣ пры спусченью того староства через прошлого старосту албо комисаре, до того сосланые, отданый ему теж тот Соколец, также и

сведецства певных обывателов воєводства Браславского з стороны държанья и выбитья.

Адвокат Збаразького на це сказав: «Ви все брешете», але асесорський суд визнав правоту Калиновського і підтвердив вирок Вінницького суду.

І от 15 червня 1604 р. справа дійшла до реляційного суду, котрий наказав перенести справу на майбутній сейм і відклав рішення на рік від початку сейму. З огляду на сумнівність прав сторін було ухвалено, що спеціально призначені комісари упродовж 12 тижнів мають побувати на місці та з'ясувати, кому той Сокілець належить.

Однак ми не маємо ані звіту комісарів, ані згадок про слухання справи на сеймі, ані дальшого провадження її в судах. Можна думати, що сторони дійшли полюбовної згоди, наслідком якої Сокілець С-4 залишився в руках князів Збаразьких.

Також треба відзначити, що «привілей» Збаразького на Сокілець виглядає саморобним, бо при суперечці за С-3 в 1574 р. про нього не було згадано, а навпаки, зазначено, що Збаразький отримав цей маєток як посаг за Анною Четвертинською. «Привілей», про існування якого Збаразький не знав у 1574 році, через два роки після смерті короля Сигізмунда-Августа, сплив в 1603 році, через 31 рік після смерті того короля.

Про зустрічний позов (чи апеляцію) князя Януша Збаразького на Валентина Калиновського маємо згадку у документах коронного трибуналу з 3 серпня **1603 р.** [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 504; подаю її пізніше, щоб не розривати викладу акту з 1604 р.]. Тут написано, що війта і міщан брацлавських вибито (нібито) з городища Сокільця і належних до нього грунтів, також із хутора Заньківці, який знаходився на соколецькому грунті. Трибунал ухвалив подати справу на сейм. Скарга подібного змісту записана 19 серпня 1603 р. [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 457]. Тут маємо згадку городища **Соколя** (*horodyszcza Sokola*) і додатково довідуємось, що хутір Заньківці належав брацлавському попу.

17 травня **1606 р.** коронний трибунал розглядав позов пана Ковальського на князя Януша Збаразького: коли К. їхав із Брацлава до Щуровець, З. його схопив, відпровадив до Сокілецького замку, забив у кайдани і вкинув до пивниці [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 526]. Щурівці лежать на Бозі у 3 км на північний схід від С-4.

16 листопада **1629 р.** був складений реєстр збору подимного податку з Брацлавського воєводства. Там читаємо: «Князь його мость пан Краківський з містечка Сокілець (*Sokolec*) і села Кузьминець – 341 дим» [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 400]. Пан Краківський – це князь Юрій Збаразький (1574 – 1631), краківський каштелян у 1620 – 1631 рр. Село Кузьминці лежить у 3 км на схід від Сокільців С-4, так що можна віднести цю згадку до С-4 [так думав й М. Крикун, Кількість і структура…, с. 255].

Тут треба звернути увагу на досить значну кількість димів; друге, що в реєстрі геть немає згадки про Печеру і Сокілець С-3. Можна думати, що писар реєстру об'єднав дані з двох Сокільців одного власника в один рядок.

Коли в **1651 р.** сини князя Ієремії Вишневецького – Дмитро й Костянтин – поділили маєтки батька, Немирівський ключ припав Дмитру. В його складі згадано Сокілець і Кузьминці (*Sokolec, m. Kuźmińce*) [[*Rulikowski E.*] Przed kilkuset laty (Bracławszczyzna). – «Kwiaty i owoce», wydał I. Trusiewicz, Kraków, 1870, s. 316]. Із

такої послідовності назв можна думати, що йдеться про С-4, при цьому Сокілець уже виступає селом, а Кузьминці – містечком.

У січні **1654 р.** козаки й міщани Гетьманщини складали присягу московському царю Олексію Михайловичу. Збереглися переліки міст і містечок, де приймали присягу. У Вінницькому полку читаємо: «[йде перелік міст, останнє –] город Зенковцы, острожек **Соколев**, містечка Песячин [і далі містечка]» [АЮЗР, т. 10, стб. 302]. Локалізація трохи ускладнюється тим, що перелік складено не за послідовністю об'їзду пунктів, а згруповано за їх значенням: міста – містечка – села, і в кожній групі своя послідовність обходу. В уявленні московських чиновників «острожек» – це щось менше за місто, але більше, ніж містечко. Можна думати, що Соколев – це Сокільці С-4, у 4 км на південний схід від Зяньківців [так думає й М. Крикун, Кількість і структура…, с. 255]. Пісочин Липовецького (Вінницького) району лежить у 35 км на північ від С-4.

Тут треба зауважити, що в цьому переліку ніде немає Печери – ані серед міст, ані серед містечок чи сіл. Можна думати, що Печера й Сокілець С-3 все ще вважались одним поселенням.

Соколинці Тиврівські (С-5)

12 травня **1609 р.** коронний трибунал розглядав позов панів Клещовських на Андрія Шендеровського, який наслав своїх підданих із Шандерова та Тростянця на грунти Клещовські та **Сокольницькі**, де вони забрали сіно [Źródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 534]. Зі складу маєтків тут і далі бачимо, що йдеться про С-5: Кліщів (від якого пани прозвався Клещовськими) лежить у 1.5 км на захід від Соколинець, на лівому березі Бога. Шендерів лежить у 6 км на північний схід від Соколинець, Тростянець Тиврівського (Вінницького) району – у 10 км на північ.

22 травня **1609 р.** коронний трибунал розглядав позов Станіслава Домбровського на Андрія Гулевича за пограбування підданих С. Д. із сіл **Соколинець**, Василівки, Тиврова [Źródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 544]. Тиврів лежить у 6 км на захід від С-5.

3 серпня **1612 р.** коронний трибунал розглядав позов панів Клещовських на панів Копіївських щодо підданих панів Клещовських, котрі втекли із сіл Дзвонихи і **Соколинець** до маєтку Копіївських [Źródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 553]. Дзвониха лежить у 3 км на південний захід від С-5.

6 травня **1613 р.** коронний трибунал записав надання Іллею Клещовським сіл **Соколинці**, Пилява і частини села Люб'янця у доживоття своїм родичам [Źródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 568]. Пилява лежить у 8 км на північний захід від С-5.

15 серпня **1616 р.** коронний трибунал розглядав позов Мацея Кублицького на панів Клещовських, що вони не віддають М. К. належну йому третину маєтків Тиврів, Кліщів, Люб'янець, Дзвониха, Пилява, **Сокілець** [Źródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 580]. Цей Сокілець і за складом географічного оточення, і за власником слід вважати за С-5.

29 липня **1622 р.** коронний трибунал розглядав позов Галшки Пісочинської на пана Клещовського, котрий на **Соколинському грунті** незаконно узяв мито з її підданих зятківських [Źródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 613]. Зятківці Гайсинського району лежать у 74 км на південний схід від С-5, а С-4 та С-3 лежать ближче до Зятківець. Але з огляду, що власником грунту був Клещовський, прикладаю цю звістку до С-5.

12 серпня **1622 р.** коронний трибунал розглядав позов Іллі Клещовського на панів Калиновських за підданих, котрі втекли з села **Соколинці** (маєтку І. К.) до маєтку Калиновських [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 621].

Згадка в реєстрі подимного податку **1629 р.**: «Пан Еліаш Клещовський з **Соколинець** (*Sokoliniec*), Тиврова, Люб'янця – 132 дими» [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 405] стосується С-5.

Маємо також згадку в реєстрі подимного податку **1664 р.**: «З сіл: частина в **Соколинцях** (*Sokolincach*) з 8 димів, в Люб'янці в 9 димів […] в Тиврові з 16 димів […]» [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 542]. Її також слід прикладати до С-5.

Соколівка Крижопільська (С-6)

У січні **1654 р.** козаки й міщани Гетьманщини складали присягу московському царю Олексію Михайловичу. Збереглися переліки міст і містечок, де приймали присягу. В Брацлавському полку читаємо: «Жабокрицкое, **Соколовка**, Куничее» [АЮЗР, т. 10, стб. 240] Всі три назви – нині села Крижопільського (Тульчинського) району Вінницької області, й Соколівка лежить якраз посередині між Жабокричем та Куничим.

В іншому переліку, складеному з тієї ж нагоди, бачимо: «містечко Куничее, а в росписи, какова дана под наказом, написан город Куничее. Местечко Соколовка, а в росписи написан город Соколовка» [там само, стб. 305].

В реєстрі подимного податку **1664 р. Соколівка** (*Sokołowka*) згадана двічі: перший раз як маєток сандомирського воєводича пана Конецпольського (його володіння: Куниче – Олександрівка – Соколівка – Верхівка), другий раз як частина пана Жабокрицького у Соколівці – Олександрові – Чечельнику – Торкові [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 554, 563]. Думаю, обидві звістки треба прикладати до С-6, якщо припустити, що Конецпольському належала тільки частина Соколівки.

У переліку маєтків коронного обозного Станіслава Конецпольського, складеному, згідно М. Крикуна, в **1676..1679 рр.** [*Крикун М.*, Кількість і структура…, с. 193], в числі сіл Крижопільського і Тростянецького районів Вінницької області названо й Соколівку (*Sokołowka*) [Pamiętniki o Koniecpolskich: Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał S.Przyłęcki. – Lwów: 1842, s. 367].

Соколівка Погребищенська (С-8)

Згадку в реєстрі подимного податку **1629 р.**: «Її мості пані старостини кам'янецької з Іванки й **Соколівки** (*Sokołowki*) – 684 дими» [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 403] М. Крикун прикладає до Соколівки Жашківської (С-10) [*Крикун М. Г.*, Кількість і структура…, с. 255]. В такому випадку *Іванки* – мало б бути село Іваньки Маньківського району Черкаської області в 24 км на схід від С-10.

Але Соколівкою (С-10) в тому ж 1629 році і пізніше володів Валентин Калиновський, і я не думаю, що вона могла одночасно бути у власності «старостини кам'янецької» (не маю охоти розшукувати, хто вона така). В реєстрі дуже виразно нотується, що власник **частини** села такого-то сплатив податок за свою частину, а власник іншої частини – за свою. Щодо цієї Соколівки такого застереження не зроблено, думаю, що село цілком належало одній власниці.

Тоді можна було б думати про іншу пару – село Іваньки Погребищенського (Вінницького) району і село Соколівку того ж району (С-8), що лежить у 16 км на схід

від Іваньків (є ще село Іваньки Липовецького (Вінницького) району, С-8 лежить від нього у 59 км на північний схід, а С-10 – у 78 км на схід; вважаю, що це задалеко).

Соколівка Жашківська (С-10)

В розмежуванні маєтків князя Януша Збаразького і вінницького старости Валентина Калиновського (16 червня 1629 р.) згадано акт 2 вересня **1592 р.** зі згадкою селищ **Соколів** (*Sokołow*) та Митківці на річці Конелі, котрі звенигородський козак Федір Богданович продав Калиновському. В 1629 р. там вже була слобода Соколівка – власність Калиновського [Żródła dziejowe, 1894, t. 20, s. 116]. Вказівка на річку Конелу дозволяє однозначно стверджувати, що це – наша Соколівка С-10.

18 травня **1609 р.** коронний трибунал розглядав позов Ельжбети Калиновської та її сестри Гелени (дочок Юрія Струса) на родичів козака Федора Звенигородця, що вони не зробили належного запису про продаж селищ **Соколків** (*Sokołkow*) та Митківці [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 540].

20 травня **1609 р.** коронний трибунал розглядав зустрічний позов родичів Федора Звенигородця на дочок Юрія Струса: колись їх батько відняв у Федора належну Федорові половину маєтків, набутих ними спільно, зокрема, селища **Соколків** (*Sokołkow*) на річці Кунелці та селища Митківці на Гірському Тікичі [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 543].

25 травня **1609 р.** коронний трибунал записав закінчення справи: звенигородський козак Гордій (небіж Федора) передав Валентину Калиновському спірні маєтки, в тому числі селище та урочище **Соколків** (*Sokołkow*) на річці Конелій та селища Митківці на Гірському Тікичі [Żródła dziejowe, 1894, t. 21, s. 546].

Археологія

Археологія Сокільця має в активі тільки одну статтю, але вельми цікаву і змістовну [*Кучера М. П.* Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. – Археологія, 1965 р., т. 19, с. 201 – 213].

Предметом дослідження було городище **на острові** посеред Бога поруч із селом Сокільці (С-4). Острів потрапляв у зону затоплення Ладижинської ГЕС, тому в 1961 р. було проведено його археологічне дослідження.

Сокілецький острів на карті РСЧА 1931 р.

Острів мав площу близько 15 га. На ньому був розташований скелястий горб довжиною бл. 115 м. Городище було розташоване на його верхній (південно-східній) частині, мало довжину 45 м і ширину 10 – 13 м.

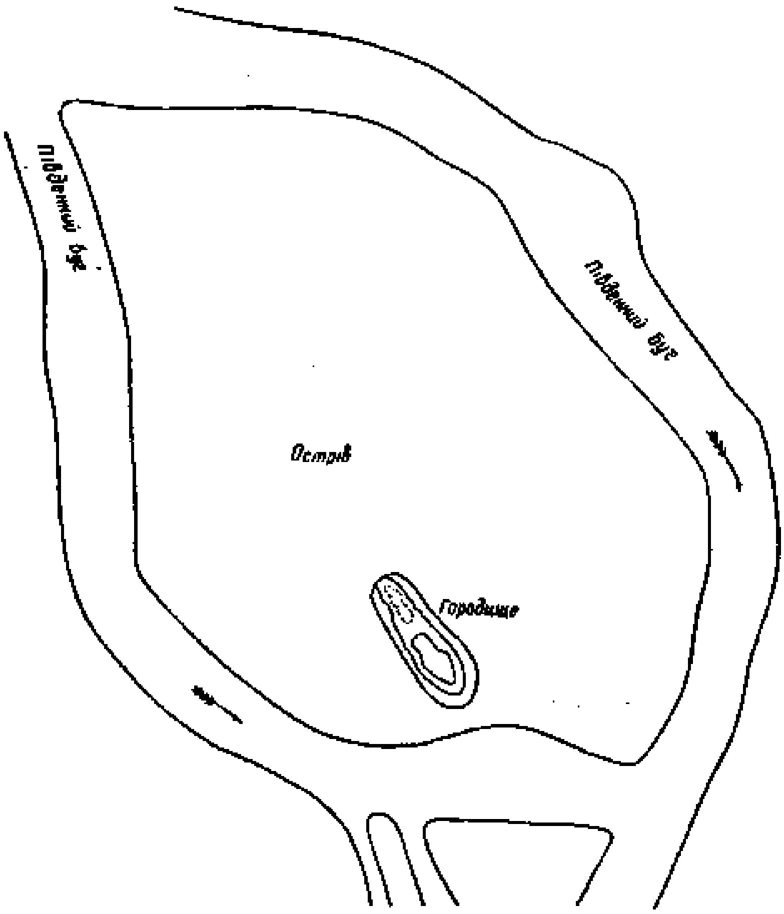

Схематичний план Сокілецького острова за М. П. Кучерою

Загальна площа городища – 532 кв. м, в’їзд на нього у вигляді спланованого спуску вів з північного заходу. Розкопками розкрито 360 кв. м, ⅔ загальної площі.

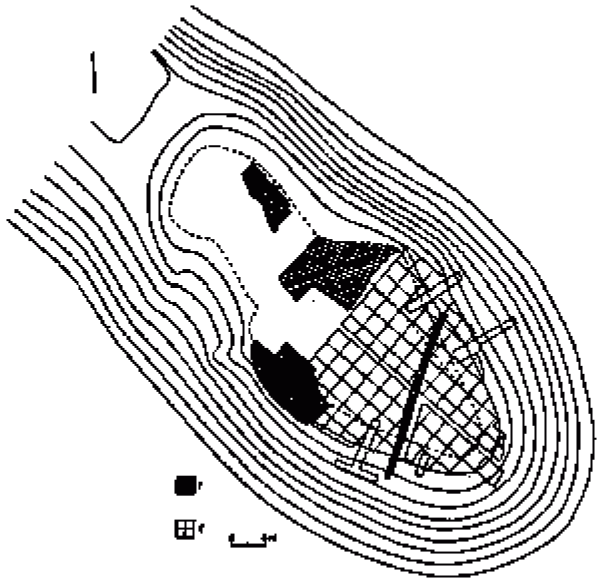

План Сокілецького городища за М. П. Кучерою:
1 – розкопки 1957 р.; 2 – розкопки 1961 р.

Городище мало два будівельних періоди. У першому періоді західний бік городища був забудований дерев’яними житловими і господарськими приміщеннями. Розміри їх приблизно 4 × 4 м, простежено залишки 4 таких клітей. Вони були перекритими дерев’яною стелею. На стелю зверху було покладено досить товстий шар глини – бойовий хід уздовж краю городища. На східному краю городища простежено завал перепаленого каміння й дубового вугілля – залишки оборонної стіни. Ці конструкції були знищені пожежею.

У другому періоді поверхня городища була заново спланована, внаслідок чого частина культурного шару першого періоду опинилась у перевідкладеному стані. По краю площадки встановлено частокіл із дубових стовпів. Ззовні частокіл оточував пояс надовбів – дерев’яних стовпів, вкопаних у землю з ухилом назовні. На території городища було простежено одну прямокутну зрубну споруду, мабуть, господарську. Всі споруди цього періоду також були спалені у пожежі.

Найчисленніші знахідки походять із культурного шару першого періоду. Серед кераміки виділено групу привозного полив’яного посуду, аналоги якої відомі у Середній Азії, Ірані та Сараї. Дуже численні знахідки предметів озброєння, із яких характерні вістря стріл датуються 14 – 15 ст. До цього ж часу відносяться арбалетні стріли, шпори із коліщатками, кам’яні ядра діаметром 12 – 15 см для катапульт. Дуже важливою датуючою ознакою для цього шару є монета польського короля Владислава (Ягайла).

Із культурного шару другого періоду найхарактернішими є знахідки кахлів, орієнтовно 16 – 17 ст. Важлива датуюча ознака – шведська срібна монета 1 чв. 17 ст.

На північний захід від замку знаходився могильник, де розкрито понад 25 поховань. При одному (здогадно – воїна) знайдено великий ніж, при інших – одне срібне та два бронзових скроневих кільця (орієнтовно 14 – 15 ст.).

На острові зібрано підйомний матеріал 14 – 17 ст., котрий свідчить про існування поселення поруч із укріпленням.

М. П. Кучера зробив висновок, що це замок Сокілець, відомий від 1394 р. і спустошений під час війни 1430-х років.

Розглядаючи результати розкопок, важливо відзначити, що обидва шари городища мають чітке археологічне датування, перш за все – за знахідками монет. Верхній шар треба вважати залишками замку на Сокілецькому острові, збудованому за наказом князя Я. Збаразького в 1603 р. (відповідний документ був опублікований ще у 1907 р., але лишився невідомим М. П. Кучері).

Разом з тим виникають і деякі запитання. Перш за все, мізерна площа замку, котра поступається навіть радянській нормі присадибної ділянки (600 кв. м). Не видно власного джерела води; мабуть, його й не могло бути, оскільки горб, на якому стояв замок, складено з граніту. У клітях не простежено ніяких слідів печей – чи справді такі кліті могли бути житловими, а не виключно господарськими?

На могильнику знайдено не тільки чоловічі, а й жіночі поховання (скроневі кільця). Якщо прийняти середню тривалість життя людини у 50 років, то 25 могил відповідають 1250 людино-рокам. Ясно, що постійне населення замку, якщо воно взагалі було, не могло перевищувати 10 чоловік, і така кількість померлих могла накопичитись за сто років із гаком. Думаю, що могильник був спільним для замку і сусіднього поселення. Також думаю, що замок служив арсеналом і вартівнею, а залога його жила сама і тримала коней на поселенні. Також замок міг бути схованкою для жителів поселення під час нетривалих наскоків невеликих груп ворогів.

А що ж відомо про Сокілець С-3?

Ю. Сіцінський відмітив у Печері мисове городище площею біля 0.5 га, відрізане від плато ровом і валом [Археологическая карта Подольской губернии. – «Труды 11-го археологического съезда», М., 1901 г., т. 1]. На його території збудована церква.

Це городище згадане у цитованій статті П. Хавлюка [*Хавлюк П. І.* Древньоруські городища на Південному Бузі. – «Слов’яно-руські старожитності», К., Наукова думка, 1969 р., с. 158, 170 і карта], але додаткових відомостей про нього не подано.

Отже, це городище ще чекає на свого дослідника, і ці дослідження можуть скоригувати наші уявлення про давній Сокілець.

Висновки

1. Перша згадка Сокільця на Побожжі міститься у грамоті для Гринька 1391 р. Оскільки в цій грамоті зібрано й підтверджено не менше трьох різних надань, заснування Сокільця можна віднести до трохи ранішого часу, скажімо, до 1380 р.

2. Співставлення вказівок грамоти 1391 р. і даних археології дозволяє стверджувати, що цей Сокілець знаходився на острові біля сучасного села Сокільці Гайсинського району.

3. Замок, заснований Гриньком, був спалений, мабуть, одночасно із Брацлавом восени 1432 р., після чого перетворився на урочище.

4. Новий замок на Сокілецькому острові був збудований за наказом князя Януша Збаразького в 1603 р. і пізніше належав Збаразьким. Він був зруйнований під час війн середини – 3-ї чверті 17 ст. і більше не відновлювався.

5. Інші топоніми Вінничини із коренем *Сокіл* – значно пізнішого походження, виникають у 4-й чверті 16 – на початку 17 ст.

Старі недоліки й нові огріхи

Тепер, коли я самостійно дослідив історію Сокільців на Вінничині і обґрунтував, наскільки це можливо, тотожність давнього Сокільця із сучасним С-4, можна подивитись, що писали на цю тему попередники.

1885 р. Н. Молчановський вказав на С-4, також відзначив існування С-12 і Сокільця у Бучацькому (Чортківському) районі Тернопільської області, біля впадіння Стрипи у Дністер (він лежить ще далі на захід від С-12) [*Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К.: 1885 г., с. 6]. Про існування інших «соколиних» назв він, здається, не знав. Однозначного висновку – де знаходився Сокілець 14 – 15 ст. – він не зробив, але писав про «Сокілець на Бозі» [с. 7, 12, 235]. На карті, додані до книги, позначено С-3 (котрий у тексті взагалі не згадано), а не С-4 – мабуть, через недогляд.

1901 р. В. Гульдман дав опис городища при С-12; при цій нагоді він згадав про С-3 та С-4; давнім Сокільцем він вважав С-3 (не згадавши городища в ньому) [*Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский: 1901 г., с. 109 – 110].

1901 р. Ю. Сіцінський у своїй археологічній карті відзначив С-9, С-3 (+ Печеру), С-4 (на острові Бога – городище колоподібної форми 50 саженів у довжину і 25 саженів у ширину, а периметром понад 100 саженів. Поверхня його бугриста, зовнішніх укріплень немає. Співставлення із даними Кучери говорить, що розміри городища тут – це власне розміри горба-підвищення), С-12 [*Сецинский Е. И.* Археологическая карта Подольской губернии. – «Труды 11-го археологического съезда», М., 1901 г., т. 1, с. 197 – 354]. Що таке давній Сокілець – він у цій праці не розглядав.

1901 р. Ю. Сіцінський у своєму описі парафій відзначив С-3 та С-4, але так само не згадував про давній Сокілець [Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский: 1901 г., с. 192, 294 – 295].

2001 р. О. Мальченко прив'язав звістки про давній Сокілець до С-12 [*Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – сер. 17 ст. – К.: 2001 р., с. 258 – 259]. Це – очевидна помилка.

2001 р. О. Груша у своїй статті вказав на С-3, без обґрунтування [*Груша А.* Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. – Беларускі гістарычны агляд, 2001 г., т. 8, сш. 1/2, с. 131].

2012 р. Т. Гедзь у своїй статті вказала на С-3, без обґрунтування [*Гедзь Т.* Соколецька волость та навколишні землі у 1391 році. – К.: 2012 р.]

2014 р. С. Полехов на карті, доданій до статті, вказав на С-4, без обґрунтування [*Полехов С. В.* «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 125].

2015 г. С. Полехов у своїй книзі вказав на С-4, без обґрунтування [ПНВ, с. 386 – цитата вище].

2016 р. І. Сапожников у своїй фантастичній (ні, не науково-фантастичній! просто фантастичній) статті вказав на Вознесенськ Миколаївської області, без обґрунтування [*Сапожников И.* Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала 15 до середины 18 вв. – Scriptorium nostrum, 2016 г., № 2 (5), с. 57]

2019 р. Д. Куштан на карті у своїй статті вказав на С-4, без обгрунтування [*Куштан Д. П.* Черкаси – форпост східного Поділля у 14 – 15 ст. – «Археологія Поділля», Вінниця, 2019 р., с. 93].

2019 р. О. Ліцкевич висловив припущення, що Гринько володів двома Сокільцями – С-12 (головним) та С-3 чи С-4 [*Лицкевич О. В.* «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. – Спб.: Дмитрий Буланин, 2019 г., с. 617 – 620], посилаючись на не опублікований поки що акт продажу в 1450 р. Гриньком Соколецьким городка Соколки Теодорику Бучацькому. Цей документ заслуговує на детальніше вивчення.

Таким чином, як давні, так і сучасні дослідники коливаються у визначенні – що таке Сокілець. Ніхто з них (окрім М. П. Кучери) не зробив ніякої спроби обгрунтувати той чи інший варіант. Брак обгрунтування при наявності кількох рівноцінних варіантів – великий недолік не тільки спеціально соколо-знавства, але й усієї нашої історіографії.

Розмову про **Дашів** ми відкладемо до пізнішого часу, щоб скористатись зі згадок цієї назви у джерелах 16 ст.

Татари і колонізація Побожжя

У середині 14 ст. у зв’язку з різними подіями боротьби за волинсько-галицьку спадщину ми маємо згадки про деякі пункти на цій території, з яких крайніми на сході були Галич, Львів, Кременець, Луцьк, Меджибіж, можливо, Теребовля й Острог.

Ми бачили, що в часи Коріатовичів колонізація зробила величезний крок на схід: від Кременця до Черкас – 460 км, на Побожжі вона досягла Брацлава (275 км від Кременця), навіть із випадом на південь до Саврані, а на Подністров’ї доходила до Бакоти (160 км від Галича). В наступні 50 – 60 років поселення уздовж Дністра просуваються далі на схід до Лядови та Мурафи (ще 80 км від Бакоти), але на Побожжі крайнім пунктом залишається Брацлав.

Чому ж вона спинилась на цьому рубежі, не дійшовши до природного рубежа – Чорного моря – якихось 280 – 300 км?

Звичайно говорять: цьому перешкоджали татари, Золота Орда.

Чи справді так?

Володіння Золотої Орди

Те, що володіння Золотої Орди справді доходили на заході до ріки Прут, надійно засвідчено археологічними пам’ятками – відносно добре дослідженими городищами у Старому Орхеї, Костештах, Білгороді-Дністровському, поселенні біля Торговиці на Синюсі. Життя на них припиняється одночасно в 1360-х роках, і пізніше ніяких слідів подібних поселень немає.

Населення цих міст перейшло, мабуть, на лівий берег Дніпра і в Крим. Причини такого переходу не встановлені, але мабуть це була одночасна акція, організована ординським начальством. У зовнішню загрозу (із заходу – з боку Молдавії та з півночі – з боку Литви) я не вірю. Поширення цих князівств на схід і південь можна вважати поширенням у порожнечі, котре не зустрічало ніякого опору. Це був наслідок відступу татар, а не його причина.

Часто пишуть, що сусіди Орди пильно стежили за її внутрішньою політичною ситуацією, за боротьбою за ханський престіл, і скористались послабленням центральної влади, щоб вибити татар з правого берега Дніпра.

Такого не могло бути з кількох причин.

По-перше, як можна собі уявити оте «стеження за політичною ситуацією» на віддалі 1700 км (Сарай – Сучава) чи навіть 1800 км (Сарай – Вільно) – в умовах, коли не було ані Інтернета, ніже телеграфа? Шляхом обміну посольствами?

Ольгерд спробував був відправити послом в Орду Коріата і потім доклав великих зусиль, щоб видобути свого брата із московської в'язниці. І більше про дипломатичні зносини Ольгерда з Ордою вже не чути, мабуть, досвід виявився аж надто переконливим.

Тобто ми мусимо виходити із засновку, що західні сусіди Орди нічого не знали про ситуацію в її центрі. Винятки з цього загального правила треба обгрунтовувати.

По-друге, при кожній зміні правителя він отримує новий кредит довіри і нову порцію сподівань на тривале й успішне правління («дни долгие, дни власти безмятежной»). Кожен раз, коли в Орді вбивали чергового хана і сусіди про це якось дізнавались, вони перш за все думали, що нарешті настав час стабілізації, заспокоєння.

Хан Узбек помер у 1341 р. природною смертю, зберігши свою владу до кінця життя, і після нього упродовж 160 років, аж до кінця Великої Орди в 1502 р., ніхто з ханів такого не повторив (усіх убивали або виганяли). Але того, що оця непостійність стане постійною нормою, системою «стабільної нестабільності» – думаю, ніхто з політичних аналітиків того часу передбачити не міг. Це стало ясним лише для істориків багато століть пізніше.

А політик не може керуватись у практичній політиці висновками, які будуть зроблені через сотні років, він керувався попереднім досвідом і думав, що новий хан правитиме довго.

По-третє, зміна ханів на ординському престолі ще не означала автоматичного послаблення фактичної сили Орди. Коли Вітовт вирішив у 1399 році помацати, чи сите татарське сало на лівому березі Дніпра, він отримав на Ворсклі аж надто переконливу відповідь – утік ледве з душею. Маємо тут в одному стакані і «послаблення Орди», і її «занепад», і «анархію». А карусель ханів тривала перед тим уже сорок років!

По-четверте, послаблення авторитету Орди в **уявленні** сусідів не йшло одночасно із фактичним її послабленням, а відставало на десятиліття і навіть століття. (Москалі й досі бояться татар і ненавидять їх, хоча від часу, коли татари палили Москву в 1238, 1382 і 1571 роках, спливли цілі століття.) Сусіди Орди керувались філософією «не буди лихо, поки воно тихо» – і справді, Орда ніколи не бачила зовнішнього ворога на своїй території (ну, окрім лютого Темір-Аксака).

Отже, відхід татар з правого берега Дніпра не був викликаний ворожими діями сусідів Орди.

А що замість оцих раціональних міркувань доводиться читати?

> Если о предстоящем столкновении с Тимуром знали в Орде, то о нём было известно и на Подолье (тем более что Тохтамыш, как уже было сказано, перед решающей битвой собрал войска, в том числе и с западной части своих владений).

> Это объясняет, почему в грамоте Фёдора Кориатовича 1391 г. выплата дани «в татары» обставлена всевозможными условиями. Разумеется, 20 июня 1391 г. в Смотриче, за две тысячи километров от места боя, ещё не знали, что двумя днями ранее Тохтамыш был наголову разбит. Чтобы эта весть достигла Подолья, нужно было не меньше десяти дней (а скорее всего, гораздо больше). Этим и решил воспользоваться Фёдор Кориатович, попытавшийся присвоить татарскую дань [*Полехов С. В.* Грамота князя Фёдора Кориатовича 1391 г. и подольская дань «в Татары». – Архіварыус, 2019 г., вып. 17, с. 103].

Словами класика, «ви скажете, що це ахінея, але мені доводилось бачити таку ахінею, у порівнянні з якою оця буде тлумачним словником». І справді, у порівнянні із синьо-водо-знавством [*Жарких М. І.* Міфічна «битва на Синій Воді». – К. : 2017 р., розділ «Жертви «Синьої Води»], процитований фрагмент ближчий до тлумачного словника. Разом з тим, звідки видно, що Тохтамиш збирав військо із західних (яких саме?) володінь? Хіба що з відомої пісні

Были сборы недолги –
От Кубани до Волги
Мы коней поднимали в поход.

Далі, князь Федір не мав змоги надсилати своїх розвідників за тисячі кілометрів і не розсилав їх. Зі свого боку, Тохтамиш не мав обов'язку (та мабуть і бажання) інформувати своїх сусідів про те, що його побили – хіба тільки про те, що це він когось побив. Принагідна передача новин могла розтягнутись на роки, ця інформація не була авторитетною (бо базарні чутки про битву – це не вірогідне джерело), але була запізнілою, бо ситуація могла змінюватись швидко. Тохтамиш таки зібрався поінформувати Ягайла про битву на Кондурчі – його лист датовано 8 реджеба 795 року (тобто 20 травня 1393 р.) [Ярлык Тохтамыша: Второе возвращение. – Эхо веков, 1998, № 1-2], тобто через два роки після битви. Отут маємо реальний темп поширення авторитетної інформації.

Данина для татар

Ми маємо 7 грамот з Поділля за 1375 – 1401 роки зі згадками данини для татар [колекція фрагментів текстів: *Полехов С. В.*, op. cit., 99 – 100].

Наявність цієї формули можна пояснити тим, що писар князів Коріатовичів, склавши першу жалувану грамоту, потім повторював усі її формули раз-у-раз. Цей же писар служив потім і князю Свитригайлу (бо князів тоді було багато, а письменних людей мало, і вони становили велику цінність).

А що ж трапилось в 1401 р., чому в численних пізніших грамотах для Поділля немає згадок про татарську данину? Поділля звільнилось від ординського ярма?

Ні, справа пояснюється значно простіше. Від 1402 року грамоти для Поділля готував писар короля Ягайла, котрий не бачив подібних грамот з попереднього часу і писав пожалування за іншими зразками – так, як це було прийнято при королівському дворі.

Чи виплачувалась ця данина давніше, коли формула данини стояла в грамотах – можна сумніватись. Конкретних вказівок на це немає. Тільки одному Темір-Кутлую і тільки один раз удалось злупити викуп з Києва (після битви на Ворсклі 1399 р.) [*Жарких М. І.* Битва на Ворсклі 1399 р. – К.: 2017 р., розділ «Наслідки битви»]. Думаю – щоб змусити платити данину (чи скоріше одноразову контрибуцію, викуп),

татари мусили загрожувати збройною силою, але інших фактів такої загрози ми не знаємо.

Від 1288 р. (походу Телебуги на Польщу) і до 1438 р. (напад Сеїд-Ахмета на Поділля) ми маємо тільки одну звістку 1399 р. про похід татар на правобережну Україну. Цього, мені здається, надто мало, щоб вважати татарську воєнну загрозу настільки постійною і реальною, щоб від неї треба було відкупатись без «нагадувань».

Для регулярного збору данини потрібен мужик, виробник матеріальних цінностей. А де його узяти, коли «бог, по молитве моей, владения мои от мужика избавил?» – «Как нет мужика – мужик везде есть, стоит только поискать его! Наверное, он где-нибудь спрятался, от работы отлынивает!»

Так от, для збирання данини (і годування нею двох генералів) потрібен не просто мужик, а мужик, який живе постійно на одному місці, у постійних поселеннях. Нема поселень – нема з кого збирати данину.

А якраз поселень на нашій території у час перед 4-ї чвертю 14 ст. ми й не знаємо. Ланцюжок причин простий: постійне населення ⇒ постійні поселення ⇒ згадки в історичних джерелах. По цьому ланцюжку можна пройти у зворотньому напрямку: нема звісток у джерелах ⇒ нема поселень (або дуже мало й незначних) ⇒ нема населення (або дуже мало).

Далі, для регулярного збору данини потрібен адміністративний апарат (податкова адміністрація). Така адміністрація була у північно-східній Русі у вигляді місцевих князівств, а не було на Поділлі. Згадка про баскаків у пізній (бл. 1430 р.) «Повісті про Поділля» має загальний характер пригадки про давно минулі часи. Але ми не маємо таких згадок з часу, коли ці баскаки діяли (якщо діяли).

Остаточно думаю, що виплата данини татарам розглядалась в цей час як теоретична можливість, котра могла реалізуватись у спеціальних умовах.

Татари у війні за Поділля

Ян Длугош кілька разів згадував про татар при описі війни 1431 – 1436 років.

В 1431 р. поляки мати битву із русинами і татарами на Бузі біля Устилуга [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, Ks. 11, Ks. 12, s. 32] і потім з литвинами, русинами й татарами на ріці Стир [с. 36].

Далі під час облоги Луцька Свитригайло переслав Ягайлу сфальшований лист татарського хана, в якому хан вимагав: Поділля, котре належало хану, він передав на вічність князю Свитригайлу, і поляки мають повернути Поділля Свитригайлу [с. 39].

Поляки мали підозру, що під час Луцького перемир’я Свитригайло напустить на них військо з татар і волохів [с. 44].

В 1432 р. Ягайло збирався воювати проти проти Тевтонського ордену і дуже зрадів, коли чехи запропонували йому допомогу, бо він не мав звичайної допомоги від литовців, волохів і татар через бунт Свитригайла [с. 70]. Отут можна побачити натяк, що ці татари були власне слугами великого князя литовського (можливо, й тими, що жили довкола Вільни).

Наступна згадка стосується князя Федька Несвизького, котрий зібрав допомогу від татар, волохів, русинів і бесарабців, і з цими силами воював під Копистирином проти поляків [с. 87 – 90].

В 1433 р. молдавський воєвода Стефан (прихильник Ягайла) розбив татарське військо, котре збиралось прийти на Русь і Поділля, захопив Брацлав і передав його полякам [с. 117; ще раз ці події згадано під 1436 р. – с. 190; докладніше – вище].

Федько разом з татарами навідався під Кам'янець-Подільський і захопив там у полон старосту – Теодорика Бучацького [с. 124 – 124].

В 1434 р. після смерті короля Ягайла в напрямку Поділля було вислано спеціальний загін, котрий мав відбивати можливий напад Федька і татар [с. 133].

З усього цього ніяк не можна зрозуміти, про яких татар йдеться – чи про «диких» ординських татар, прибічників того чи іншого хана (а таких ханів тоді бувало одночасно до п'яти), чи то про «своїх поганих» – татар-емігрантів, які від кінця 14 ст. поселились на території Великого князівства Литовського і були воєнними слугами Вітовта. У Грюнвальській битві 1410 р. Ягайло мав допомогу саме від цих останніх татар, і за нею жалкував у 1432 р.

Я думаю, що часто (якщо не в усіх випадках) йдеться саме про «своїх» татар, тому що при зіткненнях військ Сигізмунда та Свитригайла джерела ніколи не згадують татар на боці Сигізмунда.

С. Полехов пише, що в 1431 р. Свитригайло пактував із ханом Улуг-Мухаммедом [ПНВ, с. 256], і так воно може бути, але Длугош такого імені не знав, а інших джерел про дії цих татар ми не маємо.

В 1433 р. до числа осіб, котрі титулувались «ханами», приєднався Сеїд-Ахмет. Свитригайло навіть приписував собі вирішальну роль у його воцарінні [так реферує справу Полехов (ПНВ, с. 372); інші ж дослідники, Л. Колянковський і слідом за ним В. Гулевич, вплив Свитригайла не менш рішучо заперечують: *Гулевич В*. От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 177 – 178]. Улуг-Мухаммед при цьому не зник, а продовжував воювати проти інших чотирьох ханів; зміна полягала у тому, що тепер Сеїд-Ахмет, а не Улуг-Мухаммед, вважався союзником Свитригайла. Ім'я Сеїд-Ахмета Длугош згадував, але тільки від 1438 року, не при викладі подій подільської війни.

Де було Сеїд-Ахметове «ханство» – невідомо. На думку В. Гулевича,

> Крымский улус и Днепро-Донское междуречье остались под властью Улуг Мухаммада, а Сайид-Ахмат II занял Правобережье Днепра, поближе к землям, сохранившим верность Свидригайлу, с которым он сохранил добрые отношения [*Гулевич В.*, op. cit., с. 179].

Якщо про діяння Улуг-Мухаммеда в Криму в цей час ми знаємо, то нізвідки не видно, щоб Сеїд-Ахмет перебував на правобережжі Дніпра. Пізніше (1436 р.) він вигнав Улуг-Мухаммеда з Криму.

Остаточно ми не знаємо нічого про спроби татар **в цей час** воєнною силою перешкодити руській колонізації на території сучасної України. Таке уявлення у істориків спричинене механічним переносом обставин татарської руїни 4-ї чверті 15 – 16 ст. на давніші часи.

Поширення у порожнечу

Так у чому ж може бути причина зупинки колонізації?

На мою думку, колонізація з території колишнього Галицького князівства (і мабуть із Волинського князівства) поширювалась на схід у порожнечу, не

зустрічаючи ніякого опору. Татар у на цій території уже не було, а місцеве населення (мабуть руське) було дуже незначним.

Колонізація спинилась, коли було вичерпано її потенціал, коли всі бажаючи шукати щастя на новій землі уже туди переселились. Не слід забувати, що все це проходило дуже швидко, упродовж життя одного покоління.

Щось подібне ми бачимо в розвитку колонізації по берегах океанів у 16 – 17 ст. Першими, від початку 16 ст., почали засновувати заморські колонії Іспанія та Португалія, далі Франція; від кінця 16 ст. в це змагання включились Англія та Голандія – і для всіх знаходилось місце (до певного часу так було). І все це було поширенням у порожнечу – там, де колонізатори зустрічали хоч мінімальний опір, вони полишали негостинний берег і пливли далі («Підемо пошукаємо лапотників», як писав автор «Повісті временних літ»).

Чому ж ті країни, котрі рушили цим шляхом першими, не захопили всього? – Тому, що для цього бракувало ресурсів, головним із яких були люди, котрі бажали переселитись у колонії. (На цю тему навіть анекдот був: коли в Легального Овоща запитали, чи зможе він управляти Китаєм, він дістав калькулятор, щось рахував, а потім сказав: «Ні. Стільки донецьких я не маю».)

Можливо, колись будуть розроблені методики демографічних розрахунків, котрі дозволять моделювати такі процеси.

Висновки

1. «Причорноморська держава» Вітовта є історіографічним непорозумінням. Всі переліки географічних назв, які нібито про неї говорять, походять з одного джерела – гіпотетичного плану поділу Молдавії між імператором Сигізмундом і королем Ягайлом, укладеного в 1429 році.

2. Качибеїв, згаданий у цих переліках, був на той час і залишався довго пізніше незаселеним урочищем, у якому турки в середині 18 ст. збудували замок Хаджибей. Ніякі литовці ніже поляки цим порожнім місцем ніколи не володіли, а «замки, міста і порти» існували тільки у думках колонізаторів та на папері, а не в дійсності.

3. Чорний город із «держави Вітовта» слід вважати паралельною назвою Білого города, сучасного Білгорода-Дністровського. Ним від кінця 14 ст. володіла Молдавія, котра будувала там укріплення і мала свою адміністрацію. Ані литовці ніже поляки ніякої влади там ніколи не мали.

4. Назву Маяк із «держави Вітовта» можна з певною імовірністю прикласти до нижньої течії Дністра при впадінні його в лиман. Це було урочище і переправа. Постійне поселення було засновано там тільки наприкінці 18 ст., після переходу краю під владу Російської імперії. Маяком у стислому значенні називали руїну якоїсь башти античного часу на Надлиманському городищі, котра слугувала орієнтиром для переправи через Дністер.

5. Згадки Каравула в 1 пол. 15 ст. не можуть бути прив’язані до одного пункта; слід думати, що було декілька сторожових постів, котрі звались караулами / каравулами. Каравул на Дністрі можна шукати в околицях сучасного Рашкова, але ніяких згадок про укріплення такої назви немає – тільки селище.

6. Сокілець, згадуваний у 1391 – 1434 рр., слід вважати замком на острові посеред Бога біля с. Сокільці Гайсинського району Вінницької області. Там

досліджено археологічні залишки укріплення кінця 14 – початку 15 ст. Цей замок, зруйнований в 1430-х роках, було збудовано наново в 1603 р. Інші поселення на Вінничині із назвами, подібними до *Сокільця*, засновані наприкінці 16 – на початку 17 ст.

7. Причиною зупинки руської колонізації на рубежі гирло Мурафи – Брацлав – Черкаси була не протидія татар, а мабуть вичерпання колонізаційного потенціалу (людей, бажаючих переселитись на нові землі).

Побожжя у 2 пол. 15 ст.

Браслав у Білорусії

У географічному покажчику до 3-ї та 4-ї книг Литовської метрики [РИБ, 1910 г., т. 27] є немало згадок про «Браслав», при цьому віленські писарі не відрізняли «нашого» Брацлава (Б-2) від Браслава (Б-1) на півночі Білорусії. Останнього стосуються такі записи:

(1) «Доброгосту Нарибутовичу 14 коп с корчом в Браславли» [LM 3, стб. 186]. В сусідніх записах згадано корчми Мокшокгольські (Мойшогола, Maišiagala у 25 км на північний захід від Вільнюса) та Вількомирські.

(2) «Пану Доброгосту Нарибутовичу 14 коп с корчом Браславских, а 10 коп з мыта Смоленского» [стб. 250]. В сусідніх записах згадано Ейшишки, Вількомір.

(3) «Станьку 3 копы с корчом Утенских; єму ж рубль з вин в Браславли… Коледе 2 копе с корчом Лидских, а рубль з выны в Браславли» [стб. 194].

(4) «Мацку Войниловичу 3 рубли грошей у Браславли, у пана Ивана Ильинича» [стб. 208]. В сусідніх записах згадано Ейшишки, Троки.

(5) «Ивашку Фоминичу 2 рубли в Макове, а рубль в Браславе» [стб. 210]. В попередніх записах згадано Дорсунішки, Кершмонти.

(6) «Немири водному 4 копы с корчом Браславских, а 5 коп з мыта в Ковне» [стб. 258]. В сусідніх записах згадано Більськ, Берестя.

(7) «Івашку Кривцу 10 коп с корчом Браславских, а 10 з мыта Смоленского» [стб. 262]. В сусідніх записах згадано Василишки, Вовковийськ.

(8) «Лошаку 2 копе с корчом у Высоком Дворе, а 2 рубли з вины в Браславли, в пана Юря Зеновъевича» [стб. 267]. В сусідніх записах згадано Слонім, Оліта, Ошмяни.

(9) «Осану Озызковичу 7 коп грошей с корчом у Браславли, а 3 копы з мыта в Ковне, а 2 бочки соли там жо, а 12 бочок ржи в Городне» [стб. 271].

(10) «Пану Григору Остиковичу 15 коп грошей с корчом Браславских в пана Юря Зеновъевича, а 3 рубли з вины тамо ж» [стб. 306].

(11) 26.11.1498 р. Привілей пану Юрю Зеновевичу на дворища и огород в месте Браславском [LM 4, № 180, стб. 708 – 709]. В документі він названий намісником браславським.

(12) Привілей князю Тимофію Капусті на маєтки в Брянському повіті – дано 11.09.1498 р. в Браславлі [№ 216, стб. 768 – 770].

(13) Фундуш для костелу богоматері у Браславі – дано у Браславі 20.10.1500 р. [№ 237, стб. 806 – 809].

Довести, що всі ці записи стосуються білоруського Браслава, можна з точністю майже математичною.

Для цього треба почати з привілею (13). В ньому сказано, що церкву у Браславі заснував віленський воєвода Монивид за князя Вітовта. Монивид справді був віленським воєводою в 1413 – 1422 рр., тобто за князювання Вітовта, тут все збігається. І от Монивид надав тій церкві серед іншого ще й десятину з двірця Дрисвятського.

Дрисвяти – нині маленьке село на східному березі одноіменного озера, котре знаходиться на границі Білорусії з Литвою. Це село лежить у 25 км на захід від

Браслава і в 134 км на північний схід від Вільнюса. Можна не мати сумніву, що село входило до складу Віленського воєводства і Монивид як воєвода міг розпоряджатись там. Брацлав на Бозі лежить у 750 км на південь від Браслава білоруського, і ніякою мірою у Віленське воєводство не входив.

Серед інших надань Монивида згадано озеро Цно – всього за 1.5 км на схід від Браслава, а також інші озера, котрі охочі так само можуть шукати довкола Браслава (озер там дуже багато).

Отже, топонімія надання (13) однозначно вказує на білоруський Браслав.

Далі, в цьому ж документі зазначено, що недавно, за браславського намісника Юрія Зеновича, ця церква згоріла (через це і виник привілей-підтвердження). Виходить, Юрій Зенович був намісником у білоруському Браславі. Тепер ми не маємо сумніву, у якому Браславі пан Юрій мав дворище та огород (11) – авжеж, у білоруському.

Із цього випливає, що документи (8, 10), в яких Браслав виступає в парі із цим паном Юрієм, також стосуються міста в Білорусії.

Дуже подібним за формою є запис (4), в якому гроші в Браславі має виплатити пан Іван Іллінич. Про нього відомо відносно багато, його служба проходила у Вітебську, Дорогичині та Смоленську. Земельна власність його також знаходилась на півночі та заході сучасної Білорусії. Ніщо не говорить про його зв'язки з територією сучасної України. Тому можна думати, що запис (4) свідчить про те, що І. Іллінич був намісником у Браславі Б-1, але недовгий час, і про це не залишилось інших даних.

Наступна група документів стосується надань у різних місцях для однієї особи. Я припускаю, що ці місця були недалеко одне від одного. Порівняльна таблиця виглядає так:

Запис	Точно локалізований пункт	Віддаль до Б-1, км	Віддаль до Б-2, км
2, 7	Смоленськ	340	690
3	Утяни	87	750
3	Ліда	220	590
6, 9	Ковно	218	750
9	Гродно	300	620

З неї видно, що віддаль від упевнено локалізованих міст до Б-1 принаймні удвічі менша за віддаль до Б-2. На цій підставі всі зазначені записи слід відносити до Б-1.

Наступна група записів не містить ніяких додаткових вказівок щодо розташування Браслава, але такі вказівки є в сусідніх записах, які йдуть перед та після записів про Браслав. Я думаю, що управителі великого князя, перебираючи можливі джерела доходів, з яких належать виплати, керувались географічною близькістю. В наступній таблиці ми спочатку розглянемо такі записи, які на підставі попередніх міркувань уже віднесли до Б-1, а далі й решту записів.

Запис	Точно локалізований пункт	Віддаль до Б-1, км	Віддаль до Б-2, км
1, 2	Вількомір	150	745
1	Мойшогола	150	720
2, 4	Ейшишки	210	620
4	Троки	175	665

5	Дорсунішки	210	735
6	Більськ	410	560
6	Берестя	450	480
7	Василишки	250	590
7	Вовковийськ	320	545
8	Слонім	306	515
8	Оліта	240	680
8	Ошмяни	150	635

Таким чином, ідея, що сусідні записи відносяться до місць, виразно ближчих до Б-1, ніж до Б-2, підтверджується для всіх записів, окрім (6). Тому запис (1) також відноситься до Б-1, а інші записи отримують певне підсилення прив’язки саме до Б-1.

Бачимо, що Браслав Б-1 виступає в цих записах як значне місто, де є костел і пробощ, де перебуває намісник великого князя, діє суд, який збирає судові оплати (вини), де є корчми, котрі приносять дохід, і з цих надходжень можна нагороджувати слуг великого князя.

Нічого подібного для цього часу ми не бачимо в Браславі Б-2.

Браслав у 2 пол. 15 ст.

21 жовтня 2022 р. повідомили: ЗСУ звільнили вже 88 населених пунктів у Херсонській області.

В той же день повідомили: У Білгородській області РФ після вибухів почалася сильна пожежа.

Отак – копієчка до копієчки – і наближається наша перемога (22 жовтня 2022 р. о 8:00).

Згадки про Браслав за 2 пол. 15 ст. нечисленні.

Згадка 1448 року

У вересні 1448 р. татарське військо напало на Подільське воєводство, пограбувало його і без будь-яких перешкод відступило. «На зворотньому шляху татарське військо біля Брацлава було прийняте з честю Юршею і забезпечене» [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, s. 82; *Жарких М. І.* Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр. – К.: 2022 р., розділ «Напади татар 1448 року»].

Мабуть, цей Юрша був той самий, що в 1431 році боронив Луцький замок від поляків. Із даних Литовської метрики можна зміркувати, що він служив королю Казимиру (докладніше – в розділі «Надання 1448 року»).

Згадка 1453 року

Наступна коротка згадка стосується квітня 1453 року: татари напали були на Поділля, але на зворотньому шляху подільський загін їх побив: «Татари кинулись тікати. Коли вони прибули в околиці Брацлава, жителі міста, дізнавшись про їх поразку, напали на них і ще побили» [Jana Długosza Roczniki…, s. 174 – 175; *Жарких М. І.* op. cit., розділ «Напади татар 1453 року»].

Виходить, що жителі Брацлава і мирились і татарами, і бились із ними – в залежності від місцевого співвідношення сил і цілком незалежно від того, яку політику щодо татар вели вище начальство десь у Вільні чи у Кракові.

Під час наступних політичних подій, скажімо, полону хана Сеїд-Ахмета в Києві в 1455 році, Брацлав і Побожжя ніяк не згадуються. Побожжя лежало якраз в точці перетину всіх задіяних в даному епізоді сил – Великої Орди на сході, Кримського ханства на південному сході, Молдавії на південному заході, Польщі на заході й Литви на півночі. І от маючи таке центральне положення, Побожжя не відіграло **ніякої ролі** в подіях – так, неначе там не було ніякого населення. Історія цього регіону відкотилась назад у 12-е століття.

Брацлавська пригода 1463 року

Після 1457 року наш вірний провідник – Ян Длугош – повністю зосередився на справах Польщі, зокрема, війні з Прусією. Справи Великого князівства Литовського і земель сучасної України випали з кола його постійних інтересів. Тільки в 1463 році він занотував незвичайну пригоду в стилі повісті Івана Франка «Захар Беркут».

> До короля Казимира прибули посланці міста Кафи і скаржились, що їм загрожує напад турків. Вони просили дозволу набрати наймане військо для оборони, і король на це погодився. Посол Галеацці (*Galeaczer*) набрав на Русі [тобто в Руському воєводстві] 500 (п’ятсот!) жовнірів – усе з числа місцевих поляків.
>
> Це військо по дорозі до Кафи проходило попри Брацлав, де урядував князь Михайло Чорторийський. Жовніри затіяли бійку з міщанами і убили одного з них (одного!), а місто підпалили і рушили далі.
>
> Князь Чорторийський, бажаючи помститись, 4 (чотири!) рази нападав на них, але його кожного разу відбивали.
>
> Тоді Чорторийський зібрав своїх селян (селян!) і вони загатили Бог зрубаними деревами у тому місці, де поляки мали його переходити, і тут перебив їх усіх – утекло 5 (п’ятеро!) жовнірів, сам Галеаццо і 7 (семеро!) його людей. Здобич було оцінено на 30 000 (тридцять тисяч!) флоринів [Jana Długosza Roczniki…, s. 69 – 70].

Про цей епізод ми знаємо тільки з Длугоша, а Длугош, можна здогадуватись, бачив якусь скаргу оцього Галеаццо, звідки й запозичено подробиці.

Що можна сказати з приводу цієї історії, окрім того, що вона демонструє звичну для Длугоша неприязнь до хитрих і підступних литовців (ну, як і випадок з Юршею в 1448 р.)?

Після того, як турки в 1453 р. захопили Константинополь, морське сполучення Кафи із Генуєю перервалося. Уряд Генуезької республіки вирішив позбутися «проблемного активу» і передав усі свої причорноморські колонії в приватні руки, а саме банку св. Георгія, у якого уряд уже встиг набрати кредитів (так само проблемних для банка). Зв’язок між Генуєю і Кафою тепер здійснювався суходолом, через територію Польщі, і от Галеаццо був одним з генуезьких нобілів, котрий їхав у Кафу.

Турецька загроза для Кафи не була ніяким секретом, але керівники банку не хотіли нічого робити для оборони (можливо, наперед вирішили, що всі ці заходи будуть марними). Коли кафинський консул просив збільшити число аргузіїв (ну, стражників) у місті на 4 (чотири, мої любі!) чоловіка, банк прискіпливо розглядав цю

справу, вимагав додаткових обгрунтувань, цікавився, чи це не буде зажирно, чи не можна обійтися трьома або навіть двома додатковими стражниками – а час собі спливав та й спливав.

Тому можна думати, що Галеаццо сподівався найняти вояків у Польщі дешевшою ціною (і, можливо, з якихось інших коштів), ніж оті аргузії. Також думаю, що згадане число 500 вояків – це був запит, з яким Галеаццо звернувся до короля, і на таку кількість отримав згоду. Реально, я думаю, він набрав далеко менше, бо для Кафи й 4 нових вояки були би щастям, а знищити упень загін у 500 воїнів не так-то легко, для цього треба мати переважаючи сили. Добре, якщо Галеаццо набрав 50 солдатів (ну, воїнів, які служать за плату, тоді це все ще була новина).

Далі, те, що солдати були з поляків Руського воєводства, але не з числа шляхти – теж зрозуміло. Воєнна служба була «соціальним ліфтом», способом для людини з нижчих прошарків суспільства вибратись нагору і – коли пощастить! – втиснутись в число шляхти.

Далі, найнятий загін поводився як банда розбійників: у Брацлаві в бійці убито одного міщанина і вчинено велику пожежу, як то завжди бувало при візитах поляків до Брацлава – згадаймо 1432-й рік. (Що ви кажете? Ми, поляки, спалили Брацлав? Ніяким чином. Ми тільки один недогарок кинули на солом’яну стріху, а далі він сам згорів. Що ж ми винні, що там усі стріхи були солом’яні?)

Далі, можна повірити, що місцеві жителі (серед яких згадано селян, тобто русинів) хотіли помститись і побили цих розбійників, так що врятувалось тільки 13 душ. Масштаби першої бійки і оце число врятованих говорять, що сутичка не була аж надто великою.

А далі починається захар-беркутівство. Чи можна деревом загатити річку? Можна, якщо один кінець стовбура впирається в один берег, а другий – в інший, тобто ширина ріки не більше 10 метрів. Бог у такий спосіб не загатиш, бо проточна вода має властивість зносити дерево (воно ж легше води).

Та якби й можна було би загатити Бог, то що з того? Розбійники будуть сидіти на березі, дивитись, як вода прибуває, і чекати, поки вона їх потопить?

Думаю, максимум, що можна витягнути з цих подробиць – те, що брацлав’яни напали на розбійників під час їх переправи через Бог і мали при цьому успіх.

Далі, флорин – золота монета вагою 3.53 грами. 30 тисяч флоринів – це, мої любі, 106 кілограмів золота. Золота! Оцінка шкоди, я думаю, перебільшена (може і в 100 разів) – все одно ж відшукувати пограбоване ніхто не збирався, так хоч поговорити про таке багатство – і то приємно. Думаю, що із цим загоном вояків йшла і купецька валка з якимись товарами, і вони-то пропали.

Якщо когось фантастичність суми втрат не переконує, можна зазирнути на іншу сторінку Длугоша, під 1465 роком, де поставлено заголовок: «Польські жовніри з приводу незаплачених грошей чинять шкоди на Угорщині, а угорець Стефан грабує Спіш, вимусивши сім тисяч флоринів» [Jana Długosza Roczniki…, s. 114]. Не сказано, чи спалили ці польські жовніри якесь місто, але Стефан, пограбувавши цілу значну область, зумів здобути всього четверту частину суми, котра існувала в уявлені Галеацці. Працювати розбійником зовсім не так легко і не так прибутково, як здається збоку!

Чи справді князь Михайло Чорторийський був намісником (постійним адміністратором) у Брацлаві, і чи справді він був намісником короля Казимира, як думав Ю. Вольф (а не, припустімо, київського князя Семена Олельковича) – із тексту Длугоша не видно.

Чи мав цей епізод якесь політичне значення?

Л. Колянковський присвятив йому одне речення, вважаючи його свідченням неприхильного ставлення литовських урядових кіл до експансії Польщі у Причорномор'ї [*Kolankowski L.* Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa: 1930, t. 1, s. 294].

Заглиблюватись у польсько-кафинсько-генуезькі відносини я не маю наміру, але не думаю, щоб Колянковський мав рацію. Перш за все, в чому полягала ота «експансія Польщі у Причорномор'ї», за якою мав слідкувати литовський уряд? Я читаю джерела 15 ст. і не бачу ніякої «експансії». Я читаю праці істориків і теж не бачу в них вказівок на такі джерела. Саме тільки листування – то ще не експансія. Отже, литовському уряду не було за чим слідкувати і не було як слідкувати, бо найдалі висунутими на південь опорними пунктами литовської влади були Луцьк і Київ.

А Брацлав? У Брацлаві ми якраз і не бачимо ніякої постійної адміністрації. Може, князь Чорторийський і був брацлавським старостою, як його титулував Колянковський, а може, і не був. Принаймні, ані він, ані його сини ніякої земельної власності на Брацлавщині не мали, тільки на Волині [WK, s. 23].

І вже чого точно не було – так це депеші із Брацлава до Вільна (це 700 км!) з повідомленням про бійку та пожежу і зворотньої депеші із наказом нищити розбійників. Такий обмін зайняв би принаймні місяць часу, за який розбійники устигли б домаршируват до самої Кафи (640 км від Брацлава) – і шукай вітру в полі!

Не виключено, що литовський уряд довідався про цю пригоду в 1712 році, коли нарешті було надруковано повний текст історії Длугоша.

Міфічний «брацлавський намісник» 1473 року

У книзі Ф. Папе згадано, що Богдан Андрійович Сакович в 1473 році був брацлавським намісником [*Papée F.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, t. 1, s. 84]. При цьому Папе послався на довідник Вольфа, як виявилось – помилково.

От що маємо у Вольфа [*Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386 – 1793. – Kraków: 1885, s. 45, 57, 168, 175] про Саковича: браславський намісник (1473 р.), полоцький намісник (1480 – 1484 рр.) і одночасно маршалок земський (принаймні від 1482 р.); троцький воєвода (принаймні від 1486 р.), помер 1490 р.

Вся його служба пов'язана із північчю Великого князівства Литовського і з двором великого князя у Вільно. Найдалі на півдні ми бачили його в Києві в 1483 р. [*Жарких М. І.* Падіння Києва у 1482 р. – К.: 2021 р.]. Таким чином, згадка 1473 р. стосується його служби у Браславі (на півночі сучасної Білорусії). Описка в одній літері здатна створити новий «факт» в історії Побожжя.

Напади татар 1474 і 1478 років

Під час великого нападу татар **влітку 1474 року** ані Побожжя, ані Брацлав у джерелах не згадані; Длугош згадав тільки князя Чорторийського, який прославився в цей час тим, що розпустив литовське військо замість протидії татарам [Jana Długosza Roczniki…, s. 349 – 351; *Жарких М. І.* op. cit., розділ «Напад татар 1474 року»].

Чи це був той самий Михайло Васильович Чорторийський, що і в 1463 році, чи його брат Олександр – ми не знаємо.

Дещо більше Длугош записав про похід татар **влітку 1478 р.**:

> «Татари вночі пришли до Брацлава, який на той час був у руках князя Чорторийського. Міщани сховалися в замку, який татари мало що не здобули, а місто було пограбоване і спалене, також і його околиці» [Jana Długosza Roczniki…, s. 435; *Жарких М. І.* op. cit., розділ «Напад татар 1478 року»].

На цьому місці ми знову не знаємо, про якого конкретно з князів Чорторийських йдеться; про Михайла Чорторийського Длугош згадав, тобто хоч щось про нього знав; а в 1474 і 1478 роках він не назвав імені, – мабуть не знав конкретно, а вигадувати не схотів.

Із довідника Ю. Вольфа видно, що звістки про Олександра Васильовича Чорторийського закінчуються на 1477 році, а про Михайла – на 1478 р. (у Вольфа помилково 1479 р., але йдеться саме про напад татар на Брацлав). Але виставлена Вольфом дата сама спирається на його **припущення**, що згадки 1474 і 1478 рр. стосуються Михайла [WK, s. 23]. Представники наступного покоління чорторийських у Вольфа починають згадуватись від 1481 р., тобто покоління не перетинаються в часі.

Менше з тим, із даного запису ми бачимо **замок** у Брацлаві, чергову (уже третю після 1432 і 1463 років) пожежу міста і пограбування його околиць, про які ми упродовж усього 15 ст. не мали ніяких згадок.

Також згадки князя (князів?) Чорторийського в Брацлаві показують нам, що ця область перебувала у якомусь зв’язку із Волинню, де знаходились маєтки Чорторийських (про їх володіння на Побожжі ми не знаємо!).

Ян Длугош був основним постачальником повідомлень про Побожжя у 15 ст. Видно, що він мало знав про нього і згадував про нього лише принагідно, коли новини з цього краю доходили до польського короля. Під час численних нападів татар, розібраних у моїй окремій роботі, Побожжя все було прохідним двором, через який татари безперешкодно проходили далі на захід, нападаючи на Руське воєводство і Волинь, і повертались до себе, так само не зустрічаючи перешкод.

Звичайно, ці переходи татар не могли обходитись без того, щоб нападники не спалили якісь села, не пограбували, що зуміли заскочити, і не захоплювали полон. Можливо, що в цей час місцеві русини були змушені покидати свої оселі на середньому Побожжі і переселятись кудись у безпечніші місця.

Можливо – але все це наші припущення. Ми не маємо жодної конкретної письмової згадки про такі процеси. Документи, які стали для нас історичними джерелами, складались для начальства, котре не переймалось подіями на далекому і майже невідомому півдні.

Згадка 1480..1482 років

В недатованому листі кримського хана Менглі-Гірея до київського воєводи Івана Ходкевича міститься згадка: «А такеж к Прасловлю Олея на имя, слугу своего, послал был есми» – і далі сказано, що цього Алі заарештували, і хан вимагав його повернення [РИБ, т. 27, № 26-2, стб. 327 – 327].

Коли це було? В 1480 році київський воєвода Мартин Гаштовт отримав підвищення по службі і став троцьким воєводою. На цій підставі Ю. Вольф припустив, що Ходкевич був іменований київським воєводою після Гаштовта в тому ж 1480 р. [*Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze, s. 19]. 1 вересня 1482 р. той самий Менглі-Гірей, який вів дружнє прикордонне листування з Ходкевичем, напав на Київ і захопив воєводу в полон. Звідси – орієнтовна дата листа: 1480..1482 рр.

Щодо дати М. Г. Бережков висловився незручно:

> Перша група, на арк. 86 – 87 звор., складається з 4 недатованих документів по зносинах із Кримом (РИБ, № 25 – 26), які відносяться, мабуть, до 1482 р. (після спалення Києва) [*Бережков Н. Г.* Литовская метрика как исторический источник. – М.-Лг.: и-во АН СССР, 1946 г., т. 1, с. 88].

Зі змісту цих документів видно, що тільки № 25 написано після здобуття Києва [трохи більше: *Жарких М. І.* Падіння Києва у 1482 р., розділ «Виписки з джерел»], а три листи під № 26 написані власне перед цією подією, коли Ходкевич був київським воєводою. Із книги Бережкова ця помилкова дата – кінець 1482 р. – переїхала у нове видання [LM 4, № 25-2, с. 89 – 90].

Для нас важливо, що Менглі-Гірей звертався не до брацлавського намісника, який мав би відповідати за пригоду із Алі, а до київського воєводи. З цього можна обережно виснувати, що у Брацлаві на той час ніякого начальства взагалі не було.

Надання 1448 року

24 жовтня 2022 р. повідомили: на Херсонщині загинув гравець «Ужгородських лісорубів» Данило Богуславський.

25 жовтня 2022 р. повідомили: на Харківщині загинув захисник зі Старої Вижівки Антон Тимошук.

27 жовтня 2022 р. повідомили: сумчанин Владислав Павленко загинув на війні.

Щодня у боротьбі із Гнило-Солом'яною Ордою гинуть наші герої – заради того, щоб ми в Україні могли бути самими собою, а не рабами Москви. Заради того, щоб я в Києві міг продовжувати свою роботу (28 жовтня 2022 р. о 8:10).

Від 2-ї половини 15 ст. до нас дійшло більше документів про надання земельної власності на Побожжі. Їх все ще дуже мало, але на тлі повної відсутності таких надань з першої половини століття – це уже щось.

Це стало можливим тому, що в 1440 році великим князем Литви став чотирнадцятирічний син Ягайла – Казимир (від 1447 р. – також і король Польщі з іменем Казимир 4-й). Він народився у Польщі і отримав у Кракові католицьку шкільну освіту, якої не мали попередні литовські правителі. Упродовж свого понад півстолітнього правління в Литві він сприяв запровадженню польських адміністративних порядків у Великому князівстві Литовському. Зокрема, за його

правління і, мабуть, не без його впливу почав формуватись справжній державний архів князівства – Литовська метрика.

Найдавніша книга Метрики нині має назву «Книга записів № 3», також її часто звуть «Книгою данин (власне, надань) Казимира». Вона була надрукована двічі [РИБ, 1910 г., т. 27, стб. 1 – 172 (далі РИБ 27); LM 3].

Документи в цій книзі переписані не у хронологічному порядку, пізніші позаскакували серед раніших. Більшість записів взагалі не датована. У питанні датувань я спираюсь на дослідження М. Г. Бережкова [*Бережков Н. Г.* Литовская метрика как исторический источник. – М.-Лг.: и-во АН СССР, 1946 г., т. 1 – 179 с.].

Отже, у цій книзі на арк. 51 звор. – 52 міститься цікава для нас серія надань, яка має спеціальний заголовок «У Браславли у Подольском» [РИБ 27, стб. 90 – 91 = LM 3, с. 55, нумерація записів моя]:

(1) Грицку Ясмановичу Крюковъци а Жорнъвища, а Погребища, а Ратов.

(2) А Ивашку Львовичу на отчину потверждение на Селерелев, а на Расечеев, а на Лебединские доходы.

(3) А Грицку Баласепревичу Палчиковцы а Идолинъное,

(4) а Пущце Пореевъци.

(5) А Рагозе две селе выслуги, Воробевичи а Щьпеков, а отчины три села: Мервинъци а Гиковци, а Кобылее.

(6) Воиту Станиславу Ермолинци.

(7) А Скабарни Остолопов, а Дашов, а Ометинци, а Сидкговци, а Кропивна, а Роговъци.

(8) А Менку Илинъци.

(9) А Коптю Кожинци а Копъевъци.

(10) А Шелибору Калник а Шандырев, а Куничное.

(11) У Бряславли Слупици Куна а Носовци.

(12) А Иванъку Гинъковичу Бортниковъци а Юрковци.

(13) А Ивашенку Осташковичу Вязовец.

(14) И всим тым правил пан Юрша. У Вильни, о соиме. Генваря 12, индикт 11.

Перше запитання тут – коли це діялось? 11-й індикт випадав у правління Казимира в 6956, 6971 та 6986 вересневих роках. Згідно хронологічної таблиці Бережкова [с. 116], на арк. 1 – 73 звор. книги № 3 міститься книга данин 1440 – 1455 рр. з доповненнями до 1475 р. Це залишає нам дві можливості: 12 січня 1448 (6956) року і 12 січня 1463 (6971) р.

Далі Ян Длугош записав, що Казимир перебував у Вільні на Різдво Христове (25.12.1447 р.) і потім приймав у Вільні послів [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, s. 67]. Таким чином, присутність короля за великому з’їзді у Вільні 12 січня 1448 р. підтверджується незалежним джерелом.

В той же час Казимир не міг бути у Вільні 12 січня 1463 р. Длугош записав, що 4.12.1462 р. король виїхав з Петрокова до Рави й Гостиніна, де перебував від 14 грудня, а далі 17 січня 1463 р. прибув на з’їзд у Петрокові [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, s. 58, 60]. Від Гостиніна до Вільна – 470 км, і потім ще 520 км від Вільна до Петрокова. Я не вірю, щоб за 4 коротких зимових дні (13 – 16 січня 1463 р.) по глибоких снігах

король промчався понад 500 км, долаючи по 125 км на добу. І Длугош про такий відскок короля до Вільна нічого не повідомив.

Остаточно треба зупинитись на 1448-у році.

Далі, у клаузулі (14) названий Юрша, який *правив всім тим*. *Правити* – технічний термін Метрики, який означає «готувати справу для розгляду правителем і радою» (наприклад: «правил пан Михайло, канцлер, а писал Якуб» [РИБ, 27, стб. 85 = LM 3, s. 51]). Типово це слово писар пропускав, і закінчував клаузулу надання тільки іменами пана, який готував справу, та писаря (необов'язково, як у нас в (14)). Тобто одне надання – одне ім'я ходатая.

А наш блок записів відрізняється тим, що окремі надання не містять імені ходатая, і слова *всім тим* стосуються всіх надань (1 – 13).

Отже, Юрша тут виступає ходатаєм за цілу групу брацлавських зем'ян. Його зв'язок із Брацлавом підкріплюється тим, що у вересні того ж 1448 р. Длугош згадав його саме у Брацлаві [Jana Długosza Roczniki…, s. 82; трохи докладніше: *Жарких М. І.* Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр. – К.: 2022 р., розділ «Напади татар 1448 року»].

М. Вольський слідом за О. Галецьким написав, що в 1447 р. Юрша був іменований старостою (намісником) брацлавським [*Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka. – Kraków: 1915, s. 85; Urzędnicy Wołyńscy XV–XVIII wieku: spisy. – Kórnik: 2007, s. 60]. Із Вольського це твердження перейшло і до П. Кулаковського [*Кулаковський П.* Звинигородський повіт у литовську добу. – Ukraina Lithuanica (К.), 2015 р., т. 3, с. 219]

Але Галецький спирався на розглядуваний запис метрики, а Вольський додав до цього вказівки на грамоту Свитригайла з 2 вересня 1438 р. [АЮЗР, т. 1, № 20, с. 12 – 13 = РУГ, № 74, с. 135 – 137] та фількіну «грамоту Свитригайла» 1445 р. (докладніше). Так біда навіть не в тому, що одна із грамот підроблена, а в тому, що в обох грамотах немає ніякого Юрші. Не тільки брацлавського намісника, а взагалі ніякого.

Думаю, якби король і великий князь Казимир вважав Юршу своїм намісником, то в 1448 році була прекрасна нагода згадати Юршу з оцим гоноровим титулом, але цього ми не бачимо. Мабуть, на це була якась невідома нам причина.

Також виходить, що Свитригайло не мав влади на Побожжі, бо його надання для цього регіону невідомі. І виходить, що Побожжя принаймні у цей час не було додатком до Волині, як ми звикли думати.

Отже, Грицько Ясманович (1) одержав 4 пункти, з яких легко ототожнюється Погребище на верхній Росі – районний центр Вінницької області (від 2020 р. – місто Вінницького району). Виходить, що верхня течія Росі, як і за Коріатовичів, належала до Брацлавщини, не до Київського князівства.

Жорновище можна досить упевнено вважати сучасним селом Жорнище Іллінецького (Вінницького) району, а *Крюківці* менш упевнено вважати сучасним селом Криківці Немирівського (Вінницького) району. *Ратов*, на мою думку – це сучасне містечко Оратів районний центр Вінницької області (від 2020 р. – містечко Вінницького району). Якщо подивитись на послідовність переліку, вийде: Криківці → 10 км на північний схід → Жорнище → 48 км на північ → Погребище → 37 км на південний схід → Оратів.

Що отримав Івашко Львович (2) – неясно. *Селерелев* можна з великою натяжкою вважати селом Селевинці Немирівського (Вінницького) району. Взагалі комбінація приголосних с-л-р не є популярною в українській мові, найближче, що мені вдалося знайти – це *Салерно* в Італії (ну, й рослина *селера* відома). Що таке *Расечеев* – я припущень не маю, так само щодо *Лебединських доходів*. Хіба би думати про Лебедин у Шполянському (Звенигородському) районі Черкаської області, але які з нього могли бути доходи?

Можливо, слово *доходи* тут значить не те, що нині (не *прибутки*), а якийсь географічний термін, чи не *уходи* (угіддя для якихось промислів)?

Так само не можна зміркувати, хто з попередніх великих князів надав отому Льву (Івашковому батьку) ці маєтки, так що тепер вони виступають як *отчини*, на які дано підтвердження. Може бути, що первісне надання (князя Сигізмунда Кейстутовича?) не мало письмової форми, і Юрша засвідчив, що воно мало місце, з власного знання ситуації.

Пальчиківці, надані Грицьку Баласепревичу (3) – об'єкт з такою назвою нині невідомий. Сучасне село Пальчик Катеринопільського (Звенигородського) району Черкаської області знаходиться далеко від Брацлава (150 км на схід). Інше село Пальчик знаходиться у Мінській області в Білорусії (також Пальчики у Вітебській області та у Бахмацькому районі Чернігівської області). Село Пальчиківка має назву ближчу до потрібної нам, але знаходиться аж у Полтавському районі.

Пізніше – орієнтовно в 1500..1506 р. король Олександр надав село зі схожою назвою *Пальчиково* Семену Кошці (я вже розглядав цей документ) і далі історію цього володіння у 16 ст. можна простежити за пакетом документів роду Кошок, записаним 7 жовтня 1515 р. [ДБВ, № 142, с. 387 – 400]. Але з цих документів видно, що воно було біля Брацлава – і тільки. Думаю, що Пальчиково з поч. 16 ст. – це те саме, що Пальчиківці з 1448 року, але де воно знаходилось – наразі невідомо.

Ще гірше стоїть справа з *Идолиным*. Нині відомо тільки маленьке село Ідоліно у Вітебській області Білорусії. В Україні подібної назви нема, і навіть назви *Долинне* – це радянізми в Криму.

Трохи краще стоїть справа із *Пореївцями*, наданими Пушці (4). Маємо два села із близькою назвою Паріївка – одне в Іллінецькому (Вінницькому) районі, друге в (Вінницькому) Погребищенському районі. Також Паріївкою звалось давнє село Ганщина (нині у складі містечка Вороновиця Вінницького району).

Вислуги Рогози (5) можна досить упевнено ототожнити із сучасними поселеннями Воробіївка на Бозі (у Немирівському (Вінницькому) районі) та Шпиковом у Тульчинському районі (це всього 17 км на південний захід від Воробіївки). Цікаво, що маєток у складі Воробіївців та Шпикова зберігав цілісність ще у 1585 році [ДБВ, № 141, с. 383 – 387]. Воробіївці зберігали паралельну назву Рогізна: це зазначено в документі 4-го індикту, мабуть 1515 р. і далі у згаданому вище привілеї 1518 р. [ДБВ, с. 391, 397]. Сучасне село Рогізна лежить у 4 км нижче від Воробіївки за течією Бога.

Його отчинні володіння – Мервинці у Могилів-Подільському районі (лежить на ріці Мурафі, на її лівому – брацлавському – березі). Назва *Гиківці* нині невідома. Назва *Кобылее* може відповідати сучасним селам Кобильня (Липовецький

(Вінницький) район, 114 км від Мервинців), Кобелецьке (Тиврівський (Вінницький) район, 64 км від Мервинців) або Кобилівка (нині – Зарічне Тульчинського району, 65 км від Мервинців).

Я схиляюсь до Кобелецького, оскільки Шпиків від нього – у 25 км, а Воробіївка – у 27 км. Отже, можна думати, що Рогоза, володіючи здавна (на отчинному праві) оцим Кобелецьким, вирішив придбати собі сусідні поселення. Знову можна думати, що Юрша, знаючи місцеву ситуацію, міг засвідчити отчинне право Рогози.

Село Ярмолинці, пожалуване війту Станіславу (6), знаходиться в Гайсинському районі, у 25 км на схід від Брацлава, де, здогадно, цей Станіслав був війтом. Чи він був війтом у сенсі магдебурзького права? Маю сумнів, щоб так могло бути. Думаю, він був якимось начальником у Брацлаві, а писар, намагаючись зрозуміти, що це за посада, передав її звичним для Вільна словом *війт*.

Скабарна (7) отримав цілих 6 пунктів: Остолопів (нині зветься Червоне), Дашів (обидва у Гайсинському районі), Ометинці (у Немирівському (Гайсинському) районі), Ситківці (Гайсинський район), *Кропивна* відповідає Вищій Кропивні або Нижчій Кропивні (обидві у Немирівському (Гайсинському) районі), назва *Рогівці* нині невідома. Всі відомі пункти цього надання досить компактно лежать на лівому березі Бога на схід від Брацлава.

Іллінці, пожалувані Менку (8) – районний центр Вінницької області (від 2020 р. – місто у Вінницькому районі).

Копоть (9) отримав два пункти, кожен з яких має два відповідники у Вінницькій області. Козинці Липовецького (Вінницького) району віддалені від Копіївки Іллінецького (Гайсинського) району на 57 км, від Копіївки Тульчинського району – на 62 км; Козинці Тростянецького (Гайсинського) району – на 62 км від Копіївки-Іллінецької й на 40 км від Копіївки-Тульчинської.

Можна було би зупинитись на парі Козинці-Тростянецькі – Копіївка-Тульчинська, котра дає найменшу віддаль.

Шелибор (10) отримав Кальник (у Гайсинському районі), щодо якого немає сумнівів; *Шандырев*, я думаю – це сучасний Шендерів (у Тиврівському (Вінницькому) районі, 54 км на захід від Кальника; але є ще дві *Шендерівки*), *Куничное* – сучасне село Куниче (у Крижопільському (Тульчинському) районі, 68 км на південний захід від Кальника; а є ще Кунка біля Гайсина – 25 км на південний захід від Кальника). Навряд чи ці три далеко розкидані місця утворювали суцільне володіння.

Слупиця (11) отримав Куну та Носівці (12 км на північний захід від Куни) – обидва у Гайсинському районі. Відносна близькість цих пунктів наводить на думку, що це було суцільне володіння (село Кунка лежить якраз між Куною та Носівцями, тому слід думати, воно було висілком Куни і не було надане Шелибору).

Івашко Гинкович (12) отримав *Бортниківці* – мабуть сучасне село Бортники в Тульчинському районі, та *Юрківці*. Останнє може бути сучасним селом Юрківці (у Гайсинському районі, 37 км на північний схід від Бортників), або Юрківкою (у Тульчинському районі, 18 км на південний захід від Бортників), або Юрківцями у

Тиврівському (Вінницькому) районі (за совітів його перейменували на Лани, 49 км на північний схід від Бортників). Хочу думати про Юрківку-Тульчинську як найближчу до Бортників.

Де шукати *В'язовець* (13)? В Україні є два села такої назви – у Білогірському (Шепетівському) районі Хмельницької області (224 км від Брацлава) та у Пулинському (Житомирському) районі Житомирської області (184 км від Брацлава), також два села в Мінській області Білорусії. Із близьких назв нам підходить В'язовиця в Іллінецькому (Вінницькому) районі.

Разом із 32 назв 20 (62.5 %) упевнено локалізуються у сучасній Вінницькій області, 6 назв (19 %) мають по два і більше відповідники у Вінницькій області, ще 6 назв невідомі – вони не мають відповідників ані у Вінницькій області, ані деінде. Це підвищує мою упевненість: всі записи із розглядуваного блоку стосуються Побожжя.

Тепер нашу здобич можна нанести на карту:

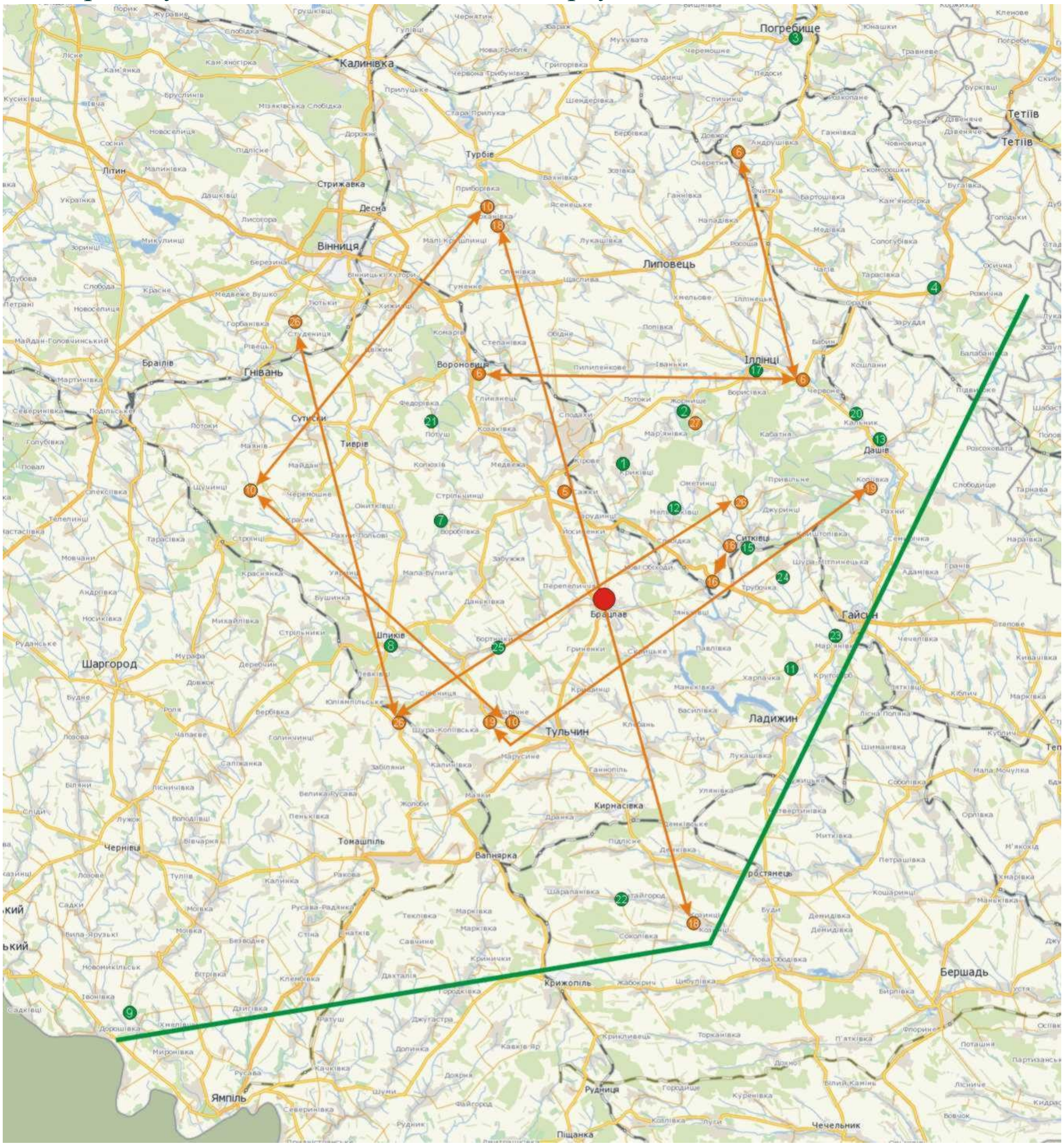

Картосхема надань 1448 року на топооснові Meta.ua

На картосхемі велике червоне коло – Брацлав, центр краю; зелені кола – відносно певно локалізовані об’єкти, жовтогарячі кола – сумнівно локалізовані. Жовтогарячі стрілки показують зв’язок між варіантами локалізації. Товста зелена лінія – південна границя заселеної (? принаймні, згаданої) території. Числами позначені:

1 – Криківці	10 – Кобиле	19 – Копіївка
2 – Жорнище	11 – Ярмолинці	20 – Кальник
3 – Погребище	12 – Остолопів	21 – Шендерів
4 – Оратів	13 – Дашів	22 – Куниче
5 – Селевинці	14 – Ометинці	23 – Куна
6 – Паріївка	15 – Ситківці	24 – Носівці
7 – Воробіївка	16 – Кропивна	25 – Бортники
8 – Шпиків	17 – Іллінці	26 – Юрківці
9 – Мервинці	18 – Козинці	27 – В’язовиця

Із числа певно локалізованих об’єктів тільки 6 (30 %) лежать на південь від Брацлава, решта – на північ від нього. Східна межа краю проходить майже точно із півночі (Тетіїв) на південь (Гайсин). Тільки в записі (5) пожалування названі селами, чим були інші об’єкти в цей час – не зазначено, селами їх можна вважати умовно.

Порівняння з картою надань Коріатовичів показує значне скорочення заселеної території на півдні (приблизно на 50 км) та на сході (приблизно на 40 км).

Те, що можна витягнути із цього надання для соціальної історії – не є предметом моїх студій, але побіжно відзначу:

1, серед наділених осіб немає князів;

2, із 13 наділених осіб тільки 5 (38 %) названі із патронімами і, слід думати, їх батьки або дальші предки уже мали якісь заслуги. Решта патронімів не мають, і мабуть були новими людьми, які добились пожалувань власними заслугами.

3, серед 13 надань тільки два – отчини (15 %), решта – первинні надання (вислуги?), що загалом відповідає великій кількості нових людей серед пожалуваних.

4. Серед імен обдарованих ані одне не співпадає з назвою наданого йому поселення, і не походить від нього. Поселення вже існували давніше, а тепер волею великого князя отримали нових власників. Ніякої ролі вищого начальства у колонізації, заснуванні поселень не видно, все це – справа народу, місцевого руського люду. Гей, еліта, де ти ховаєшся? Чому не виконуєш своєї ролі провідника народу?

З точки зору політики дана група надань означає, що Побожжя в цей час було у прямій владі великого князя литовського, котрий і розпоряджався тут землями. Якоїсь залежності Побожжя від Волині тут не видно.

Паперовий «замок» в Ольчедаєві (1452 р.)

Грамота 1452 року

Ми бачили, що влітку 1452 року татари Сеїд-Ахмета напали на землі Подільського і Руського воєводств і почували себе там цілком зручно, зовсім не поспішаючи звідти виходити [*Жарких М. І.* Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр. – К.: 2022 р., розділ «Напад татар 1452 року»].

Подільський староста Теодорик Бучацький тим нітрохи не журився (ми не бачили згадок про якісь його зусилля у протидії татарам, не кажучи вже про подільського воєводу Грицька Кирдея). У нього були інші, важливіші клопоти. Він приїхав на з’їзд керівників Польщі до Серадза і там король **нагородив** Т. Бучацького: йому була надана грамота на село Ольчедаїв із присілками [АрхЮЗР, ч. 7, т. 1, № 87, с. 170 – 173]. Грамота дійшла до нас не в оригіналі, а у підтвердженні, наданому 28 березня 1553 р. королем Сигізмундом-Августом Юрію Язловецькому. Я випишу з цієї обширної грамоти те, що найбільше стосується нашої справи.

Я буду давати свої коментарі безпосередньо після тих уступів документа, яких вони стосуються. Мені здається, так буде легше читати. Спочатку там цитується грамота короля Казимира:

> …de data Syradiae in conventione generale feria sexta ipso die sancti Egidii anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo secundo,
>
> …дана у Серадзі на загальному з’їзді у шостий день святого Егідія року божого 1452

Пам’ять св. Егідія відзначають 1 вересня. Формулу дати я розумію так: у шостий день, у день св. Егідія. В 1452 році 1 вересня – п’ятниця, якраз 6-й день тижня (католики вважають першим днем тижня неділю, не понеділок). Це узгоджується з ітінерарієм короля, котрий перебував у Серадзі 29 серпня – 3 вересня 1452 р.

> villae Alczidaiow cum area Nova et Antiqua ac villis et vastitatibus Michalowcze, Kurilowcze, Wisoczek, Zwan cum grodzisko et flumine a gurgite et rivo ad ingressum in Niestr, Romanowo Dworziscze, Chrchiczowcze, Ozarnicze, Doliny, Olatkowcze, Caraczowcze, Srebrna, Kudowcze, Muchekow, Maczowo Dworziscze, et Ladawa cum antris, alias *s piczaramy*, ad dictam villam Alczidaiow pertinentibus, in terra Podoliae et districtu Camenecensi sitis, in se continens,
>
> (1) село Ольчедаїв з Новою і Старою площами, села и пустині (2) Михайлівці, (3) Курилівці, (4) Височок, (5) Жван з городищем і річкою і крутежем (виром) і струмком при впадінні у Дністер, (6) Романово дворище, (7) Гричівці, (8) Озаринці, (9) Долини, (10) Олатківці, (11) Карачівці, (12) Срібна, (13) Кудівці, (14) Мухеків, (15) Мачове дворище і (16) Лядава з печерами, що належать до названого села Ольчедаїв, які знаходяться у Подільському воєводстві й Кам’янецькому повіті, на його [повіту] землі,

(1) М. Грушевський переклав: «Старе і Нове **дворища** Голчедаївські» [*Грушевский М. С.* Барское староство. – К.: 1893 г., с. 40], але дворища двічі фігурують у подальшому переліку, тому *area* не конче означає дворище, хоча таке значення є у словнику. Оце Старе дворище Грушевський вважав Верхнім Ольчедаєвом, а Нове – Нижнім, і так воно повелося і прийнято до нашого часу [наприклад, *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – сер. 17 ст. – К.: 2001 р., с. 219 – 220].

Мене це не переконує. По-перше, неясно, чому Старий Ольчедаїв конче мусить бути Верхнім, а Новий – Нижнім? Чому не навпаки? По-друге, в грамоті немає власне Старого й Нового Ольчедаєва як двох різних поселень – є одне село Ольчедаїв, **у складі якого** є якісь неясні нам Нова і Стара площі (причому Нова поставлена на першому місці, мабуть, як важливіша за Стару).

До того ж від Верхнього Ольчедаєва до Нижнього – 10.5 км по прямій, і між ними нині лежить ще три інших села. Це досить значна віддаль навіть на сучасну

мірку (скажімо, в Києві між станціями метро «Хрещатик» та «Академмістечко» – 12 км), а тим більше – на 15 ст. Думаю, що Нова і Стара площі могли стосуватись частин одного села на двох берегах Лядови.

З іншими ототожненнями Грушевського можна погодитись:

(2) **Михайлівці** – село Мурованокуриловецького (Могилів-Подільського) району Вінницької області (28 км на північний захід від Нижчого Ольчедаєва. А чому від Нижчого, а не Вищого? – Ну, дізнаєтесь, якщо дочитаєте до кінця розділу).

(3) **Курилівці** – нині Муровані Курилівці (14 км на північний захід від Нижчого Ольчедаєва).

(4) **Височок** – пізніше це село звалось Берлинці / Бирлинці. Було два села такої назви: Бирлинці Лісові (нині Лісове Барського (Жмеринського) району) та Бирлинці Польові (нині Польове того ж району) – обидва в 20 км на північ від Нижчого Ольчедаєва.

(5) **Жван** з городищем – село Жван біля впадіння одноіменної річки у Дністер. Ну, а де городище?

На річці Жван відоме мисове городище скіфського часу при впадінні річки Теребіж, на південь від села Дерешова. Воно знаходиться у 16 км на північний захід від Нижчого Ольчедаєва, але досить далеко (21 км) на північ від гирла Жвана.

Є інше мисове городище – уже слов'янського часу, біля села Попелюхи. Але воно розташоване на річці Лядова, не Жван, у 19 км на північний схід від гирла Жвана й усього в 4 км на північ від Нижчого Ольчедаєва. Навряд чи воно могло вважатись належним до Жвана. З ним пов'язана чергова загадка уже новітнього часу. Воно стоїть на державному обліку як пам'ятка археології і про нього згадують [*Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: 1999 р., с. 123 та ін.], натомість згадане Ю. Сіцінським городище у Нижчому Ольчедаєві [Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский: 1901 г., с. 695] зникає з пізнішої літератури. Залишається припустити, що це – те саме городище, котре нині відносять до с. Попелюхи.

Мені здається, що нам більше підходять два мало відомих городища, розташованих на північний захід від гирла Жвана. Одне – округле в плані городище біля села Рудківці Новоушицького (Кам'янець-Подільського) району Хмельницької області біля гирла річки Матерка, що впадає у Дністер (11 км від гирла Жвана) [Приходы и церкви…, с. 992]; друге городище на річці Калюс вище затопленого нині села Гарачинці, котре вважають городищем літописного Калюса (14 км від гирла Жвана) [Приходы и церкви…, с. 980 – 981].

Обидва вони не досліджені, городище Калюса ще згадують [*Кучера М. П.*Слов'яно-руські городища…, с. 16], а за городище у Рудківцях забули.

Зрештою, може бути, що було ще якесь городище поблизу гирла Жвана, яке нині залишається невідомим. Адже зручних мисів над глибокою долиною Жвана є немало.

Ще одна згадка городища на річці Жван походить з трохи ранішого часу. 29 вересня 1442 р. король Владислав 3-й надав Лукашу Лойовичу села Капустинці у Червоногородському повіті та «Jakymowo dworziscze super fluvio Nazvan vocat sub **castello alias hrodziscze**» у Кам'янецькому повіті [*Михайловський В.* Надання

земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444). – Український археографічний щорічник, 2004 р., вип. 8-9, с. 260 – 261].

Сучасна археологія знає на річці Жван тільки одне виразне городище – біля села Дерешова; можливо, десь там було і Якимово дворище.

Але ця грамота важлива для нас поясненням: «замок або городище». Термін «замок» був зрозумілий полякам, але невідомий місцевим русинам, котрі знали тільки «городище». Оце пояснення слід мати на увазі, коли у джерелах католицького походження пишеться про «замки» на нашій території, невідомі ані з матеріальних решток, ані з інших джерел. Такі «замки» можуть бути просто городищами будь-якого давнього часу.

(6) **Романово дворище** – на думку М. Грушевського, це село Романки на східному березі р. Немія, котре нині зветься… Українське (так, неначе всі вище названі села – не українські!). Це – Барський (Жмеринський) район Вінницької області (23 км на північний схід від Нижчого Ольчедаєва).

(7) **Chrchiczowcze** – М. Грушевський побачив тут назву *Гричівці* і думав, що це село Карачіївці на верхній течії р. Калюс, у сучасному Віньковецькому (Хмельницькому) районі Хмельницької області (44 км на північний захід від Нижчого Ольчедаєва). Він не дав докладного пояснення, а тільки посилання на акти [*Грушевский М. С.* Барское староство. – К.: 1893 г., с. 40 – 41; АрхЮЗР, ч. 7, т. 1, № 5, с. 7 – 9; № 91, с. 176 – 177].

Я цієї вказівки не можу зрозуміти. У першому з актів (4.05.1431 р.) йдеться про села Гричківці і Шагутинці (Hriczkowcze et Schahuthincze) на р. Калюс. 5.06.1511 р. ця грамота була підтверджена королем Сигізмундом 1-м на користь Лазаря Карачевського.

Другий акт з 19.03.1555 р. виник через судову справу, яку підняв Юрій Язловецький за належне йому село Карачіївці. Місцеві шляхтичі з цієї нагоди пояснили, що у Подільському воєводстві є два села Карачіївці – одне на Калюсі, котре давніше звалося Сегутинці або Речівці (Caraczowcze, est ex antiquo vocata Sehutincze alias Reczowcze), і воно належить Олексію Карачевському, а друге село знаходиться на річці Немії за дві милі від села Лядова (власності Ю. Язловецького), і ото воно, мабуть, належить Юрію Язловецькому.

Із цих актів можна вивести, що давня назва Гричівці (на Калюсі) була витіснена новою назвою Карачіївці, але ніяк не видно, щоб це село належало Т. Бучацькому або його спадкоємцю Ю. Язловецькому – навпаки, воно належало роду Карачевських.

А де шукати Карачівці на Немії? Від села Лядова до гирла Немії – 14 км, рівно дві милі по 7 км. Якщо думати про німецьку милю (10 км), то на віддалі двох миль лежить нижня течія Немії із селами Кричанівка, Борщівці, Озаринці та Немія. Нічого подібно до потрібної нам назви немає.

Оскільки села (6) та (8) лежать на Немії, то можна думати, що й загадкове село Chrchiczowcze також лежало на цій річці. Із числа сіл на Немії можна думати про село Хрінівка або Хранівка [Приходы и церкви…, с. 730 – 731], котре нині зветься Привітне (20 км на північний схід від Нижчого Ольчедаєва і тільки 3 км від Романкова-Українського). Також це може бути Копайгород (назва досить пізня) або якесь село, що пізніше зникло.

(8) **Озаринці** – село у Могилів-Подільському районі, на річці Немії (16 км на південний схід від Нижчого Ольчедаєва).

(9) **Долини** – М. Грушевський вказав село Долиняни (нині Мурованокуриловецького (Могилів-Подільського) району, 20 км на північ від Нижчого Ольчедаєва). Але з огляду, що долини на Поділлі є скрізь, то це могло бути і щось інше.

(10) **Олатківці** – М. Грушевський думав про с. Голодьки біля Бара, але на мій погляд – це неможливо. У списку 1469 р., поданому нижче, стоїть *Olaykowcze* – можна думати, це село Галайківці на північ від села Жван (5).

(11) **Карачівці** – десь на нижній течії Немії, як уже відзначено.

(12) **Срібна** – мабуть, село Серебринці (нині Могилів-Подільського району, 10 км на південь від Нижчого Ольчедаєва) або село Серебрія того ж району при впадінні одноіменної річки у Дністер (22 км на південь від Нижчого Ольчедаєва).

(13) **Кудівці** – М. Грушевський вказав село Кудіївці на Мурафі (нині Жмеринського району, 40 км на північний схід від Нижчого Ольчедаєва).

(14) **Мухеків** – назва невідома, і, здається мені, зіпсована. У списку 1469 р. стоїть *Matheikow* – село Матейків у Барському (Жмеринському) районі (37 км на північ від Нижчого Ольчедаєва). Це якихось 5 км на захід від Кудієвець (13), що додає впевненості у локалізації.

(15) **Мачове дворище** – назва невідома. У списку 1469 р. стоїть *Malczeowo dworyscze*, тобто село Мальчівці того ж Барського (Жмеринського) району, 40 км на північ від Нижчого Ольчедаєва і 4 км на північний захід від Матейкова. Маємо компактну групу з 3 сіл (13 – 15), набуту, напевно, при якійсь одній нагоді.

(16) **Лядава** з печерами – село Лядова при впадінні одноіменної річки у Дністер (нині у Могилів-Подільському районі, 18 км на південь від Нижчого Ольчедаєва). У печерах, відомих уже від 1452 р., пізніше виник монастир.

Тепер все це можна нанести на картосхему:

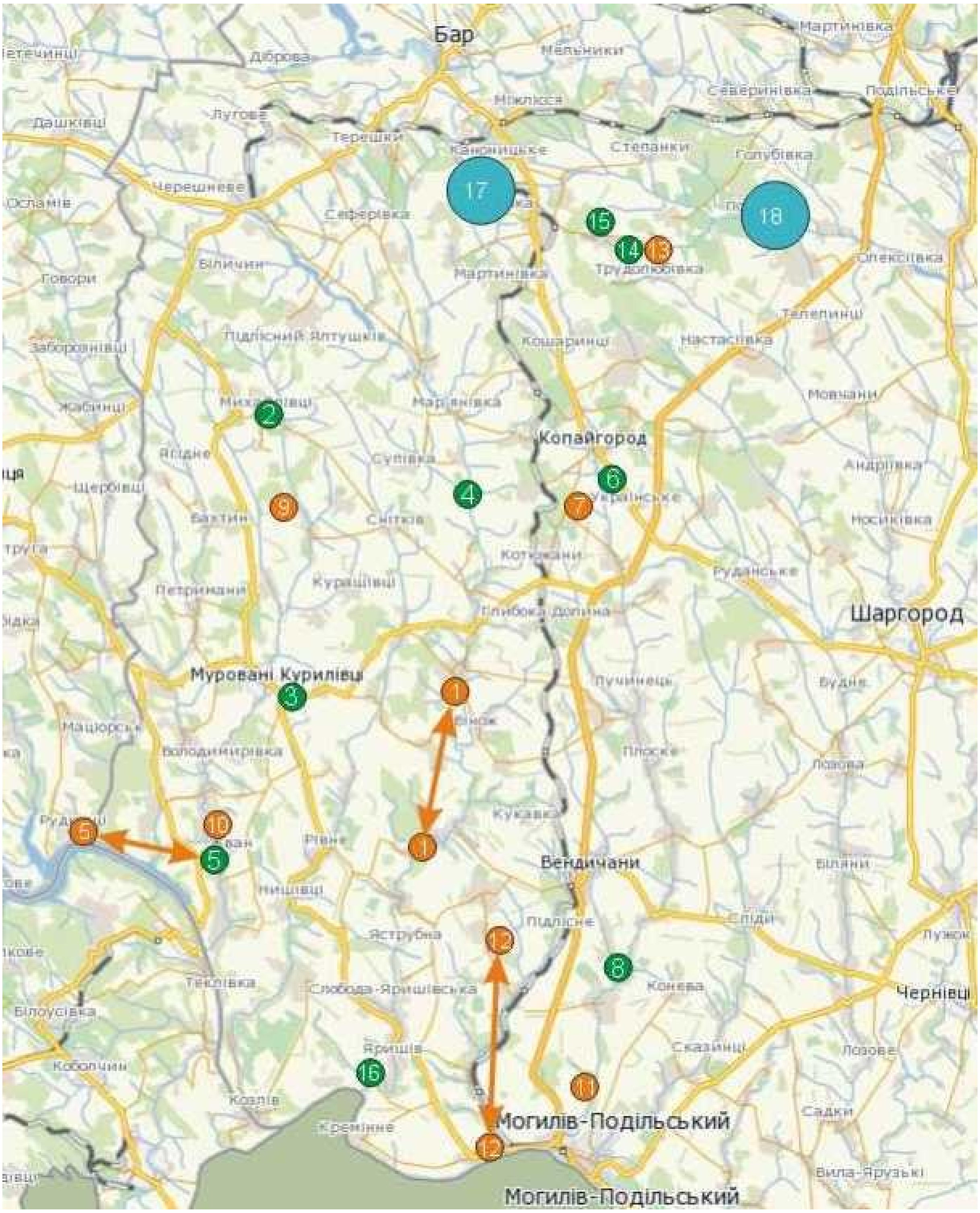

Картосхема Ольчедаївської волості
на топооснові Meta.ua

На картосхемі зелені кола – відносно певно локалізовані об'єкти, жовтогарячі кола – сумнівно локалізовані. Жовтогарячі стрілки показують зв'язок між варіантами локалізації. Великі блакитні кола – орієнтовні місця лісів, згаданих в грамоті 1553 р. (див. нижче).

Ми бачимо, що послідовність переліку сіл – явно не географічна. Тільки в групі (6 – 8) можна припускати, що опис йшов від верхньої течії Немії до нижньої, але й це не можна стверджувати напевно. Звідси випливає неможливість локалізації невідомих

назв шляхом інтерполяції між відомими назвами. Скоріше на все, назви перелічувались у порядку їх значення для власника, або у порядку набування цієї власності. Також з послідовності переліку ми не можемо зміркувати, чи він починався з Верхнього Ольчедаєва, чи з Нижнього.

В переліку ми бачимо два дворища, названі іменами їх засновників / попередніх власників – Романа і Мача (6, 15). Теодорик у якись спосіб перебрав їх собі, і тепер королівська грамота фіксувала кінець формування волості.

Територія волості мала приблизно форму прямокутника, який з півночі на південь розлігся на 50..60 км, а із заходу на схід – на 30..35 км – між ріками Жван на заході, Дністер на півдні та Немія на сході. На півночі знаходився Ялтушків зі своєю (мабуть) волостю.

Приблизно у 25 км на схід від Немії паралельно до неї текла Мурафа – східна межа Подільського воєводства.

Загальна площа латифундії виносилась приблизно на 1800 кв. км (для порівняння: сучасний Мурованокуриловецький район має площу 890 кв. км, отже, тільки половину волості). Ну, ще не Люксембург (2600 кв. км), але більше, ніж Ватикан (0.44 кв. км), Монако (2 кв. км), Сан-Марино (61 кв. км), Ліхтенштейн (160 кв. км) та Андорра (468 кв. км), разом узяті. Теоретично це був гарний маєток, але практично він був дуже віддалений від основних володінь Теодорика: Червоний город лежав у 155 км на захід, Язловець – у 170 км, і навіть Кам'янець – у 80 км (а там Теодорик теж мав хоча б зрідка з'являтись, все ж він і староста і каштелян). А без хазяйського ока відомо як господарство ведеться – «де нема газди, там ладу не жди».

Втім, скоро ми самі в цьому переконаємось.

Далі в грамоті 1452 р. написано так:

> cum conditione tamen ea, quod idem Theodoricus de Buczacz in villa Alczidaiow castrum in muris de novo erigere, construere, aedificare,
>
> однак з тією умовою, що названий Теодорик з Бучача в селі Ольчедаїв заснує, створить і побудує новий замок **із кам'яними мурами**,

З даного місця дуже виразно видно, що ніякого замку на той час в Ольчедаєві не існувало, а допіру в 1452 р. дійшло до **думки** про його заснування. Вище (під 1431 р.) ми розглядали згадку про Ольчедаєв у документах Луцького перемир'я, але там виразної вказівки на існування замку побачити не можна. Тепер ми бачимо це з повною ясністю.

І будівництво такого кам'яного замку виглядало легко лише на папері давніх королівських грамот та сучасних історичних довідників, але не таким легким було в натурі. І справа не в кількості робочої сили, яку треба було для цього залучити, а в її якості. Сільські дядьки, скликані на толоку, могли б скласти з каменя повітку для возів, але не більше. Для капітального мурованого будівництва потрібні були кваліфіковані робітники, перш за все каменярі, котрі тямили, як ламати каміння, щоб воно надавалось для будівництва, і муляри, котрі уміли виводити фундаменти та стіни так, щоб вони не завалювались. Ну і над усіма ними потрібен був нагляд архітектора, котрий за звичаєм того часу був не тільки проектувальником, але також і виконавцем робіт.

І от із цими фахівцями були великі проблеми, бо інженерно-будівельних інститутів чи професійно-технічних училищ тоді не існувало, і вивчитись можна було

тільки «фабрично-заводським методом», тобто дивлячись, як працює досвідчений майстер.

Якщо ми подивимось, які були муровані споруди у столиці воєводства – Кам’янці-Подільському – то виявиться, що виразних залишків 15 ст. не так-то й багато, бо переважна частина збереженої там старовини – спадок 16-го і пізніших століть.

І от Теодорик мав відірвати архітектора, мулярів та інших фахівців від роботи в Кам’янці й перекинути їх в Ольчедаїв. І все це було можливо за обов’язкової умови, що такі люди в Кам’янці були, було кого перекидати. А виразних вказівок на їх присутність у Кам’янці ми не маємо.

Далі читаємо:

perficere se in praesentia praelatorum et baronium regni divo olim Casimiro regi submisit et obligavit;

виконати це [він, Теодорик] зобов’язався у присутності духовних і світських достойників [дослівно: прелатів та баронів] королівства за правління благословенного короля Казимира;

quod castrum cum per Theodoricum perfectum fuisset divoque olim regi et ejus succesoribus ad hostium repressionem et custodiam in eo habendam aptum et necessarium videretur, ipsumque habere voluerit vel successores voluerint,

[король] бажав би і [його] наступники бажали би, аби оцей замок, зроблений Теодориком за тих благословенних короля і його наступників, був би на страх ворогам обсаджений відповідною і необхідною залогою,

extunc ad arbitrium octo personam, quatuor videlicet ex parte regia, vel successorum, et ipsius Theodorici ac suorum successorum similiter quatuor, ad hoc utrinque deputatorum et designatorum, quicquid pro aedificatione et structuris ejusdem a valore bonorum praedictorum ipsi octo, utrinque ad hoc deputati, composuerint, illud Theodori aut successoribus divus rex vel ejus successores dare et solvere tenerentur;

згідно рішення восьми осіб, чотирьох від короля чи його наступників, і від самого Теодорика чи його наступників також чотирьох, спеціально для цього випадку з обох боків призначених та уповноважених, що б не ухвалили про будівництво і опорядження його [замку] та маєтків оті восьмеро спеціально призначених депутатів, цей Теодорик або його наступники і благословенний король і його наступники могли б надати і відняти;

quo facto castrum et bonorum dictorum posessio ad divum regem vel ejus successores pleno jure devolvi et redire debuit.

і оцей зроблений замок і названі маєтки у повну власність короля або його наступників буде зобов’язаний передати.

Наскільки я зміг зрозуміти оцю важку для мене юридичну латину, король збирався призначити спеціальну комісію для перевірки – чи Теодорик виконав поставлені умови, і якби комісія ухвалила, що не виконав, все надане має повернутись у власність короля.

Знову можна констатувати: досвід «будівництва замків і портів» на березі Чорного моря, передбачених королівською грамотою 1442 року для того ж Теодорика, був врахований, і на цей раз у грамоту було вписано механізм контролю за виконанням зобов’язань. Але механізм був своєрідним: не було встановлено терміну – коли треба перевіряти, а судячи з того, що зобов’язання були розтягнуті не

тільки на самого короля (якому було 26 років), але й на його нащадків, швидкого виконання не сподівались.

Створювати комісії, я думаю, простіше, ніж будувати замки, але й це рішення, здається, не було виконано: замку Теодорик не побудував, комісія так і не зібралась, і названі маєтки залишились у власності Теодорика і – як скоро побачимо – його спадкоємців.

Перелік подільських об’єктів 1453 року

Цей перелік було записано у польській Коронній метриці за 1453 р. З якої нагоди його було складено – невідомо:

> …Enumerantur civitates et oppida, in terra Podoliae sita, Regiae M[ajesta]tis: Camyenyecz, Smotricz, Skala, Rubenin, castrum Bakotha, Lyeticzow, … dayow, Chmyelnyk, Row, Olthuschkow;
>
> oppida terrigenarum in praedicta terra Podolia sita:… thkowcze, Schipowcze, Jaszlowcze, Sereth, Carnokozincze, Byedrzichowcze, Schatanow, Zynkow, Myedziborze, Czemyerowcze, Krzykow, Mogelnicza [Matricularum Regni Poloniae summaria. – Varsoviae: 1905, pars 1, № 192, p. 11].
>
> Перелік міст і містечок, розташованих у Подільській землі, [належних] королю: Кам’янець, Смотрич, Скала, Rubenin [? Червоний город?], замки Бакота, Летичів,… [Ольче]даїв, Хмільник, Рів, Ялтушків;
>
> приватні містечка, розташовані у названій Подільській землі: [?]тківці, Шипівці, Язловець, Серет, Чорнокозинці, Бедриківці, Сатанів, Зіньків, Меджибіж, Чемерівці, Криків, Могильниця.

Тут Бедриківці та Шипівці – нині села Заліщицького (Чортківського) району (на ріці Серет), Могильниця – можливо, Стара Могильниця Теребовлянського (Тернопільського) району (все – Тернопільська область); Чорнокозинці – село Кам’янець-Подільського району, Криків – село Чемеровецького (Кам’янець-Подільського) району (все – Хмельницька область). Що таке Серет – я здогадатись не можу (Касперівці?).

Фрагмент назви *-даїв* мабуть треба відносити до Ольчедаєва, як це зробив О. Мальченко [наприклад, *Мальченко О.* Укріплені поселення…, с. 219]. На території Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей немає жодного іншого поселення, котре закінчувалось би на *-даїв*. Разом з тим я не можу зрозуміти, чому Мальченко назвав Ольчедаїв *містечком* (oppidum). Ми не знаємо, який текст було втрачено і позначено трикрапкою в публікації, можливо, там стояло ще якесь визначення.

Далі, мені не ясно, чому такі об’єкти, як Бакота, Ольчедаїв, Рів та Ялтушків значаться королівською власністю. На 1453-й рік всі вони були надані на різних умовах у приватне володіння. Чи справді цей перелік належить до 1453 року, чи тільки вписаний серед актів цього року?

Не заглиблюючись у вивчення цього переліку (а тут, як бачимо, є що вивчати), відзначу, для для ольчедає-знавства документ не додає нічого окрім голої згадки назви.

Акт 1464 року

Наступна згадка про Ольчедаїв міститься в акті 15 листопада 1464 р., згідно якого королівські комісари (подільський воєвода Станіслав з Ходча, галицький

каштелян Михайло-Мужило Бучацький та львівський канонік Іоан Авда) перебрали Кам’янецьке староство, викуплене у Михайла Бучацького [АрхЮЗР, ч. 7, т. 1, № 15, с. 23 – 24].

Кам’янецьке староство, як ми пам’ятаємо, було заставлене Теодорику Бучацькому в 1442 році, і після його смерті (десь на рубежі 1454 – 1455 років) староство успадкував його син Бартош. Він загинув у 1457 р., і староство успадкував інший син Теодорика – Михайло.

Ні королю, ні подільській шляхті не подобалось, що староство стало неначе приватною власністю роду Бучацьких, і от в 1464 р. таки дійшло до його викупу, і з цієї нагоди було складено розглядуваний акт. Там написано:

> Aliam vero litteram, in vim perpetuae donationis eiusdem datam, necnon et litteras obligatorias, quas pater suus, magnificus dominus Theodoricus de Buczacz, palatinus et capitaneus Podoliae, de manibus quorundam terrigenarum exemerat, quae litterae, tam perpetuae quam obligatoriae, super bona, ad Alczidaiow spectancia, pertinebat et canebat, coram nobis etiam reposuit.
>
> Nos vero huiusmodi litera perpetuali et alijs litteris visis obligatoriis, ipsum dominum Michaelem praefatum in tenuata et possessione preadictorum bonorum Alczidaiow villarumque, ad ipsum spectantium, remansimus, neque possessionem de manibus ipsius recepimus.
>
> Іншу правдиву грамоту, силою якої йому дано постійне надання, подібну до зобов’язуючих грамот, які отець наш, шляхетний пан Теодорик з Бучача, воєвода і староста Поділля, із рук названих зем’ян був відібрав, і оцю грамоту, як постійну і зобов’язуючу, щодо маєтку Ольчедаїв, належного і можливого (?), публічно нам також пред’явив.
>
> Ми, побачивши таку правдиву постійну грамоту та інші грамоти із зобов’язуючою силою, явлену тим паном Михайлом на власність і використання названого маєтку Ольчедаїв із селами, до нього належними, залишили володіння в його руках.

М. Грушевський, публікуючи цей документ, зазначив, що в 1549 році він був підтверджений (виходить, королем Сигізмундом-Августом).

Отже, комісари бачили грамоту на Ольчедаїв з 1452 року, визнали її правосильною і такою, що забезпечує постійне, безумовне володіння. Тому вони вирішили, що цей маєток не належить до староства, і залишили його у приватній власності Михайла Бучацького.

Тут треба звернути увагу, що Теодорик титулований (заднім числом) «воєводою і старостою Поділля», хоча в грамоті 1452 р. стоїть «кам’янецький каштелян і подільський генеральний староста». Сучасні документи показували, що Теодорик був кам’янецьким каштеляном в 1442 – 1454 роках і генеральним старостою у ті ж роки, а подільським воєводою в 1439 – 1462 рр. весь час був Грицько Кирдей [*Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012 р., с. 329 – 333, 340 – 341, 344 – 346].

Цей акт був підтверджений в 1549 р. і увійшов до загального підтвердження 1553 р., де записано «bonorum Alczidaiow cum villis» (маєток Ольчедаїв із селами). Нічого нового це підтвердження не дає, як і має бути при викладі змісту документів, виданих раніше.

Перевірка документів 1469 року

Цього року було складено звід регест грамот, на підставі яких подільські шляхтичі володіли маєтками. Записано тут і документи Михайла (Теодориковича) Бучацького, зокрема, грамоту 1452 року:

> Donatio perpetua super villis Alczydaynow cum nova et antiqua area et villas ac vastitatibus: Michalowcze, Crilowcze, Wysoczek, Szwan cum grodzysko, Romanowo dworzyscze, Chriczowcze, Ozarincze, Dolyny, Olaykowcze, Kowaczowcze, Szerebna, Kudowcze, Matheikow, Malczeowo dworyscze, et Ladawa cum antis alias pyeczary etc. in Podolia.
>
> In Alczydeow debet construere castrum in muris de novo, prout ce obligavit coram prelatis et baronibus; et postquam construxerit castrum, debet locari octo arbitri etc., si placuerint bona domino regi, et debent hincinde pensare qualitatem bonorum et impensarum pro castro etc. [Żródła dziejowe. – Warszawa: 1902, t. 18, cz. 1, s. 62 2-ї пагінації].

Ми бачимо, що грамота подана у сильному скороченні, але при цьому три назви тут читаються краще і надаються до локалізації, тоді як у підтвердженні 1553 р. вони зіпсовані.

Маємо тут і новий нюанс: згадана вище комісія мала би перевірити на місці якості маєтку й оцінити, чого вартий замок (у грошах).

А навіщо комісарам знати, скільки грошей вартий маєток і замок? Мабуть, не для того, щоб знати, на якому місці поставити Бучацького у переліку багатіїв від Forbes? Мабуть, передбачалось, що король таки викупить їх, відшкодувавши фактичну вартість? У копії 1553 р. цього немає – можливо, не без умислу.

Так чи інакше, під час цієї перевірки розглядались тільки документи, а не стан речей в натурі. І оскільки інших документів на Ольчедаїв не було, можна думати, що замок так і не був побудований, а через те і комісія відкладалась до грецьких календ (чи до жидівського пущання, в залежності від того, що наступить раніше).

Поділ маєтків Бучацьких 1469 року

23 квітня того ж 1469 року до галицької гродської книги було записано акт поділу маєтків між синами Теодорика Бучацького – Михайлом та Іоаном [Akta grodzkie i ziemskie. – Lw.: 1887, t. 12, № 3428, s. 329 – 330]. Я вже торкався цього документу з нагоди паперового «причорноморського володіння» Теодорика, а про Ольчедаїв там написано так:

> … fratri seniori Michaeli cesserunt bona Iaszlowyecz et Czyrwonogorod, Olczedayow, Szereth, Dawydowcze alias Sypowcz super fluvio Szereth cum opidis, castris et villis ad eadem bona et castra pertinentibus…
>
> … старший брат Михайло тримав маєтки Язловець та Червоний город, Ольчедаїв, Серет, Давидівці або Сипівці [Шипівці] над рікою Серет з містечками, замками та селами, що належать до кожного маєтку та замку…

Серет і Шипівці ми вже бачили вище в переліку 1453 року.

В наступному акті від 13 липня 1472 р., яким уточнювались умови поділу, нема згадки про Ольчедаїв, а брати Бучацькі названі так: Михайло, староста червоногородський, та Іоан із Язлівця [Akta grodzkie i ziemskie. – Lw.: 1887, t. 12, № 3586, s. 349]. Перехід Язлівця від Михайла до Іоана у відомих нам документах не відбився.

Щодо обіцяних у переліку замків можна сказати: у Язлівці мурований замок був і навіть зберігся. Що собою являв замок в Червоному городі – невідомо, те, що збереглося на суходільному «острові» – це костел (можливо, 18 ст.) та панський палац 19 ст. Нічого давнішого там не видно, і наука цим замком не займається.

Так що не можна сказати, щоб цей перелік брехав – замки в ньому таки значились, але звідси ніяк не випливає, що кожен із названих об’єктів був замком чи містечком.

Перелік об’єктів 1485 року

Цей перелік виглядає так (наводжу початок):

> … Stationes: Belz, Rubyeschow, Hrodlo, Halyccz, Colomyya, Snatyn, Helczydayow, Czyrwony grod, Skala, Kamyenyecz, Bobrka, Leopolis… [Matricularum Regni Poloniae summaria. – Varsoviae: 1905, pars 1, № 1814, p. 93].
>
> … Пости [зупинки?]: Белз, Грубешів, Городло, Галич, Коломия, Снятин, Ольчедаїв, Червоний город, Скала, Кам’янець, Бібрка, Львів…

Ми не знаємо мети складання цього переліку (так само як і переліку 1453 р.). Сучасні історики також не можуть тут нічого пояснити [«А от регест № 1814 подає нам місця стацій, де серед іншого зазначені подільські міста» – *Михайловський В.* Еластична спільнота…, с. 132. Переклад *stationes* як *стації* – справжня відповідь дипломата: коротка, елегантна і така, що не додає нічого по суті].

Починається перелік з об’єктів Белзького воєводства, далі перескакує на Галицьку землю, далі – на Подільське воєводство, повертається до Львівської землі, далі (я цю частину не цитую) знову землі з центрами у Белзі, Львові, Поділлі, Галичі, Перемишлі, знову в Белзі, Холмі, Кракові. Вивести якусь логіку з таких перескоків буде непросто, я не можу в це заглиблюватись.

І знову я не можу здогадатись, як О. Мальченко витягнув із цього переліку визначення «місто Ольчедаїв» [*Мальченко О.* Укріплені поселення…, с. 220].

Можу знову повторити – ця згадка не додає нічого до розуміння, **чим** був Ольчедаїв у цей час.

Грамота 1549 року

Після 1485 р. звістки про Ольчедаїв зникають. Він жив собі своїм життям, незалежно від королів і їх грамот і, здається, незалежно від своїх власників – панів Бучацьких-Монастириських-Язловецьких.

Так тривало, поки не настали інші часи.

Інші часи настали з прибуттям до Польщі королеви Бони з роду Сфорца, дружини короля Сигізмунда 1-го. Енергійна, рахубна й далекоглядна королева була, мабуть, найкращим економістом в історії Польщі (ну, хіба крім Лешека Бальцеровича).

В 1537 році вона добилась викупу маєтку Рів з рук Одровонжів і заснувала там нову королівщину – Барське староство. З цієї нагоди Рів був перейменований на Бар (на згадку про місто Барі в Італії, котрим володіла Бона) і там був побудований замок, котрий в лихих рештках все ж таки зберігся до нашого часу.

Королева мала також хист підбирати відповідних людей для виконання своїх планів. Одним із них був німець із Сілезії – Бернард Претвич, який став барським старостою (1540 – 1552 рр.). На відміну від багатьох польських старост, котрі тільки

користувались доходами зі своїх староств (і пропивали їх у краківських шинках), Претвич жив у Барі і уславився своєю боротьбою з татарами, про яку я ще буду говорити пізніше.

Розглянувши місцеві обставини і побачивши, що в Ольчедаєві таки немає газди, він добився від короля Сигізмунда-Августа жалуваної грамоти на Ольчедаїв (дана у Кракові 18 вересня 1549 р.) [АрхЮЗР, ч. 8, т. 1, № 74, с. 134 – 136]. Там значилось:

> … bona nostra regalia, deserta a longo tempore, oppidum videlicet Olczydayow et villas Szrebrna, Kidincze, Michalkowcze, Ladawa in districtu Bacocensi sitas, ac oppidum Swan et villam Jakimowcze, Wlaikowcze in districtu Camenecensi sitas…
>
> … наші королівські маєтки, запустілі довгий час, містечко, зване Ольчедаїв (1) та села Срібна (12), Кидинці (13?), Михалківці (2), Лядава (16), розташовані у Бакотському повіті, та містечко Жван (5) і села Якимівці, Влайківці (10), розташовані у Кам'янецькому повіті…

– усе це мало тепер належати Претвичу на невідкличному дідичному праві.

Бачимо тут усе знайомі нам села з грамоти 1452 р., тільки Якимівці там не зазначені. Можливо, це село успадкувало назву Якимового дворища на Жвані з грамоти 1442 р., згаданої вище (і можливо, це сучасне село Дерешова).

Назва Бакотського повіту тут дивує, адже він перестав згадуватись, здається, ще наприкінці 15 ст. Можна припустити тут описку і читати *Barocensis* (Барський повіт). Але з другого боку маємо дві грамоти короля Владислава 3-го на *villis Ladawa et Kindzincze districtus Bocotensi* [*Михайловський В.* Надання…, с. 250 – 251 (10.01.1440 р.), 255 (29.05.1441 р.)] – на села Лядава та Кіндзінче у Бакотському повіті. З третього боку, якщо визнати вказівку цих грамот на повіт правильною, виходить, що Бакотський повіт тягнувся досить далеко на схід уздовж берега Дністра (і так показано на карті – Бакотський повіт, на відміну від усіх інших, має дві не сполучені між собою частини [*Михайловський В.* Еластична спільнота…, с. 450, карта 3]). З четвертого боку, ми не знаємо інших об'єктів, які знаходились би поблизу Лядови й належали до Бакотського повіту. З п'ятого боку, уже в 1452 р. усі згадані «бакотські» села числились у Кам'янецькому повіті.

Словом, ситуація з оцим Бакотським повітом зразка 1549 року виходить цілком неясною. Але це не завадило всім вищим чинам Польського королівства посвідчити цю грамоту (їх перелік займає цілу сторінку публікації). Здається, ніхто з них не мав зеленого поняття про Подільське воєводство та його повіти.

Для нас ця грамота цікава згадкою про **містечко** Ольчедаїв (але не замок!) і про запустіння цих маєтків (можливо, перебільшене Претвичем, щоб дар не здавався занадто багатим).

Ще одна згадка Ольчедаєва міститься у меморіалі Б. Претвича (грудень 1550 р.):

> … За часів, коли Рів, Ольчедаїв і Жван не були спустошені, біля тих замків мешкало багато людей; пізніше волоський воєвода їх спустошив, людей загнав за Дністер і заселив ними свої землі аж по Прут [Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя: Тандем-У, 1997 р., с. 30, 50].

Коли ж було засновано замок Бар, ці люди почали повертатись, і молдавському воєводі це не сподобалось і він (воєвода Ілля) 13 лютого 1550 р. напав на Бар. Претвич цей напад відбив, і весь цей уступ мав би показати, що Претвич не провокував молдаван, вони самі напали.

А от коли були оті попередні напади, внаслідок яких зазначені території запустіли – наука не знає.

Ми ж пам'ятаємо, що замок Рів був здобутий (і мабуть зруйнований?) татарами (не молдаванами) в 1452 р., а замків у Жвані та Ольчедаєві не бувало. Від Дністра (границі Молдавії) до Жвана – 3.5 км, до Нижчого Ольчедаєва – 17 км, до Бара – 55 км. Дрібні напади з боку Молдавії на такі маленькі віддалі могли мати місце, і могли пройти повз увагу поляків, які писали папери. Але це – тільки можливість, а не фактичне знання.

Зрештою, меморіал Претвича повторює пісню про спустошення терену, розпочату грамотою 1549 р.

Маленьке доповнення для даного епізоду подає вірменська «Кам'янецька хроніка», котра висвітлює події 1430 – 1652 років. Переклад її фрагментів опублікував Олександр Божко:

> 1550. Вірменського року 999. Парон [воєвода, господар] волохів послав кінний загін на Бар, щоб схопити Претвича, та з Божою поміччю і підтримкою Святого духу (той) з двома-трьома сотнями розгромив кінноту волохів: декотрих повбивав, а декотрих у воду скинув, з Божою допомогою. [Кам'янецька хроніка (уривки). – Східний світ, 2015 р., № 3].

Якщо довіряти цьому запису, він дає нам уявлення про сили, які мав під рукою Претвич. Але про раніші напади молдаван на Побожжя і ця хроніка не знає.

Грамота 1553 року

А що ж правдиві власники Ольчедаєва? Наш знайомий Іоан Бучацький передав свої маєтки сину Миколаю, котрий іменувався Язловецьким або Монастирським (власне, Монастириським, від містечка Монастириська). Від Миколая його маєтки успадкував його син Юрій Монастирський (1510 – 1577; від 1547 р. він став зватись Язловецьким).

Коли і як Юрій Язловецький успадкував Ольчедаїв, я не знаю, але, довідавшись про пожалування для Б. Претвича, саме він почав «горами хвилю піднімать» (а також, можливо, ревіти і стогнати).

У тому ж 1549 році він добився підтвердження грамоти 1464 року, а потім, можна думати, знайшов ще кориснішу для нього грамоту 1452 року, і от 28 березня 1553 р. король Сигізмунд-Август надав Язловецькому підсумкову підтверджувальну грамоту [АрхЮЗР, ч. 7, т. 1, № 87, с. 170 – 173].

Вона складається з 4 частин: необхідного вступу, викладу грамоти 1452 р., викладу грамоти 1464 р. і підсумкової постанови. В останній частині написано так:

> nunc vero oppidum Alczidaiow cum Nove et Antiqua area ac villis et vastitatibus Michalowcze, Curilowcze, Wisoczek, Zwan cum grodzisko et flumine a gurgite et rivo ad ingressum in Niestr, Romanowo Dworziscze, Chrchiczowcze, Ozarnicze, Doliny, Olathkowcze, Koraczowcze, Srebrna, Kudowcze, Muchekow, Maczowo Dworziscze, et Ladawa cum antris, alias s piczaramy, ad dictum villam Alczidaiow pertinentibus, in districtu Camenecensi sitis,
>
> cum omnibus earundem villarum et vastitatum utilisatibus, fructibus, censibus, curiis, agris, pratis, campis, piscinis, silvis, videlicet Turgi, Triles, Nadziczow, Dewoczin, Coczman post Morochwa flumine, nemoribus, rubetis, venacionibus, mellificiis, sareptis, stagnis, lacubus, piscinis, piscaturis, fluminibus, aquis et earum

decursibus, molendinis et emolumentis et aliis obventionibus et pertinentiis universis, quibuscunque nominibus nuncupatis…

Нині справді містечко Ольчедаїв з Новою і Старою площами, села и пустині (2) Михайлівці, (3) Курилівці, (4) Височок, (5) Жван з городищем і річкою і крутежем (виром) і струмком при впадінні у Дністер, (6) Романово дворище, (7) Гричівці, (8) Озаринці, (9) Долини, (10) Олатківці, (11) Карачівці, (12) Срібна, (13) Кудівці, (14) Мухеків, (15) Мачове дворище і (16) Лядава з печерами, що належать до названого села Ольчедаїв, які знаходяться у Кам'янецькому повіті,

з усіма тих сел і пустинь користями, вигодами, населенням, дворами, полями, лугами, степами, рибними ставами, лісами, званими (17) Турги [Турій Ріг?], (18) Три ліси, (19) Надичів, (20) Дівочин, (21) Кочман над рікою Мурафою, гайками, чагарниками, мисливськими угіддями, медовими зборами, озерами, болотами, ставами, рибними ставами (!), риболовлями, річками, водами, водоплинами, млинами і будинками та іншими пожитками і загальними приналежностями, якими б іменами вони не звалися.

– все це дано Юрію Язловецькому та його спадкоємцям у повну приватну власність. Далі написано так:

Literas autem divi olim avi nostri, in quibus conditiones superscriptae de aedificatione castri et bonorum Alczidaiow redemptione continebatur, cassamus, tollimus et abrogamus, ita ut nihil harum conditionum vigore de bonis praefatis sive per nos sive per quem alium statui possit in perpetuum.

Однак грамоту божественого тогочасного нашого предка, у якій записано умову будівництва замку в Ольчедаєві, зупиняємо, відкликаємо, касуємо, видаляємо і відміняємо, так що ніякої сили ця умова щодо зазначених маєтків ані від нас, ані від кого іншого не матиме.

Таку от грамоту здобув собі Юрій Язловецький в 1553 році.

Що ж вона дає для нашої теми?

Перш за все – кілька зауважень по перекладу.

Слова *sareptis* немає у жодному латинському словнику; Мирон Капраль перекладає його як «озера» [акт з 24.07.1550 р. – «Привілеї міста Львова», Льв., 2010 р., с. 309].

Також слова *decursibus* немає у словниках; М. Капраль вираз *aquarum decursibus* перекладає як «проточними річками» [акт з 27.07.1368 р. – «Привілеї міста Львова», Льв., 2010 р., с. 35] – ну, і я слідом за ним.

Також слово *obventionibus* дуже мало відоме; М. Капраль перекладає його як «пожитками», а слово *emolumentis* – «будинками» [акт з 1.08.1532 р. – «Привілеї міста Львова», Льв., 2010 р., с. 221].

Далі ми бачимо, що грамота написана недбало, з механічним копіюванням, тому Ольчедаїв названо раз містечком, а другий раз – селом, як і давніше; в переліку угідь двічі повторені «рибні ставки» – можна думати, що писар копіював тут з двох подібних грамот.

Назви лісів над Мурафою становлять певну загадку. Перший із них – *Turgi* (17) – мені здається тим самим лісом Турій Ріг, відомим із розмежування земель міста Бара і села Дробишівці, складеному 27 жовтня 1542 р. [*silvam Rochu Thurego nominatam*. – АрхЮЗР, ч. 7, т. 1, № 62, с. 108 – 109]. Села такої назви нині не існує, М.

Грушевський вказав на документи, з яких видно, що Дробишівці увійшли до складу села Кузьминці (12 км на південь від Бара) [*Грушевский М. С.* Барское староство. – К.: 1893 г., с. 57]. Між Баром і Кузьминцями і нині існує смуга лісів, серед яких ховається від науки Турій Ріг. Можливо, уважніше читання акту 1542 р. дозволить локалізувати його конкретніше, але я не можу в це заглиблюватись.

Далі, урочище і долина Триліси (18) згадується в акті розмежування Великого князівства Литовського і Польщі 1546 р. [Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867 г., т. 1, с. 125]. Це урочище знаходилось на Мурафі між селами Носківці Брацлавського повіту на півдні та Біликівці Барського повіту на півночі. Знову скажу – можливо, уважніше прочитання цього акту дасть змогу визначити це місце конкретніше.

В Україні відоме село Надичі (у Жовківському (Львівському) районі Львівської області) – назва, подібна до Надичева (19); також відоме село Дівочина (Оратівський (Вінницький) район Вінницької області) – назва точно співпадає з Дівочином (20). Всі ці села знаходяться дуже далеко від Мурафи, і показують тільки, що перелічені топоніми в Україні відомі. Чому ліси (19 – 20) не згадані в дуже докладному записі розмежування 1546 р. – неясно.

Топонім *Кочман* у зв’язку з Мурафою згадувався ще в 1529 р. [Żródła dziejowe. – Warszawa: 1894, t. 20, s. 144], я ще повернусь до цієї назви пізніше.

Нанісши орієнтовні місця лісів на карту, легко побачити, що Ю. Язловецький приватизував верхів’я Мурафи, розширюючи своє володіння довкола Кудіївців та сусідніх сіл (13 – 15). На цей час дана територія була досить густо заселена, і навряд чи місцеві зем’яни не знали, кому ті ліси належать. Можна думати, що це розширення Ольчедаївської волості було таким же сфальшованим (ad male narratione), як і грамота для Претвича 1549 р.

Але найважливіше, що дає грамота 1553 р. для моєї вузької теми – це скасування зобов’язання збудувати замок в Ольчедаєві. Зобов’язання було скасоване, сплюндроване, знівечене, знищене, анульоване й абнеговане, так що зовсім нічого від нього не залишилось. Оце найкраще показує нам, що ніякого замку в Ольчедаєві так і не було побудовано, і ніяка комісія за ці сто років (1452 – 1553) його не оглядала й не приймала.

Дані 17 – 18 ст.

Ми бачили, що аж до середини 16 ст. джерела знають тільки один Ольчедаїв. А коли ж з’явились два сучасних села? Зібрані Миколою Крикуном дані за першу половину 17 ст. незаперечно показують, що сучасний Нижчій Ольчедаїв звався в той час також Старим Ольчедаєвом, а сучасний Вищеольчедаїв – Новим Ольчедаєвом [*Крикун М.* Кількість і структура поселень Подільського воєводства в 1 пол. 17 ст. – В кн. *Крикун М.* Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів: 2011 р., с. 278]. Це якраз протилежне тому, що думали (безпідставно) інші автори.

На спеціальній карті України Г. Л. Боплана (1650 р.) нанесено Вищий та Нижчий Ольчедаєви, але у вигляді маленьких кілечок, котрі позначають села – в той час як сусідні Сугаки чи Лучинець показані з контурами укріплень (це – умовний знак для містечка). На генеральній карті 1648 р. Ольчедаєва немає, мабуть, він не здавався важливим.

На карті Польщі Дж. Ріцці Дзанноні 1772 р. (аркуш 19) залишився тільки один Ольчедаїв, за розміщенням – Нижній.

Матеріальні рештки

Городище у селі Вищеольчедаїв згадав В. Гульдман:

> Городище, или замчиско, это имеет вид треугольника, занимающего внутри площадь около 100 кв. саж., при длине боковых своих сторон в 23 сажени и у своего основания – 4 саж. С одной стороны на внутренней площадке городища дугообразно расположены три насыпных земляных вала разной величины. Городище находится между речкою и оврагом; входов и выходов не имеет. Каких-либо преданий о нем не существует [*Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский: 1901 г., с. 108].

Він помилково вважав це городище залишком замку Т. Бучацького, і від нього ця помилка розійшлася по краєзнавчій і навіть науковій літературі.

М. П. Кучера відзначив на цьому городищі, як і на сусідньому городищі у Попелюхах, тільки кераміку 10 ст. Перше з них він датував 10 – 12 ст., друге – 9 – 11 ст. [*Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: 1999 р., с. 125, 208].

Таким чином, ці городища не мають відношення до 15 – 16 ст. і в цей час не використовувались.

І щоб два рази не вставати, зауважу: там, де справді були **муровані** замки, там лишились хоча б невеликі рештки, як, наприклад, у сусідньому селі Озаринці (вважається, що цей замок збудований в 1657 р.).

Висновки

1. Назва *Ольчедаїв* вперше з'являється в актах Луцького перемир'я 1431 р. на позначення східної межі території, котра належала до Кам'янецького замку і тому припадала Польщі. З цієї згадки не можна зміркувати, чим був згаданий об'єкт.

2. В 1452 р. **село** Ольчедаїв із великою околицею було пожалувано Теодорику Бучацькому із зобов'язанням збудувати кам'яний замок. Це зобов'язання ніколи не було виконано, і ніякого замку в Ольчедаєві ніколи не було.

3. В 1553 р. було підтверджено права Юрія Язловецького (спадкоємця Т. Бучацького) на Ольчедаїв і при цьому **скасовано** зобов'язання будівництва замку.

4. На початку 17 ст. на річці Лядові вище від Ольчедаєва було засновано нове село, котре отримало назву Нового, або Вищого Ольчедаєва (сучасний Вищеольчедаїв) – для відрізнення від Старого, Нижчого Ольчедаєва. Усталене в літературі ототожнення давнього Ольчедаєва із Вищеольчедаєвом є помилкою.

5. Епізодичне іменування Ольчедаєва містечком слід вважати намірами або проектами; фактично Ольчедаїв весь час був селом без особливого значення.

6. Городище у Вищеольчедаєві датується добою Київської Русі й не має стосунку до пізнішого часу.

Ольчедаєзнавство на сучасному етапі

Тепер, коли зібрано і проаналізовано джерельні звістки і на цій основі зроблено висновки, – можна оцінити зусилля попередніх дослідників.

В «Історії міст і сіл УРСР» [том «Вінницька область», К., **1972** р., с. 463] є коротка довідка про Вищеольчедаїв, де зазначена перша згадка в 1431 році

(помилкова). Про Нижчій Ольчедаїв окремої довідки немає, оскільки він не був центром сільської ради. Авторів – відома річ – більше цікавило число комуністів і комсомольців у селі, так що поживи для нашої теми там немає.

У **2001** році був опублікований названий вище каталог замків Олега Мальченка. Там перелічено майже всі використані вище джерела (давно опубліковані), але опрацьовані вони у дуже дивний спосіб. Замок у Вищеольчедаєві з'являється і зникає кілька разів по мірі того, як наступне джерело згадує або не згадує про нього. Звичайно, повторено помилкове ототожнення саме із Вищеольчедаєвом і помилковий здогад В. К. Гульдмана (книгу М. П. Кучери автор не використав).

В **2002** році було надруковано використаний вище каталог поселень Подільського воєводства, складений М. Г. Крикуном. Там зібрано згадки про кожний населений пункт у джерелах 1-ї половини 17 ст., що становить гарну основу для дальших краєзнавчих студій. Раніший період там не враховано.

Для ранньої історії Ольчедаєва найважливіше значення має стаття Я. Куртики [*Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442. – Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, **2004**, Folia 21, Studia Historica 3, s. 69 – 102, особливо примітка на с. 100]. Недоліком є прямолінійне ототожнення Нової і Старої площ в Ольчедаєві із Новим і Старим Ольчедаєвом.

Таким чином, історики-професіонали мали всі можливості написати цей нарис, і мали для цього цілих 115 років (останнє за часом публікації джерело – 1905 р.). Але чомусь не написали, і потрібно було, щоб Микола Жарких приділив цій темі 11 робочих днів (2 – 12 грудня 2020 р.) і з'ясував, що «замок» в Ольчедаєві існував тільки на папері.

Стремління писати узагальнюючі праці в той час, коли не досліджено окремі їх епізоди і нема основи для узагальнень – великий і застарілий недолік нашої історіографії.

Я знаю про існування нової книги В. Михайловського [*Михайловський В. М.* Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. – К.: Темпора, 2021 р.], анотація якої обіцяє нам топонімічний словник Подільського воєводства. Але цієї книги немає в Мережі, скористатись нею я не міг. (Додано після серії гучних вибухів о 7:00 – 7:20, – це була ракетна атака Гнило-Солом'яної Орди. 20 грудня 2024 р. о 8:27).

Ну, і яка ж користь від цього ольчедає-знавства для головної теми, для Побожжя?

Робота моя носить характер нарисів, тобто моя мета – не дістатись якомога швидше до кінцевого пункту, а побачити побільше по дорозі. От, побачили, як погано стояла справа із будівництвом укріплень у польському Подільському воєводстві, і тепер можемо зміркувати, що на литовській Брацлавщині справа стояла ще гірше (якщо це взагалі можливо).

Також любителям фантазувати про «замки» в Караулі, у Качибеєві та інших маловідомих місцях слід запам'ятати: збудувати замок в Ольчедаєві у 80 км від Кам'янця-Подільського було простіше, ніж у Качибеєві за 450 км від того ж Кам'янця, але ця простота була відносною і нічого не допомогла – замок так і не з'явився. Тим більше не могло бути «замків» у названих маловідомих місцях.

Надання Єремії Шашку (1459 р.)

Наша праведна війна проти Гнило-Солом'яної Орди йде все далі і далі, так що й Іран зі своїми «Шахедами» та «Мохаджерами» до Орди приєднався. І все це виглядає як війна нашого хрестоносного війська рицарів світла проти безбожників і мусульман. Але це був їх – безбожно-мусульманський – вибір.

А я що? Чи правильно я роблю, що продовжую свою роботу з (відносно) мирного часу? Ну, нагодував за 2021 рік своїми 14 веб-сайтами 14 мільйонів читачів – це багато чи мало?

Думаю, як старорежимний Tugendbund: «Роби що можеш і хай буде що буде» (24 жовтня 2022 р. о 8:00).

Грамота київського князя Семена Олександровича для Єремії Шашка була відома вченим 2 пол. 19 ст. в оригіналі, який був утрачений уже на початку 20 ст., коли В. Розов готував своє видання [РУГ, № 93, с. 170 – 173]. Фототипічна копія, яка була доступна В. Розову, викликала у нього великі підозри щодо палеографії, не характерної для 15 ст. та підозру, що цей оригінал не належав до 15 ст.

Грамота дана «на Прилуці за Дніпром» 12 червня 6967 (1459) року. Чи ця Прилука відповідає сучасному місту Прилуки (130 км на схід від Києва) і в такому випадку виходило би, що Київське князівство займало спору частину лівого берега Дніпра? Чи ця Прилука означає якусь старицю лівого берега Дніпра у безпосередній близькості до Києва?

У грамоті не зазначені свідки, також не згадано про участь ради, князів і панів у її видачі (як це зроблено в сусідній грамоті № 94 з того ж 1459 року). Лист дано «с притиснением и завишением печати нашое» – виходить, було одразу дві печатки? Але в описах грамоти печатки не зазначені, і якщо підвішена печатка могла загубитись, то притиснута мала б зберегтись.

Попри ці сумніви – подивимось, що було предметом надання. Це «городища і урочища», далі знову «городище, селища і урочища з ріками і річками і з їх прилеглостями»:

(1) Городище Тимолов із лісом Гнилецьким, Томиловом, Печенежцом, Ключевом, Бугаєвом і іншими лісами і лісками і землями.

Ніякої назви, подібної до *Тимолов*, в Україні нині немає; найбільш подібне – село Тиммолово (Тимолово) поруч із Санкт-Петербургом, але воно набуло цю назву лише в середині 19 ст., а до того звалося Ускуля (Іжора). Думаю, в назві допущена описка і слід читати *Томилове* (городище).

Ліс *Томилів* може бути місцем сучасного села Томилівка на Росі трохи нижче Білої Церкви. Городищ поблизу відомо кілька, зокрема, велике городище (Торчеськ?) біля села Ольшаниця – це 26 км на схід від Томилівки.

Назва *Ключів* подібна до сіл Великий Ключів і Малий Ключів Коломийського району Івано-Франківської області, котрі лежать поруч із містечком Печеніжин того ж району (а в нашій грамоті і ліс такий є!).

Нарешті *Бугаївка* – маленька річка, доплив Стугни, на якій знаходяться села Велика Бугаївка та Мала Бугаївка Васильківського (Обухівського) району Київської області). До Томилівки звідси – 50 км, а до Печеніжина – 440 км.

Отже, з натяжкою можна припускати, що назви в цьому фрагменті стосуються південної Київщини. Прикарпатську «прописку» невідомих назв треба відкинути і продовжити їх пошуки на півдні Київщини (серед мікротопонімів).

> (2) Городище із лісами Драгушовськими із всею землею над рікою Русавою […] і річками малими в Русаву впадаючими.
>
> (3) Городища над рікою Кусницею і з головою Кусниці і Кусничкою.

Ці річки є лівими допливами Дністра у сучасній Вінницькій області. Важливо, що Кусниця (Кісниця, Марківка) впадає у Дністер нижче від Русави, тобто опис іде в напрямку вниз по течії Дністра.

Кусничка з грамоти може бути сучасною річкою Кусниця (впадає в Марківку з лівого боку).

Драгушовські ліси нині невідомі.

> (4) До того інші городища і урочища над рікою Каменицею і від верховини її которая впадає в Дністер з обу двох сторон тої річки Камениці землю держати має по саму Суху Каменицю с Подойминами там того місця.

Річок, які звуться *Кам'яниця* (точно), нині відомо небагато. Одна – це маленький правий доплив Ужа у Перечинському (Ужгородському) районі Закарпатської області. Друга – це маленький лівий доплив Мурафи в селі Тарасівка Жмеринського району Вінницької області. Вона нам не підходить з того, що дуже маленька і з того, що належить до басейну Мурафи, котра впадає у Дністер вище за Русаву.

Думаю, що ця *Кам'яниця* нині має близьку назву Кам'янка, котра починається біля села Красносілка Крижопільського (Тульчинського) району Вінницької області і впадає у Дністер у містечку Кам'янка в Молдавії. Це – наступний лівий доплив Дністра після Кусниці-Марківки, тому послідовність опису зберігається.

Сухої Камениці / Кам'янки сучасні довідники не знають, слід думати, що це один з допливів Кам'янки.

А от що таке *Подоймина*? У Розова слово надруковано з маленької літери, мабуть він вважав його апелятивом. Але можливо, це власна назва села Подоймиця, котре знаходиться у 5 км на південний схід від містечка Кам'янка. Якщо це справді власна назва – думаю, вона означала урочище, не поселення.

> (5) По річку Рашковку, которая в Дністер впадає і з оними городищами і їх широкостю і долгостю і із стінками і ярами, долинами понад Дністром і в полях будучими.

У Рашкові в Дністер впадають дві невеличкі річки – кандидати на нашу *Рашківку*: одна (більша) починається біля села Загнітків Кодимського (Подільського) району Одеської області, друга (менша) – біля села Олексіївка того ж району.

При цьому варто зауважити – грамота не знає в цій точці ніякого *замку Караул*, який згідно грамоти для Теодорика Бучацького 1442 р. стояв (чи мав би стояти) на місці сучасного Рашкова. Ясна річ, князь Семен не знав про цю останню грамоту, і не знав ніякого Караула.

Якщо ми тепер з'єднаємо верхів'я та гирла названих річок, то отримаємо гарненьке князівство на південному заході Вінницької області:

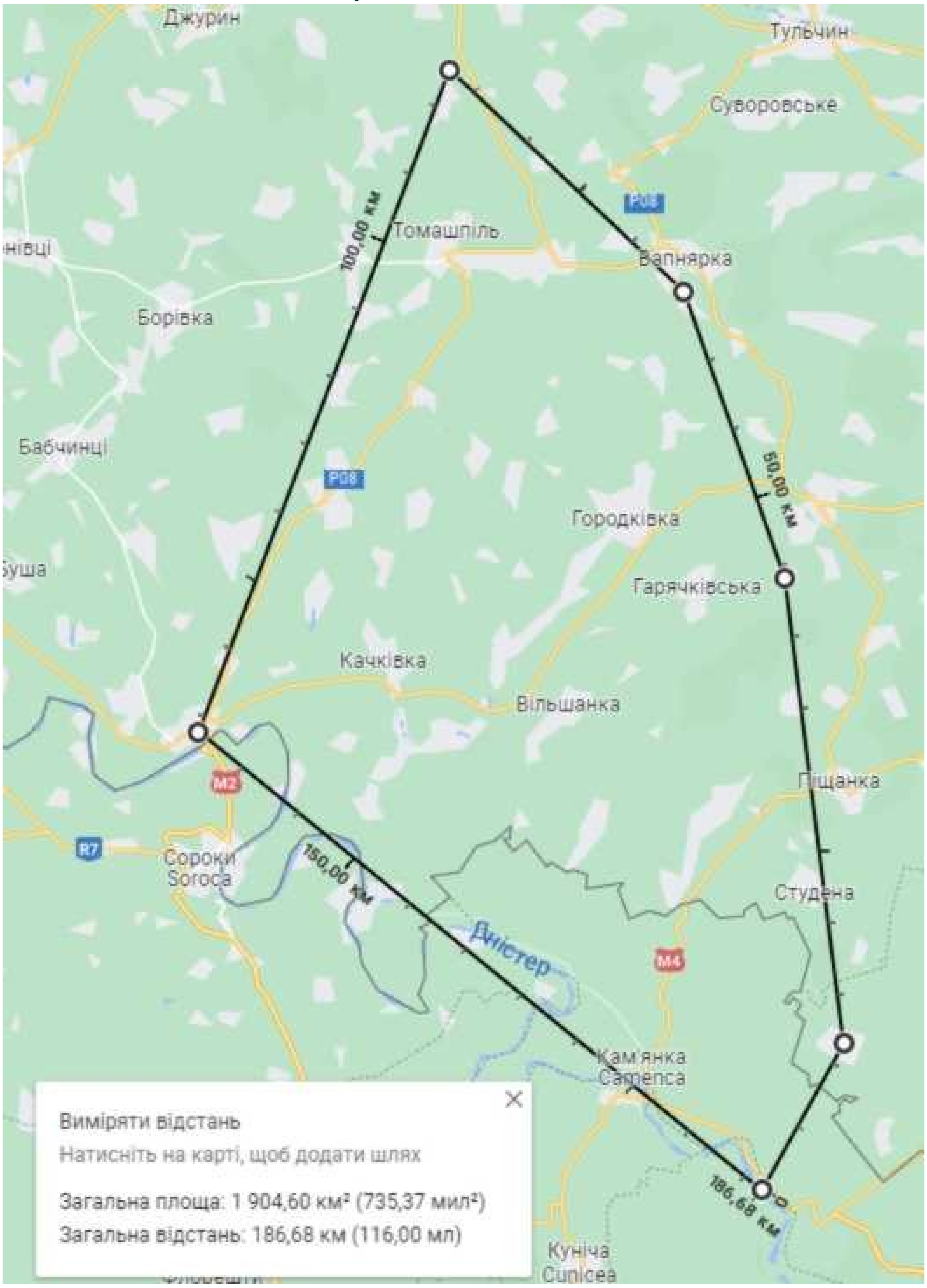

Картосхема надання 1459 р.
на топооснові Google maps

Його площу – 1900 кв. км – можна співставити із площею сучасного Люксембурга (2586 кв. км), і якби Шашко міг його заселити та загосподарити, то…

Таким чином, *городища* згадуються у грамоті 7 разів, *урочища* – 2 рази, *селища* – один раз. І от якраз із городищами на території окресленого «князівства» сутужно. Останнє городище на лівобережжі Дністра, зазначене в

довіднику – це Григорівка Могилів-Подільського району [*Кучера М. П.* Слов’яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: 1999 р., № 361, с. 208]. Воно знаходиться на річці Котлубаївці, котра впадає у Дністер вище од Мурафи і значно вище від Русави. Нижче по Дністру в цій смузі ніяких городищ не відомо, принаймні слов’яно-руського часу (та й городищ давнішого часу не видно).

Хіба би припустити, що *городище* нашої грамоти покриває не тільки сучасне поняття городища (покинутого укріплення), але і місце, зручне для побудови укріплення (г***о***рода). Однак «Словник староукраїнської мови 14 – 15 ст.» [К.: 1977 р., т. 1, с. 252] не знає цього другого значення, а тільки перше (включаючи приклади з нашої грамоти).

Якщо це припущення відкинути, залишиться тільки визнати, що ані сам обдарований пан Шашко, ані князь Семен не мали зеленого поняття про те, чим вони розпоряджаються, і «городища» вписані до грамоти як шаблонний вираз (хоча джерела такого шаблону мені невідомі, а заглиблюватись у їх пошук я не можу).

Чому ж від цього Шашка не вийшов рід наших українських Люксембургів? Вище ми бачили, що в 1391 році басейн ріки Русави було пожалувано Гриньку Соколецькому. Тепер той самий басейн тієї самої Русави було пожалувано Єремію Шашку. Про існування давнішого пожалування знаємо ми, але не знали князь Семен і Шашко. Далі ми ще побачимо, що в 1505 році король Олександр пожалував басейни тих самих Русави і Кісниці-Марківці уже Федьку Дашковичу. Останній посилався на згорілу «грамоту Вітовта», але про давніші грамоти на ці землі не мав ніякого поняття, так само як і його король.

Далі, в 1580 році Семен Ободенський скаржився, що в нього у Вінницькому замку згоріли документи, зокрема, привілей великого князя Семена Олельковича для Івана Живоглода (предка Ободенських) на села Київського воєводства Косоричі, Дідківці і Кодня [ДБВ, № 93, с. 277 – 278]. Про надання того ж князя Семена у Брацлавському воєводстві уже ніхто нічого не пам’ятав.

Отже, якщо з цієї території не вийшло огнища колонізації краю, то не тому, що начальство не дозволяло (воно якраз дозволяло і заохочувало), а тому, що не було **народу**, який оселився би на цій землі. А без народу, без русинів, найкращі наміри королів і князів залишались порожніми мріями.

Хоча документ 1459 року містить у собі багато дивного, я схильний вважати його автентичним: 1, пергаментний оригінал таки існував у сер. 19 ст.; 2, від противного: якщо фальшувати такий документ, то не було сенсу тримати його під спудом, треба було з ним зголошуватись, добиватись підтвердження з боку пізніших правителів, використовувати в судових суперечках – а ми цього не бачимо; 3, також від противного: якщо фальшувати такий документ і цілитись при цьому на 15 ст., то був би сенс приписати його добре відомому королю Казимиру, який безперечно мав право роздавати землі – а не мало відомому провінційному князю, надання якого для пізніших правителів могли бути необов’язковими.

В описі Брацлавського замку 1545 р. Остафій Шешкович названий останнім у переліку старших зем’ян; також Шешковичі (у множині) мали обов’язок підтримувати (разом з іншими зем’янами) одну городню в замку [Ревізії українських замків 1545 року. – Київ: 2005 р., с. 234, 225]. Де було його володіння – не зазначено,

але можна думати, що рід його налічував кілька членів, котрі мали одну службу і мабуть володіли маєтком спільно.

У значно пізніший час, у 2 пол. 16 – поч. 17 ст., рід зем'ян Шашків (Шашкевичів, Шашковичів) на Брацлавщині відомий відносно непогано [ДБВ, покажчик імен].

Там ми бачимо, що брацлавський хорунжий Василь Шашкович купив село Гущинці 28.09.1592 р. [ДБВ, № 220, с. 561 – 563]. Гущинці Калинівського (Хмільницького) району – на Бозі, 25 км на північ від Вінниці. Це було нове надбання, не пов'язане із давниною.

Далі у скарзі на дії Северина Наливайка 17.10.1594 р. [ДБВ, № 240, с. 599 – 600] згадано «грунт пана Шаска, хорунжого брацлавського, недалеко від нижчого городища його Вишковського над рікою Богом». Тут маємо згадку про село Вишківці Немирівського (Тульчинського) району – у 8 км на захід від Брацлава, і ця земля в той час належала Василю Шашковичу.

Ще одну згадку про цей маєток містить звіт возного 19.04.1606 р. [ДБВ, № 487, с. 1021], з якого видно, що Миколай (брацлавський хорунжий) і Федір Шашкевичі позвали Тихона Шашкевича до суду за маєтки Старі Вишківці та Бортниківці. Тут маємо згадку села Бортники Тульчинського району – 4.5 км на південний захід від Вишківців.

Я думаю, що Миколай Шашкевич успадкував посаду брацлавського хорунжого по своєму батьку Василеві, Федір був молодшим братом Миколая, а Тихон Шашкевич – їх дальшим родичем. Мабуть, Остафій був їх спільним предком.

Але найцікавішим для нас є дозвіл короля Сигізмунда 3-го для братів Миколая (брацлавського хорунжого) та Федора Шашкевичів закласти замочок і осадити містечко на грунті Кісниці 1.03.1605 р. [ДБВ, № 434, с. 926].

Кісниця – село Крижопільського (Тульчинського) району на річці Марківці (як ми бачили, в давнину вона звалась Косницею). Слід думати, що це село на час видачі дозволу уже існувало і належало Шашкевичам. А де б могло бути містечко?

Найбільшим населеним пунктом на річці Марківці є Городківка того ж Крижопільського (Тульчинського) району, яка до 1946 р. мала назву М'ястківка. Вона знаходиться у 7 км на південь від Кісниці, і її територія колись-то могла бути землею с. Кісниця.

Таким чином, маємо маленьку вказівку на зв'язок між Шашкевичами (нащадками якогось Шашка) та басейном Кісниці-Марківки, відзначену в грамоті 1459 р. Чи цю згадку через півтора століття можна вважати прямим наслідком надання 1459 р., свідченням того, що нащадки саме Єремії Шашка зуміли тут закріпитись і утримували цей маєток?

Упевнено цього сказати не можна, але й відкидати таку можливість теж не слід.

Ще одне надання князя Семена Олельковича (села Дешковцы у Вінницькому повіті – Михну) затвердив король Олександр 18 квітня 1501 р. [LM 6, № 441, p. 263]. Це село у Літинському (Вінницькому) районі ми вже бачили в 1391 р. у наданні для Гринька.

З політичної точку зору ці надання говорять нам, що Побожжя перейшло під владу київського князя, хоча якихось десять років тому було у владі великого князя литовського. Коли відбулася ця зміна? Хіба що зв'язати її із призначенням київським

князем Семена Олександровича замість померлого Олександра Володимировича (1455 р.)?

Жалування й надання земель

Війна, у якій наше доблесне військо щодня нищить 2 – 2.5 батальйони москалів, у Києві відчувається тільки завиванням сирен повітряної тривоги та віяловими відключеннями електроенергії.

На повітряні тривоги я не зважаю – все одно ховатись нема куди, а від осколків цегляні стіни будинку частково захищають (але, на щастя, в моєму випадку «цього на пробу ще ніхто не ставив», як сказано у класика).

Відключення електрики збивають мій робочий ритм, але, як не дивно, вносять заспокоєння. Якщо я раніше відпочивав у проміжках між роботою, просто лежачи на дивані, то тепер – в часи відключення – я лежу зі свідомістю власної значущості, у такий спосіб я допомагаю вітчизні. От уже справді

Кожна піч українська – фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

Ще раз: ці відключення не дають мені забути, що йде війна, і я не можу марнувати свій час, оплачений кров'ю наших героїв. Мушу продовжувати свою роботу (3 листопада 2022 р. о 8:50).

Опис Вінниці 1470-х років

В кінці 3-ї книги записів Литовської метрики, з якої я вже розглянув цінну серію надань 1448 року, міститься недатований частково збережений опис Київської землі. Він був надрукований кілька разів [АрхЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 1 – 9; РИБ 27, стб. 161 – 169; LM 3, с. 86 – 89].

М. Г. Бережков, аналізуючи склад 3-ї книги, датував цей опис 1470-и роками [*Бережков Н. Г.* Литовская метрика как исторический источник. – М.-Лг.: и-во АН СССР, 1946 г., т. 1, с. 117]. Загально прийнятим є припущення, що опис складено з нагоди утворення Київського воєводства в 1471 р., після смерті київського князя Семена Олександровича.

В цьому описі є фрагмент (?) опису Вінниці:

В городе у Веници пушка а две пищали. А корчом 15 на месте, дають наместнику с корчмы по 15 грошей, хто город держит.

А село к городу Длезеков (!). А в том селе 12 слуг, на войну ходять, а подымщину не дають. А есачных 11 человека, подымщину дають, а город робять [Архив, с. 4 = РИБ 27, стб. 165 = LM 3, s. 88].

Назва *Длезеков* – явно зіпсована. Я думаю, йшлося про село Мізяків (20 км на північ від Вінниці).

Оце вперше бачимо чітке визначення Вінниці як укріпленого міста, яке мало навіть вогнепальну зброю, рідкісну на той час. Мало воно і приписне село, частина жителів якого мала обов'язок працювати над укріпленнями, а інша частина – воювати

(мабуть, і захищати Вінницю). І тих і других було дуже мало для виконання поставлених завдань і можна припускати, що були ще приписні села, але їх опис втрачено.

Також дуже цікаво, що в місті був намісник (чий? князя Семена?) і було цілих 15 шинків, з яких наміснику йшло 225 грошів (на рік?) – неповних 4 копи.

Переглядаючи 3-ю книгу Литовської метрики (у розділі «Браслав у Білорусії»), легко побачити, що доходи з шинків були чи не головною статтею, з якою призначались грошові винагороди слугам Казимира 4-го, і суми там були далеко більшими, ніж 4 копи.

15 шинків – це дуже багато. Якщо покласти по одному шинку на 20 дворів, вийде 300 дворів і відповідно 1500..2000 чоловік населення. Навряд чи містечка Білорусії та Литви могли мати більше шинків. Думаю, ставка податку у Вінниці була дуже низькою (відповідною до спроможності населення?), або періодичність збору податку – меншою за рік.

Не заглиблюючись далі у соціальну історію, треба відзначити два моменти:

1, доходи з оцих вінницьких шинків ніколи не розподілялись Казимиром у Вільні; слід думати, що ними розпоряджався хтось інший (знову князь Семен?).

2, факт включення Вінниці до опису Київської землі також натякає на те, що для укладачів опису це була частина Київщини.

Жалування Фурсу (1486 – 1488 рр.)

Книга записів № 4, яка продовжує книгу № 3, також була надрукована двічі [РИБ 27, стб. 173 – 508; LM 4. – Vilnius: 2004. – 293 с.].

Вона має багато спільного із книгою № 3; переважна частина документів не датована, немає хронологічного упорядкування, реєстри пожалувань перемішані із дипломатичними документами.

На тему Побожжя маємо записи із реєстру жалування у Троках 26 червня 1486 р.:

> (1) Фурсу **Браславцу** 10 коп з мыта луцкого […]
>
> (2) Фурсу 14 коп з мыта киевского […]
>
> (3) Фурсу шуба лисья завыйковая з мыта киевского […] [РИБ 27, № 2, стб. 198 – 200 = LM 4, № 1.6, s. 34].

Завыйковая – на мою думку, походить від «за виєю», тобто частина шкури на спині лисиці.

І далі в реєстрі жалування у Петрокові 14 грудня 1486 року:

> (4) Фурсу **Браславцу** 10 коп з мыта луцкого [РИБ 27, № 14, стб. 238 = LM 4, № 13.3, s. 51].

І далі в реєстрі жалування у Петрокові 28 січня 1488 р.:

> (5) Земенину **браславскому** Фурсу 10 коп грошей з мыта луцкого [РИБ 27, № 24, стб. 315 = LM 4, № 23.4, с. 83].

І далі в реєстрі жалування у Петрокові 20 жовтня 1488 р.:

> (6) Фурсу 12 коп грошей з мыта в Луцку [РИБ 27, № 24, стб. 305 = LM 4, № 23.2, с. 79].

Дати цих записів узято із LM 4 – вони спираються на студії М. Г. Бережкова. Записи (2 – 3) знаходяться в одному реєстрі надань із записом (1). Так могло статись з кількох причин. Перша – що Фурс (2 – 3) – це не той Фурс, що згаданий в (1). Друга –

що до реєстру надань у Троках 26.06.1486 р. було приєднано якийсь інший реєстр, котрий не можна виділити за формальними ознаками, тобто пожалування (2 – 3) сталися в інший час. Третя – що це були пожалування тому самому Фурсу і в той самий час, тільки з різних нагод, винагорода за три окремих послуги. Я схиляюсь до думки, що тут йдеться про одного Фурса (щоб не плодити зайві сутності без явної потреби).

Отже, цей Фурс був брацлавським зем'янином. Оскільки жалування йому давалось із мита луцького та київського, слід думати, що йдеться про Брацлав на Побожжі, не про білоруський Браслав. Він отримував жалування від великого князя досить часто, але ніде немає натяку – в чому полягала його служба, які доручення він виконував, що так часто – в середньому раз на півроку – з'являвся перед великим князем (в тому числі у Петрокові, в Польщі). Із цього можна витягнути припущення, що це були доручення особисто Казимира, а не уряду Великого князівства Литовського, і Фурс мав звітувати з них особисто Казимиру.

Ясно, що це не могла бути звичайна воєнна служба. Мені здається, що за воєнну службу нагородили б більше зем'ян, а не одного Фурса. Можливо, Фурс виконував якісь дрібні дипломатичні послуги або робив щось пов'язане із поїздками (розвідування? купівля чогось особливого для великого князя?).

Пан Фурс Романович зробив був запис свого роду у Печерському синодику [*Жарких М. І.* Печерський синодик. – К.: 2017 р., розділ «Рід пана Фурса Романовича», там і розлогий коментар]. Згідно моїх припущень, цей запис орієнтовно можна датувати 1498 роком [там само, розділ «Хронологія»]. Виходить, «наш» брацлавський Фурс виглядає досить добрим кандидатом на цей запис, хоча рішуче наполягати на цьому не випадає.

До мого нарису фурсо-знавства, згаданого вище, можна ще додати згадку Євлашка Хурсовича:

> Пресно село Евлашку Хурсовичу, што за Сенком Левоновичем было. Довгирд [РИБ 27, стб. 28 = LM 3, s. 29].

Довгірд, який готував це надання, був віленським воєводою у 1433 – 1442 рр. і помер орієнтовно в 1442..1443 рр. Виходить, це надання слід датувати першими роками правління Казимира у Литві.

Село *Пресно* – мабуть сучасне Присно у Гомельській області (тим більше що попередній запис стосується саме Гомеля і готував його також Довгірд). Виходить, що Фурс / Хурс, батько Євлашка, жив десь у 1 чв. 15 ст.

Інша згадка походить із грамоти великого князя Олександра з 17 серпня 1492 р. [РИБ 27, № 4, стб. 127 – 128 = LM 3, № 9, s. 71]: «люди Фурсові» претендували на володіння селом Мамаївським у Смоленській землі як отчиною, але з'ясувалось, що воно їм – не отчина.

Через віддаленість місць цих згадок від Брацлава не можна прив'язувати їх до «нашого» Фурса.

Жалування зем'янам з Побожжя

На тему Побожжя маємо записи із реєстру жалування у Троках 26 червня 1486 р.:

> Земяном веницким полчетвертынадцать [13.5] коп грошей з мыта киевского [РИБ 27, № 2, стб. 199 = LM 4, № 1.6, s. 34].

У реєстрі жалування у Петрокові в 1488 р. після Великодня (6 квітня) нам цікаві такі записи:

Браславцом Роману а Ваську по 6 коп з мыта в Луцку [РИБ 27, № 19, стб. 287 = LM 4, № 18.2, s. 71].

Немиру Летынскому 6 коп тамо ж [з мита Луцького – РИБ 27, № 19, стб. 288 = LM 4, № 18.2, s. 72; згадка Літина?].

Мещанину Браславскому Кнези Щуде 5 коп там жо [з мита Луцького] на окуп турком [РИБ 27, № 19, стб. 289 = LM 4, № 18.2, s. 72].

Яну Браславщанину ж 2 копу том жо [РИБ 27, № 19, стб. 289 = LM 4, № 18.2, s. 72].

З реєстру жалування У Кракові 1489 р. нам цікаві:

В Кракове февраль 24 [1489], индикт 7. На Веницу дано 100 бочок жыта в ключника луцкого, а 60 коп грошей з скарбу: 30 наместнику, пану Кмите, а 30 коп земяном [РИБ 27, № 24, стб. 316 = LM 4, № 23.8, s. 84].

В Кракове ж, априль 1 [1489], индикт 7. Земляном Веницким 50 бочок ржи с фольварков Володимирских [РИБ 27, № 24, стб. 316 = LM 4, № 23.8, s. 84].

[2 червня 1489 р.] Федку а Немере Летынским по 6 коп грошей [РИБ 27, № 24, стб. 311 = LM 4, № 23.3, s. 82].

Ноябрь 29 [1489], индикт 8. Наместнику веницкому Быку Александровичу 12 коп с цыншовых грошей Горуховских [РИБ 27, № 24, стб. 317 = LM 4, № 23.8, s. 84].

[мабуть в той же день, 29.11.1489] Земяном веницким 2 поставы сукна новогоньского [РИБ 27, № 24, стб. 317 = LM 4, № 23.8, s. 85].

Найважливіше, що видно із цих записів – що у Вінниці також був намісник. Він з’явився в тому самому 1489 році, що й намісник у Брацлаві. З цього можна виснувати, що литовський уряд після майже ста років ігнорування Побожжя таки звернув на нього увагу і організував тут два адміністративних округи з центрами у Брацлаві та Вінниці. Також видно, що з 15 вінницьких шинків було мало користі (якщо вони продовжували існувати), і наміснику треба було платити жалування з волинських доходів.

Отже, першим відомим нам вінницьким намісником був Кміта. Про нього є деякі відомості у книзі Н. М. Яковенко [*Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кін. 14 до сер. 17 ст.: Волинь і центральна Україна. – К.: Наукова думка, 1993 р., с. 161 – 162; все це повторено без жодних змін у 2-у виданні: К.: Критика, 2008 р., с. 177 – 178]. Там «наш» Кміта названий Матвієм, та ще й Александровичем; роки його вінницького намісництва окреслені як 1487 – 1489; далі він був намісником у Путивлі і Черкасах, помер у 1500 р. На яких підставах усе це написано – невідомо, посилання на Литовську метрику (30-й том РИБ) – усі помилкові. Думаю, що документальні звістки про цього Кміту треба зібрати заново і не зважати при цьому на пізні генеалогічні фантазії.

З невідомої мені причини цього Кміту в тому ж 1489 р. бачимо намісником в Путивлі (2 червня 1489 р. [LM 4, № 23.3, p. 82]), а у Вінниці його змінив на посаді Бик Олександрович, котрий одержав жалування з чиншу з містечка Горохів (нині – Волинської області). У згаданій книзі Яковенко він названий братом Кміти, ще й Вороновицьким. У генеалогічній таблиці на с. 154 вказано, що він помер між 1498 і

1506 роками, а на с. 162 – що він загинув у битві з татарами близько 1498 року. Все це вимагає такого самого перегляду, що й відомості про Кміту.

Напевно про цього Бика ми знаємо, що він був вінницьким намісником у 1494 році. 24 січня 1494 р. великий князь Олександр затвердив передачу йому Жорновища і селища Головочовца у Брацлавському повіті [РИБ 27, № 27, стб. 151 – 152 = LM 3, № 31, s. 82].

Маємо тут згадку Брацлавського **повіту**, до складу якого, виходить, входило вінницьке намісництво Бика.

Жорновище (Жорнище), як ми вже бачили, в 1448 р. було надане Грицьку Ясмановичу, а тепер бачимо, що брацлавська зем'янка Кахна Бринзина продала свою отчину Бику. Виходить, вона була дочкою (онукою?) того Грицька.

З невідомої мені причини продаж маєтку за 50 кіп грошей не названий у грамоті прямо продажем, а названий передачею родичу. Хоча обидва учасники угоди ставились особисто перед великим князем у Городні, вони так і не зуміли пояснити ступінь своєї спорідненості, і Бик загально названий «он есть ей кровный», а гроші Кахна узяла нібито у борг.

Думаю, що Бик вирішив застосувати принцип Аркадія Райкіна: «Що охороняєш – те й маєш». Він охороняв Вінницю – от і вирішив придбати собі тут маєток. Думаю також, що Кахна була удовою, котра не мала синів, яким можна було передати цю отчину, а гроші від Бика були для неї чимось на зразок «пенсійного фонду».

Головочовці цієї грамоти – це мабуть село Головчинці (нині Кармалюкове Жмеринського району). Воно лежить у 84 км на захід від Жорнища, так що Вінниця опиняється маже посередині. Можна думати, що це був маєток невідомого нам *Бринзи*, чоловіка Кахни.

Далі знаємо запис Бика у Печерському синодику [*Жарких М. І.* Печерський синодик. – К.: 2017 р., розділ «Рід пана Бика Олександровича, старости вінницького»]. Орієнтовно цей запис було зроблено в 1504 р. [там же, розділ «Хронологія»]. Написання вичерпної студії про Бику виходить за рамки моєї вузької теми (котра і без цього розлазиться все далі й далі…).

Далі маємо дві згадки про Немиру Летинського (Літинського?), який отримував жалування з луцького мита. Це неначе зменшена копія Фурса.

Вінницькі зем'яни як корпорація отримували жалування грошима та сукном, а також житом з луцьких та володимирських маєтків. Як і у випадку із жалуванням для князя Андрія, можна думати як про нестачу грошей, котра змушувала видавати жалування натурою, так і про нестачу свого хліба на Побожжі.

Один раз згадана мета пожалування грошей – на викуп (родича?) від турків. В 1484 році турки завоювали молдавський Білгород-Дністровський і, можливо, тоді ж полонили оцю невідому нам особу, на викуп якої дано гроші. Не думаю, що турки робили в цей час походи аж на Побожжя.

В цілому із цих пожалувань можна зробити висновок, що Побожжя в цей час не мало власних джерел доходів, з яких великий князь міг би давати нагороди. Натомість Побожжя отримувало «гуманітарну допомогу» з Волині та Києва.

Ймовірний брацлавський намісник князь М. В. Чорторийський

Князя Михайла Васильовича Чорторийського в літературі часто звуть брацлавським намісником, хоча й розходяться щодо часу його урядування:

– дату не можна встановити [*Boniecki A.* Poczet rodów w w.ks.Litewskim w 15 i 16 ww. – Warszawa: 1887, s. 34]

– 1463 – 1480 pp. [*Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka. – Kraków: 1915, s. 269 – 270; *Кулаковський П.* Звинигородський повіт у литовську добу. – Ukraina Lithuanica (К.), 2015 р., т. 3, с. 219].

– 1452 (?) – перед 1489 р. [WK, s. 23; *Войтович Л.* Князівські династії східної Європи. – Льв.: 2000 р., с. 318].

Відомо про цього князя досить мало [WK, s. 23], а про його брацлавське урядування – ще менше: він уперше згаданий в 1442 р. при дворі короля Владислава 3-го у Буді. Після загибелі короля він повернувся на Волинь і служив при князі Свитригайлі, від якого одержав грамоту на село Холопи над Случчю (29.12.1451 р.). Потім бачимо його у Брацлаві в 1463 р. (як вище), і далі його (?) згадують у зв'язку з нападами татар в 1474 і 1478 роках (як вище). Всі три згадки мають джерелом літопис Яна Длугоша, який не показав великої обізнаності у справах литовської еліти взагалі і у справах князів Чорторийських зокрема.

Поза тим маємо ще три документи.

Перший – це підтвердження Семену Кощі на селища у Брацлавському повіті, виставлене королем Сигізмундом 1-м у Вільні 30 серпня 1507 р. [LM 8, № 249, с. 217; у сильному скороченні й латинській транскрипції надруковано: Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lw.: 1890, t. 3, № 75, s. 45 – 46; Ще один повний список включено до складу підтвердження володінь Семена Кошки та його сина Юхна, виставленого королем Сигізмундом 1-м у Бересті 10 грудня 1518 р. (в копії 1585 р.) – ДБВ, № 142, с. 398].

Із нього справа виглядає так:

1, князь Михайло Васильович Чорторийський, державчи Брацлав від його милості [короля Казимира 4-го], надав Семену Кощі два селища у Брацлавському повіті: Ханев та Ошитков (Очитків в Оратівському (Вінницькому) районі Вінницької області; Ханів нині невідомий).

2, ці надання затвердив король Казимир.

3, король Казимир надав С. Кощі ще селище Ошпеково (Шпиків Тульчинського району, 75 км на південний захід від Очиткова? чи Спичинці Погребищенського (Вінницького) району, 13 км на північ від Очиткова, як думали видавці архіву Сангушків?). В пізніших копіях 16 ст. все значиться Шпиків.

4, король Олександр затвердив надання Ошпекова.

5, король Олександр надав С. Кощі ще селище Палчиково («там же у Браславли») (Пальчик Катеринопільського (Звенигородського) району Черкаської області, 137 км на схід від Очиткова – ототожнення дуже сумнівне).

6. Брацлавський намісник князь Михайло Васильович Збаразький надав С. Кощі озеро Удеч у Брацлавському повіті.

Є невелика (56 км) ріка Удич, котра впадає у Бог з лівого боку. Ця річка має лівий доплив – струмок Удич (11 км). На ньому лежить село Удич Теплицького (Гайсинського) району Вінницької області, у 89 км на південний схід від Очиткова. Цього села немає на триверстовій карті Ф. Шуберта 1868 р., із відомих мені карт воно вперше позначене на двохкілометровій карті 1931 року.

Більше того, на тих же картах сучасне село Веселівка зветься Вищий Ташлик, а сучасне село Костюківка – Нижчий Ташлик. Річка, на якій вони лежать і яка нині зветься Удич, на картах не підписана, і слід думати, що вона звалась Ташлик, а Удич – це була назва сучасного струмка Удич. Озера там не видно, тільки ставки. Можливо, було якесь місце, де цей струмок розливався, і потім там влаштовано ставок. На карті 1970..1990 рр. там два ставки показано.

Думаю, це пожалування можна приблизно прив'язувати до місця сучасного села Удич (з урахуванням того, що до поч. 20 ст. поселення такої назви не існувало).

7. Король Сигізмунд подивився листи № 2 – 6 і затвердив усі ці надання. В тексті його підтвердження ані один попередній документ не наведено повністю – тільки у вигляді регест, скороченого викладу змісту.

Коли це було? Підтвердження виставлене у Вільні 30 серпня 1507 р., а відомо, що у серпні 1507 р. король справді перебував у Великому князівстві Литовському.

Про князя Михайла Васильовича Збаразького маємо звістки з 1478 – 1517 років [WK, s. 552 – 553]. Ю. Вольф вважав, що намісництво в Брацлаві він тримав тимчасово, коли намісник князь К. І. Острозький перебував у московському полоні (1500 – 1507 рр.). Чи справді так?

Окрім розглядуваного документу, маємо ще королівське підтвердження іншого надання цього князя [LM 8, № 225, с. 204 – 10 жовтня 1507 р.] та два листи короля Сигізмунда до нього в справі управління Брацлавом [LM 8, № 254, 255, с. 220 – 7 вересня 1507 р.]. Всі згадки про його урядування в Брацлаві стосуються осені 1507 р., чи був він брацлавським намісником раніше, за короля Олександра – упевнено сказати не можна. З деякою обережністю надання № 6 із нашого документу можна датувати початком 16 ст.

Самого надання № 4 ми не маємо, але маємо лист великого князя Олександра до намісника брацлавського і звенигородського князя Федора Івановича Четвертинського [Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lw.: 1887, t. 1, № 142, s. 243 – 244]. Великий князь повідомляв, що він затвердив надання короля Казимира Семену Кошці селища Шпикова (Szpikowo), яким було володів Гришата. Думаю, Олександру було не дуже зручно робити розпорядження через голову місцевої влади, і от він інформував місцевого начальника про своє рішення. Це – єдина згадка про князя Четвертинського в ролі брацлавського намісника.

Л. Войтович написав, що кн. Ф.І. Четвертинский був намісником брацлавським і **вінницьким** в 1492 – 1498 рр. [*Войтович Л.* Князівські династії…, с. 162] – як завжди, не обтяжуючи себе якимись там «свідченнями» чи «джерелами». Добре бути «видатним медієвістом» – можна писати будь-яку ахінею, і це тільки зміцнює репутацію.

7 жовтня 1585 р. до луцької земської книги було записано цілий пакет документів роду Кошок на свої володіння, і цей лист Олександра був їх найдавнішим документом [ДБВ, № 142, с. 390].

Бачимо, що Олександра в 1507 р. заднім числом титулували королем як найвищим його титулом.

Пожалування № 1 – 3 надані королем Казимиром, отже, між 1440 і 1492 роками. Скоріше за все, це було в останні роки його правління, скажімо в останнє десятиліття. Але ніяких конкретніших припущень зробити не можна.

Менше з тим, цей документ для нас важливий тим, що князь Чорторийський названий повним іменем і був іменований саме королем.

Другий документ документ виставив князь Михайло Васильович у Брацлаві 17 серпня 3-го індикту [АЮЗР, т. 2, № 125, с. 144 – 145]. Брацлав тут – безсумнівно побозький, не білоруський: 1, позивачем був пан Пашко Кепостеринський (мабуть з Копистирина Шаргородського (Жмеринського) району Вінницької області); 2, відповідачі скаржились, що позивач поставив свідків тільки з Кам'янецького повіту, а не з Брацлавського (Копистирин – якраз на межі цих повітів); 3, серед свідків – «пан Грицько Оboденський пан староста наш бряславский Федко Мордвин» (кого вважати старостою – залежить від розстановки ком, але з огляду, що *пан* у переліку завжди стоїть перед іменем – старостою слід вважати Федька).

Справа, яку розсуджував князь, була така. Були дві сестри – Ольга та Уляна, які отримали від батька нерухому спадщину, зокрема, Уляні дістався Васків став (не сказано, де він знаходився). Ольга була дружиною Пашка Копистиринського, а Уляна – дружиною Булгака. І от Пашко з Ольгою виставили претензію на володіння ставом, твердячи, що Уляна його продала Ользі за 15 кіп (900) грошей. Уляна це заперечила. Суд ухвалив, щоби Пашко поставив свідків, при яких була купівля. Пашко з Ольгою поставили свідків, але тільки з Кам'янецького повіту, а не було нікого з Брацлавського повіту (я так розумію, спірний став знаходився у Брацлавському повіті). Тому суд відмовив Пашку в претензії і залишив став у володінні Ольги Булгакової.

Але це ще не був кінець. Пашко помер, Ольга вийшла заміж удруге за Васка, і вони знову піднесли претензію за той став. Їм знову було відмовлено і суд знову залишив став у посіданні Ольги. От цю історію, котра тягнулась уже довший час (може, кілька років), обидва раз розглядав той самий князь Михайло Васильович.

Складніше стоїть справа із роком документа. 17 серпня 3-го індикту було в 6978 (1470), 6993 (1485), 7008 (1500), 7023 (1515) роках (і так далі). Коли ж князь Михайло Васильович міг бути брацлавським намісником?

Князь Костянтин Іванович Острозький вперше з'явився на сторінках Литовської метрики 10 червня 1496 р., ще без означення посади [LM 6, № 149, с. 126]. Далі в тій самій книзі, котра містить документи великого князя / короля Олександра, маємо серію згадок князя Костянтина з титулом «гетьман, намісник брацлавський, (подекуди – звенигородський) і вінницький» – від 26 квітня 1498 до 31 травня 1499 р. [LM 6, № 261, с. 175; № 313, с. 205].

Битва на Ведроші, у якій князь К. І. Острозький потрапив у московський полон, відбулася 14 липня 1500 р., і мало би постати питання про тимчасове заступництво тих посад, які обіймав Острозький.

Далі К. І. Острозький утік з московського полону і повернувся до двора короля Сигізмунда, де на нього посипалися милості: 12 листопада 1507 р. він із титулом «староста луцкий, маршалок Волынской земли, наместник браславский и веницкий» отримав наказ короля щодо Вінниці [LM 8, № 277, с. 230], 26 листопада він з титулом

«гетман, староста луцкий, маршалок Волынской земли» названий серед членів ради [LM 8, № 284, с. 237], наступного дня (27 листопада) король надав йому Чуднів [LM 8, № 285, с. 238], 4 грудня – право подавання монастиря в Жидичині біля Луцька [LM 8, № 288, с. 239], а 26 грудня додав ще й Звягель [LM 8, № 293, с. 247]. 18 і 29 грудня йому пожалувано гроші з доходів луцької митниці [LM 8, № 109, с. 143; № 296, с. 247]. І все це – упродовж 1.5 місяця, які князь Острозький провів при королі.

Отже, утечу Острозького треба класти на вересень – жовтень 1507 року. Привілей короля пану Федору Янушевичу на Володимирське староство (13 грудня 1507 р.) розкриває мотиви дій Сигізмунда: король Олександр дав пану Федору держати старосто луцьке і маршальство Волинської землі, а нині князь К. І. О. з московського полону виїхав, і ми дали йому староство луцьке і маршальство Волинської землі, і щоби пан Федір не почував себе аж надто зневаженим, йому надано староство у Володимирі [LM 8, № 292, с. 247].

І як же князь Острозький виконував обов’язки по своїх численних посадах? Гетьман мав би перебувати при королі, або при війську, або в столиці (Вільні), куди стікалася розвідувальна інформація і звідки віддавались накази про мобілізацію війська. Староста луцький мав би перебувати в Луцьку (436 км від Вільна), староста брацлавський – у Брацлаві (700 км від Вільна), староста вінницький – у Вінниці (643 км від Вільна). Що мав робити маршалок Волинської землі – я толком не знаю (пишуть, що маршалки призначались замість удільних князів), але ця служба, навіть якщо і не потребувала щоденної уваги, все ж вимагала присутності маршалка десь на Волині, у Володимирі або Луцьку.

Ясно, що одна людина не могла одночасно перебувати в кількох місцях і щоденно займатись усіма своїми титульними обов’язками. Тому слід припускати, що деякими староствами князь Острозький управляв не особисто, а через своїх підстарост. Це в першу чергу стосувалось Брацлава та Вінниці як найвіддаленіших міст.

Перш ніж повертатись до питання про дату розглядуваного документу, подивимось ще на наступний документ.

Сьогодні вночі (близько 3:10) я чув якийсь незвичайний звук і тільки-но подумав, що якийсь нестандартний автомобіль по вулиці їде – як пролунав відносно близький вибух, і звук зник. Мабуть, це був таки лаптеносний лапоть, але звук не був подібний до тих «Шахедів», які я чув раніше.

А написали, що була атака гнило-солом’яних БПЛА, і в Дніпровському районі є поранені (27 листопада 2024 р. о 7:41).

А ще вчора прочитав новину – 20 листопада 2024 р. на війні загинув сапер з міста Ізяслав Володимир Генадійович Федотов (маємо ще повідомлення на сайтах ye.ua та suspilne.media). Йому було тільки 45 років…

Уже давненько – у 2008 році – він підготував був збірник творів маловідомого українського Поета Герася Соколенка (1920 – 1945). Я запропонував пану Володимиру опублікувати книгу на сайті «Мислене древо», він погодився, і так твори

нашого поета, убитого безбожною Москвою, побачили світ зібраними.

Пізніше В. Ф. сказав мені, що так і не знайшов нікого, хто би зацікавився Соколенком і допоміг надрукувати книгу.

До збірки творів Соколенка В. Ф. приєднав також твори Соколенкового друга – Миколи Болкуна, про якого ми знаємо ще менше.

Також на сайті «Мислене древо» я опублікував статтю Анни Романовською і Володимира Федотова «Знаки часу. Звідки «хвилі» в Пересопницькому Євангелії?»

Хочу вірити, що його друзі з Ізяслава не обмежаться трауром по загиблому герою, а подбають і про його творчу спадщину…

От не встиг учора нічого написати для своєї науки, а сьогодні зранку (близько 7:45) знову чув до 5 далеких вибухів, пишуть про роботу ППО, і запроваджено екстрені відключення електроенергії. Мій комп'ютер працює від зарядної станції (28 листопада 2024 р. о 8:20).

Третій документ виставив князь К. І. Острозький в Острозі 17 липня 6-го індикту [АЮЗР, т. 2, № 126, с. 145 – 146].

Липень 6-го індикту міг бути у 6996 (1488), 7011 (1503), 7026 (1518), 7041 (1533) і т. д. роках. В 1488 році князь Острозький ще не займався Побожжям, в 1503 р. він був у полоні в Московії, в 1533 р. він уже помер. Залишається 1518 р., і на нього вказує титул:

> Я князь Костянтин Иванович Острозский, пан Виленский, гетман господаря короля его милости Жикгимонта, староста Луцкий, Браславский и Винницкий, маршалок Волынское земли.

Віленським каштеляном він був у 1511 – 1522 роках, волинським маршалком – у 1507 – 1522 роках, гетьманом він був за короля Олександра в 1497 – 1500 рр. і за короля Сигізмунда в 1507 – 1530 рр., так що в 1518 році всі ці титули були дійсними.

Справа була наступна. Колись давніше князь Михайло Васильович провів розмежування володінь пана Булгака (того самого) і пана Васка Копистиринського (теж того самого) і воно було записане. Далі пан Булгак помер, а його син Федір Булгакович З'янівський (він уже – З'янівський!) подав лист розмежування на затвердження князю Острозькому (мабуть, як брацлавському старості), і Острозький той лист затвердив.

Лист князя Михайлу включений до підтвердження у скороченні. Написано, що «князь Михайло роз'їжджав о ту землю з людьми добрими», але прізвищ свідків розмежування в підтвердженні немає. Менше з тим, якщо «роз'їжджав» – то мабуть об'їхав границю особисто.

На жаль, з топонімами на позначення границі все непросто. Одна тільки ріка Мурафа не викликає сумнівів. Назви інших річок по обидва боки Мурафи нині не простежуються. Також серед орієнтирів немає жодного поселення, тільки непряма згадка «границі Кочмазовское» (село Кацмазів Жмеринського району Вінницької

області у 15 км на північний захід від Копистирина). Заглиблюватись у пошук цих орієнтирів я зараз не маю наміру.

А що ж з новоспеченим шляхтичем З'янівським? Де був той З'янів, від володіння яким пішло прізвище? Такого поселення немає ані в документі, ані на сучасній карті. Є село Зяньківці Немирівського (Тульчинського) району – на Бозі в 70 км на схід від Копистирина. Можливо, село було засновано *зянківцями* – вихідцями із того загадкового З'янова?

Вночі (близько 23:45 28 листопада 2024 р.) чув один відносно близький і виразний вибух, а зранку написали, що уламки збитого безпілотного лаптя пошкодили поліклініку в Дніпровському районі Києва (у тому, де я живу; 29 листопада 2024 р. о 7:57).

Остаточно справу управління Брацлавом я уявляю собі так: князь Костянтин Іванович Острозький як пан на всю губу не надто переймався клопотами адміністрування своїми намісництвами / староствами і упродовж 20 років (1498 – 1518) ані разу не бував не те що у Звенигороді, але навіть і в Брацлаві. Він призначив князя Михайла Васильовича Збаразького своїм помічником по Брацлаву і той реально перебував у Брацлаві, судив тут і рядив. У часі полону Острозького віленський уряд мовчки визнав Збаразького «повновладним» намісником у Брацлаві, яким він фактично був перед тим, а після повернення Острозького і відновлення його титулу «брацлавський староста» князь Михайло знову став його заступником по Брацлаву. Це всіх влаштовувало. Певне значення може мати й те, що князь М. В. Збаразький не обіймав ніяких державних посад, окрім оцього «намісництва в Брацлаві».

Тому-то в 1518 р. князь Острозький затвердив розпорядження князя Михайла Васильовича стосовно Брацлавщини, не конкретизуючи, хто він такий – Острозькому все було ясно. І тому ми можемо припускати, що документ, датований 3-м індиктом, виставив той самий князь Збаразький в 1500 році. Коли він почав управляти в Брацлаві – ми точно не знаємо, а видно тільки, що він перед 1500 роком уже управляв якийсь час, може, кілька років.

А перед ним, десь у 1460-70-роках, із Брацлавом пов'язаний князь Михайло Васильович Чорторийський:

	1463	1474	1478	1507
князь	+	+	+	+
Михайло	+	–	–	+
Васильович	–	–	–	+
Чорторийський	+	+	+	+
намісник	–	–	–	–
брацлавський	–	–	–	–
у Брацлаві	+	–	+	+

Як бачимо, всі згадки знають *князя* та *Чорторийського*, три джерела виразно пов'язують його з *Брацлавом*, два – знають, що він – *Михайло* і одне – зве його *Васильовичем*. Але ні одне джерело не називає його очікуваним титулом *брацлавський намісник*.

Брацлавський намісник 1489 року

Знайшовши спосіб відділяти згадки білоруського Браслава від побозького Брацлава, ми можемо розібрати згадку про брацлавського намісника 1489 р.

> В Кракове, мая 20 [1489], индикт 7. Князю Андрею, браславскому наместнику, 30 коп грошей – 10 коп з ключника луцкого с циншовых грошей, а сто бочок ржи з дворов, што под ключом, а 10 коп з Взвягольское дани в Ельца [РИБ 27, № 24, стб. 316 – 317 = LM 4, № 23.8, s. 84].

Жалування цьому Андрію йшло із Луцька та Звягеля, тому можна не мати сумніву, що йдеться про Брацлав на Побожжі, і це перша виразна згадка про якусь литовську адміністрацію в цьому місті.

Видно, що з доходами в цьому краю було сутужно, і відносно невелику суму в 30 кіп грошей довелося поділити між трьома джерелами. Більше того – 10 кіп довелося перекласти із грошей на жито. При цій нагоді довідуємось, що за копу грошей можна було купити 10 діжок жита, а за 1 гріш – 1/6 діжки.

Що означає така заміна? Чи у Брацлаві було так сутужно з хлібом, що треба було везти його із сіл Луцького ключа? Чи на Волині було так сутужно із грошима, що простіше було отримати жалування натурою, а не грошима?

Хто ж був цей князь Андрій?

В 3-й та 4-й книгах Литовської метрики маємо згадки про кількох князів на ім’я Андрій.

> (1) **Князю Андрею Порховскому** – што при князи Лынкгвени держал, Колтов, а Березушковичи, а Хоцлавичи, а у Реместве три боки [РИБ 27, стб. 45 = LM 3, s. 36].

Цей запис міститься на початку 3-ї книги Метрики, серед великої групи записів-підтверджень того, хто чим володів за Лінгвена Ольгердовича (княжив у Мстиславлі, помер 19 червня 1431 р.). Через 14 місяців після його смерті почалась громадянська війна між князями Сигізмундом Кейстутовичем і Свитригайлом Ольгердовичем, яка скінчилась в 1436 р. перемогою Сигізмунда.

Весь час війни Мстиславське князівство належало до території, контрольованої Свитригайлом. Тому я думаю, що вся серія підтверджень надань Лінгвена була дана, коли власники присягали Сигізмунду або навіть Казимиру (тобто близько 1440 року). Думаю, що цей Андрій служив мабуть у Порхові, коли Лінгвен був князем у Великому Новгороді, мабуть під час 2-ї каденції (1407 – 1412 рр.). Від того він і був прозваний Порховським (думають, що родом він із князів Мезецьких). Далі князь Андрій отримав села у Мстиславському князівстві (Хоцлавичи – думаю, сучасні Хіславичі у 33 км на північний схід від Мстиславля).

Якщо все це так, то в 1440 році він був уже в дуже поважному віці, і не міг дожити до 1489 р. Окрім того, не видно його зв’язку з півднем Великого князівства Литовського. Отже, це не «наш» Андрій.

Наступна недатована згадка також міститься у початковому блоці записів 3-ї книги:

> (2) Мезецким князем, князю Федору, князю Роману, князю Ивашку отчина их, што отец их держав, **князь Андрей**, а князь Дмитрей, што они выслужили у

Витовта – Мезочоск [+ ще 13 пунктів] – то все прислухает к тым волостям, а то им всем трем. И вси панове [РИБ 27, стб. 64 = LM 3, s. 44].

Ю. Вольф датував цей запис «близько 1450 р.» [WK, s. 258], отже, князь Андрій вислужив Мезецьк у Вітовта і з того часу став зватись Мезецьким. Отже, він помер до часу цього підтвердження і так само не видно його участі у справах південних земель. Він також нам не підходить.

Ближче до потрібного нам часу маємо згадки про **князя Андрія Кромського** (3), який 24 травня 1494 р. отримав привілей на село Рославль у Брянському повіті (нині – Смоленської області, 126 км на північний захід від Брянська) [РИБ 27, № 32, стб. 542 – 543]. 19 листопада 1498 р. той самий Андрій отримав привілей на Волконськ та Радогощ у тому самому Брянському повіті [там само, № 179, стб. 707 – 708]. Волконськ (нині – Орловської області) лежить у 90 км на південний захід від Брянська, а Радогощ нині зветься Погар (нині – Брянської області) знаходиться у 110 км на південний захід від Брянська.

Отже, маєткові інтереси цього князя лежали у величезному за площею Брянському повіті, знову не видно зв'язку з південними землями.

Наступний запис належить до дуже близького часу – 8 березня 1490 р.:

Князю Ивану Семеновичу Масальскому поставь сукна новогоньского з мыта смоленского, а жеребя в пана Михаила.

А брату его князю Андрею жеребя [РИБ 27, стб. 322 = LM 4, № 23.15, s. 87].

Видно, що **князь Андрій Семенович Масальський** (4) був молодшим братом князя Івана Семеновича. Відомо про нього дуже мало [WK, s. 233]. Видно, що він мав якийсь маєток, і в 1496 р. ним уже володіла його удова. Де саме був цей маєток – невідомо. Залишається тільки вказівка на смоленське мито як ознака зв'язку цих князів зі Смоленською землею (інші представники цього роду мали маєтки переважно в цій землі). Мабуть, він нам не підходить.

Ще один запис так само належить до дуже близького часу – 2 червня 1489 року:

(5) **Князю Андрею Михайловичу Черторийскому** 20 коп а постав новогоньский з мыта луцкого; ему же 20 коп а постав новогоньский з мыта берестейского [РИБ 27, № 24, стб. 313 – 314 = LM 4, № 23.3, s. 83].

Постав (мабуть, сукна) – одиниця виміру тканин. А от *новогонське* – кажуть, що це сукно, виготовлене у місті Поперінге у Фландрії. Думаю, що одне місто не могло забезпечити сукном усю східну Європу, і так називали сукно із будь-якого міста Фландрії або із заходу Європи взагалі.

Для Оскара Галецького не було сумніву, що запис про брацлавського намісника стосується саме князя Чорторийського [*Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka. – Kraków: 1915, s. 270]. Але для тих, хто має сумнів – ніякого обґрунтування свого погляду Галецький не подав.

Довідник Ю. Вольфа каже, що це – єдина згадка про даного князя [WK, s. 24]. Це – непоганий кандидат на «нашого» Андрія, однак він у записі (5) не названий намісником.

Далі, Ю. Вольф у своєму довіднику був зазначив, що в 1489 р. брацлавським намісником був **князь Андрій Олександрович Сангушко** (6) [WK, s. 23]. При цьому

він послався на процитовану 4-у книгу Метрики, тільки помилково зазначив 50-й аркуш замість 80-го (мабуть, похибка друку).

В біограмі князя Андрія Олександровича Сангушка Ю. Вольф зазначив граничні роки згадок про нього як 1494 – 1534 [WK, s. 424 – 427], про 1489-й рік нема мови. Якщо прикладати звістку 1489 р. до А. О. Сангушка, то вийде, що час його активності складав 45 років. Якщо припустити, що намісником він став у 30 років, то помер він у віці десь 75 років.

4 листопада 1501 р. король Олександр надіслав наказ «наміснику брацлавському і вінницькому князю Андрію Олександровичу» [Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lw.: 1887, t. 1, № 146, s. 146]. Жителі Полонного й волості скаржились королю, що намісник примушує ї до нових повинностей, котрих вони раніше (за князів Острозьких) не несли, зокрема, давати підводи до Брацлава (180 км від Полонного). Король наказував довідатись точно про ці давніші повинності і вимагати тільки їх, а не додавати нових.

Цей князь Андрій Олександрович – незаперечно Сангушко, і я розумію справу так, що він в часі полону князя К. І. Острозького опікувався його справами, включаючи його приватні маєтки (до яких належало Полонне) і його урядові служби, до яких належало намісництво в Брацлаві. Як це примирити з викомбінованим у попередньому розділі урядуванням князя М. В. Чорторийського – я не знаю. Цілком може бути, що й король Олександр цього не знав і адресувався до Сангушка як до заступника К. І. Острозького у всіх справах.

Ю. Вольф окреслив час намісникування Сангушка в Брацлаві на 1500 – 1502 рр. [WK, s. 424], але єдина згадка Сангушка в ролі намісника, здається, містилась у розглядуваному листі 1501 р.

Всі маєткові справи князя А. О. Сангушка, докладно зреферовані Вольфом, стосувались виключно Волині, ніяких маєтків на Побожжі в нього, мабуть, не було. Отже, А. О. Сангушко – непоганий кандидат, і П. Кулаковський беззастережно присудив йому оцей запис (і намісництво в Брацлаві разом із ним), заперечивши погляд О. Галецького [*Кулаковський П.* Звинигородський повіт у литовську добу. – Ukraina Lithuanica (К.), 2015 р., т. 3, с. 219]., але так само не подавши свого обгрунтування для тих, хто наважується сумніватись.

Найкращого (на мою думку) кандидата я залишив на десерт. Орієнтовно 1481..1483 роками датується рішення великого князя Казимира у суперечці княгині Марії Трабської, удови по князю Семену Семеновичу Гольшанському – і князів Василя та Андрія Семеновичів Звягельських [РИБ 27, № 65, стб. 377 – 378 = LM 4, № 65, s. 111].

Предметом суперечки був Остер на Десні. Княгиня Марія твердила, що цими землями володів за Вітовта та Сигізмунда її батько – князь Митько Секира, і вона є його спадкоємицею. А князі Звягельські говорили, що Остер надав їх батькові київський князь Олелько. Справа була вирішена на користь княгині Марії.

Оцей **князь Андрій Семенович Звягельський** (7) здається мені найкращим кандидатом на роль «нашого» князя Андрія: він відомий з часу, трохи ранішого за обговорюване намісництво і – найважливіше – він отримав жалування зі Звягеля.

Я уявляю собі справу так, що князі Звягельські володіли частиною Звягеля, а інша частина належала великому князю (в особі його управителя Єльця). З цієї

частини йшла данина, і з неї мало бути сплачено жалування брацлавському намісникy.

Отже, на роль брацлавського намісника маємо трьох імовірних кандидатів, при цьому князі Чорторийський і Сангушко свідчили би про зв'язки Побожжя із Волинню, а Звягельський – про зв'язки з Київщиною.

Карти й переліки назв

Наше доблесне військо вигнало москалів із Херсона!

Подія, на яку ми очікували від кінця лютого 2022 року, таки сталася! Наша перемога у війні проти Гнило-Солом'яної Орди наближається!

Це надихає на продовження моєї роботи (15 листопада 2022 р. о 8:50).

Карта Фра Мауро (бл. 1450 р.)

Венеціанський чернець, відомий тільки зі свого чернечого імені – Фра Мауро (Fra Mauro) – працював у 1-й половині – середині 15 ст. Він народився десь наприкінці 14 ст. (називають 1385 і 1400 роки, тобто все це – здогади) і помер у 1459 чи 1464 р. (дати також здогадні).

Із його картографічної спадщини збереглися два портолани, сканів яких я не знайшов, та славна *Mappa mundi* – карта всього світу на одному аркуші, котра спрощено зветься «картою Фра Мауро». Її критичне видання здійснив у 2006 р. італійський дослідник Piero Falchetta, і я б ним скористався… Та його немає в Мережі, отже «його нема взагалі» (Білл Гейтс).

Відомо два примірники карти – один раніший, не датований (зберігається у Венеції), другий був закінчений 24.04.1459 р. на замовлення португальського короля Альфонса 5-го (нині невідомий). Венеціанський примірник має розмір 2.4 × 2.4 метри, тому його якісний скан – це велика проблема. Достатньо якісний скан є у Вікіпедії, на сайті raremaps.com доступний ще детальніший скан з копії, зробленої Carlo Naya з оригіналу бл. 1873 р.

Карта орієнтована на південь, отже північ знаходиться внизу. Природно, що найбільш реалістично на ній зображені Середземне і Чорне моря, але чим далі ми віддаляємось від них – тим меншою виглядає компетентність картографа. Так, Данія (Ютландський півострів) зображена у вигляді острова. Волга на карті впадає в Каспійське море (і це правильно), в її середній течії вона утворює велетенський острів *Амасонія* (Amaçonia). На захід від Амасонії, між Волгою і Доном – великий напис *Чорна Росія* (Rossia Negra), на схід від Волги – напис *Біла Росія* (Rossia Biancha). Далі вище по Волзі є написи *Галицьке князівство* (p. Alich), *Тверське князівство* (p. Quier) та *Білозерське князівство* (p. Balimata), але нема ніякої Москви (ну, принаймні я такого напису не знайшов). Інші помилки читач може знайти сам.

На карті відображено об'єкти зовсім різних часів: амазонки належать до часів Троянської війни (кін. 2 тис. до н. е.), готи – до час Великого переселення народів (перші століття н. е.), Татарія, Русь та Польща – до часу креслення карти (15 ст.).

Тобто карта безумовно цікава для з'ясування розвитку географічних знань, але наскільки вона корисна для з'ясування конкретних географічних реалій 15 ст.?

Подивимось тепер на територію сучасної України:

Україна на карті Фра Мауро.
Фрагмент скану із Вікіпедії, північ – внизу

Тут ми бачимо Дніпро, який тече генеральним курсом з півночі на південь. На карті показана велика лука Дона, але немає подібної великої луки Дніпра. Це – великий недолік карти.

Дніпро впадає в Чорне море, утворюючи дельту, яку ми бачили і на давніших італійських картах. Тут ніякого поліпшення немає.

На правому березі Дніпра біля дельти є напис «Готія» (Gothia), далі на північ – *Рутенія* (Rvenia). Ще північніше – великий острів на Дніпрі, який мабуть символізує плавні, на самому острові зображено місто, і ще три міста розташовані зовсім поруч – два на лівому березі вище (Cpieuo Onerchio (?)) та нижче (Macbarmi) острова, одне (Sizacio) – на правому березі проти острова, під ним напис *Поділля* (чи Подільське князівство? p. Podolia).

На північ від цих міст на лівому березі є напис *Раксанське князівство* (p. Raxan). Може, Рязанське? Далі на північ у Дніпро зі сходу впадає річка, неначе Десна. При її гирлі – велике місто і напис *Мценське князівство* (p. Meçenexe in Rossia). Трохи вище – із заходу впадає досить велика ріка, неначе Прип’ять. На південь від неї, на території Київщини – місто Лаціка (Lacicha). Ніякого Києва в цьому місці нема.

З річками Фра Мауро мав великий клопіт. Всі більші ріки – Дунай, Дніпро, Дон, Волга, Ніл і т. д. – накреслені на карті смугами, підфарбованими блакитним тоном. Всі вони легко ототожнюються. Але на карті є також велика кількість досить широких жовто-зелених смуг. Що це мало би бути?

На прикладі умовної «Прип'яті» ми бачимо, що ця смуга з'єднує Дніпро із Балтійським морем. Якщо це ріка, то вона впадає одночасно у Дніпро та в Балтійське море, власне в якусь його затоку (чи не Ризьку затоку, як Західна Двина?). Тоді виходить, Фра Мауро не знав про вододіли? Далі на захід подібні смуги досить реалістично показують Німан та Віслу, із написом *Прусія* (Prvsia) між ними.

І от власне від гирла «Прип'яті» починається (закінчується?) ще одна смуга, котра звивистою лінією йде на південь загалом паралельно Дніпру і двома рукавами впадає в Чорне море між гирлами Дніпра та Дунаю. Північну частину цієї лінії можна було би вважати за якийсь доплив Прип'яті (Тетерів?), а південну з натяжкою можна прийняти за Дністер. На західному березі цього «Дністра» накреслено місто *Львів* (Leopolio). На північ від Львова – напис *Польща* (Polana). На північ від нього напису є місто *Вислиця* (? Visliça). Між оцією «Вислицею» та написом «Поділля» є ще один напис, який я не можу прочитати.

Згадана вище «Вісла» другим кінцем впадає у цей умовний «Дністер», на її північному березі легко читається назва міста *Кам'янець* (Cameniç). Само місто розташоване далеко на північний захід від Львова. Приблизно на півдорозі від Львова до гирла «Прип'яті» накреслено місто *Chiouio*, мабуть Київ. На північ від Кам'янця і на захід від «Києва» позначено *Луцьк* (Licua).

Оце все, що умістилось на карті із західної половини сучасної України. Через дрібний масштаб карти та малу обізнаність автора із регіоном вона корисніша для історії картографії, ніж для ознайомлення із географічними реаліями наших земель в 15 ст.

Портолан Граціозо Бенінкази (1470 р.)

Граціозо Бенінказа (Grazioso Benincasa, також у Вікіпедії) народився в Анконі (здогадуються, що в 1400 або 1415 р.) і помер у Римі (здогадно в 1482 р.). Його портолани дослідники відносять до Анконської картографічної школи.

Його портолан, накреслений в 1470 р., окреслює європейський берег Атлантичного океану, Середземне та Чорне моря.

Як бачимо, це – класичний портолан, підписано тільки об'єкти на самому березі, в глибині материка ніяких об'єктів не позначено.

Позначено дельту Дунаю між двома рукавами, далі на схід – не підписаний Дністер (на цьому портолані жодна ріка не підписана). Дністер впадає в лиман, а той – у море. Уздовж правого берега Дністра – напис червоною фарбою *Moncastro*, але спеціальної позначки міста нема (таких позначок нема ніде на цьому портолані, навіть Рим підписано, але без позначки).

Далі на схід – ще два лимани і дельта Дніпра. Отже, поживи для нашої вузької теми портолан не дає.

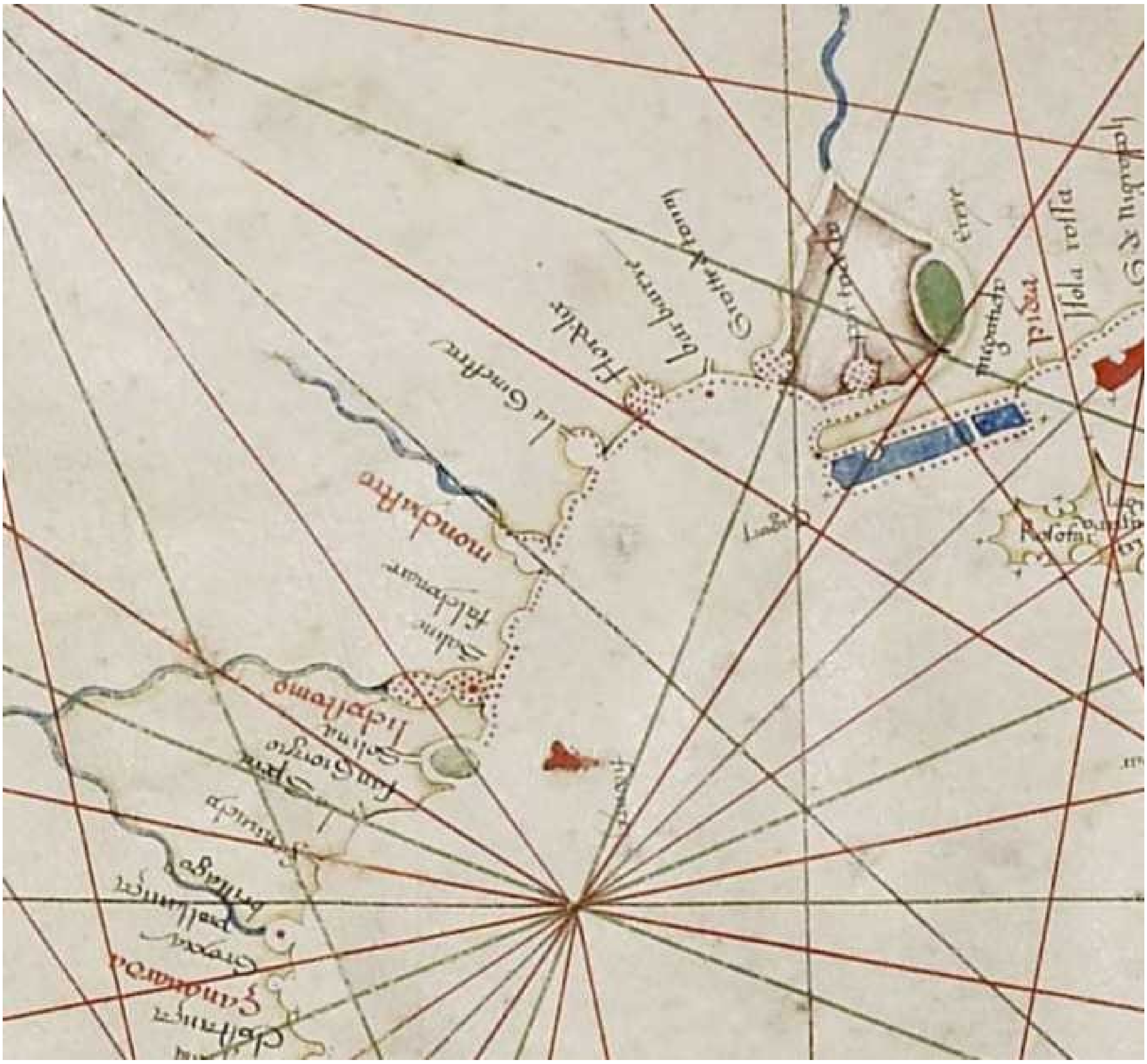

Північне Причорномор'я на портолані Г. Бенінкази

Інший портолан Г. Бенінкази, накреслений в 1473 р., показує Чорне море та західну частину Середземного моря. В частині, котра нас цікавить, він повністю повторює портолан 1470 р.

Портолан, накреслений Хорхе де Агвіаром (Jorge de Aguiar, брак біографічних даних) у Лісабоні в 1492 р., дуже подібний до портолана Бенінкази 1470 р., тільки африканське узбережжя Атлантичного океану продовжене далі на південь. В частині, котра нас цікавить, він повністю повторює портолан Бенінкази 1470 р. і навіть гірше: Дунай у нього перетворився на якийсь канал, котрий одним кінцем впадає у Північне море (неначе Рейн), а другим – у Чорне море (подібне ми бачили на карті Фра Мауро).

«Карта Миколи Кузанського» 1491 р.

Вважається, що німецький вчений Микола Кузанський (Nikolaus von Kues, 1401 – 1464) бл. 1450 року склав карту Німеччини «Quot picta est parva Germania tota tabella…», на периферії якої зображена частина території сучасної України. Але ми не маємо ані його власноручних креслень, ані навіть згадок про карту у самого М. К. чи у його сучасників.

У 1490 р. у Флоренції зроблена рукописна карта Генріха Мартела (Henricus Martellus Germanus). Ця карта була награвійована на міді в 1491 р. і стала першою друкованою географічною картою в Європі (збереглось три примірники; доступний якісний скан з бібліотеки Базельського університету; я також звертаю увагу, що поширений в Мережі скан з книги *Dr. Otto Henne am Rhyn*: Kulturgeschichte des deutschen Volkes, Erster Band, Berlin, 1897, S. 421 не тільки має дефект в районі 40 – 41° широти, але зроблений з якоїсь переробки – шрифт написів змінено з готичного на Antiqua, і є відмінності в написанні деяких назв). В 1493 р. дуже спрощений варіант, награвійований на дереві, був надрукований у складі «Всесвітньої хроніки» Гартмана Шеделя. Цей останній варіант не містить потрібних для нас деталей [див.: *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах: кін. 15 – 1 пол. 16 ст. – К.: Картографія, 2006 р., с. 8 – 9].

Отже, назва «карта Миколи Кузанського» є умовною, прийнятою в історіографії, але яка роль М. К. в її створенні – невідомо. Я користуюсь цією назвою, але не можу бачити в ній твір 1450 р. – тільки 1491 р.

Територія сучасної України на «карті М. Кузанського» 1491 р.

Одразу видно, що ця карта, хоч і награвійована в Італії, зовсім не залежить від італійської картографічної традиції. Карта орієнтована на північ, Ютландія тут зображена таки як півострів, і взагалі південний її край проходить по Альпах. Отже, можна повірити, що карта креслилась десь у Німеччині.

Розгляд території України і східної Європи на цій карті показує, у якій скруті перебував автор, якому довелось першому, без попередників, креслити дуже мало відому йому територію. Карта просто переповнена помилками, котрі говорять нам,

що автор мав якись географічний опис із назвами об'єктів, але не міг із нього зміркувати їх розташування.

1. Дніпро (напис *neper flu*) тече з гір (! *zamadotis mons*) на півночі у південно-східному напрямку і впадає у якусь затоку (*Bycis palvs pars*) на схід (!) від Перекопського перешийка (Азовське море – *palus Meoticus* – зображено на північ від цієї затоки). Біля самого перешийку зображено фортецю *zescum* (не можу здогадатись, що це таке).

2. На оному горопашному Дніпрі показано міста Київ (*chiouia*), Канів (? *comenia*) і – нижче з відступом від правого берега – ще один Київ-Манкерман (*mancromana*). Наявність двох позначень Києва говорить нам, що автор компілював різні джерела, і це в його ситуації звичайно, але показує його необізнаність з предметом.

3. Напис «Поділля» (*Podolia*) знаходиться на захід від напису «Червона Русь» (*Rubea Rusia*), хоча мало би бути навпаки.

4. Дністер (*nester flu*) тече із заходу прямо на схід і прорізає при цьому смугу Амадоцьких гір (*amadocus mons*). При самому гирлі він з'єднується з якимось рукавом Дунаю, так що весь Буджак виходить неначе островом величезної дельти Дунаю. Однак Дністровського лиману на карті немає.

5. На верхньому Дністрі показано Белз (*bils*) на північ від Дністра і Львів (*leopolis*) – на південь від нього (!). Наступна пара міст – *camitra, solgor* (Самбір і Золочів?). Третя пара міст – *turlo* на лівому березі (турецька назва Дністра перетворилась на місто?) та Холм (*colme*) на півдні (так, на південь від Дністра!). Четверта пара міст – Теребовля (*tribofla*) на півночі та *sinocuso* (неясне, чи не Санок?) на півдні.

6. Нижче Амадоцьких гір на південному березі Дністра показано замок *scapenos* (неясне) і п'яту пару міст: Білий город (*albis castrum*) на південному березі згаданого рукава Дунаю та Чорний город (*nigrum castrum*) на північному березі Дністра.

7. Проти дельти Дунаю в морі зображено острів Зміїний у вигляді велетенського острова, на якому умістився напис *ofidonio insula* (Фідонісі).

8. До «Поділля» на цій карті можна віднести позначення Луцька (*lueztro*), Острога (*ostrock*) та неясне *sala* (Сіль у Львівській області?). До «Червоної Русі» можна віднести позначення *sincboek* (Зіньків?), *baraes* (неясне), *smelinch* (Хмільник), *braslama* (Брацлав). Але Бог на карті не позначено.

9. На північ від Хмільника позначено Новгород (*nouagarda*), мабуть, Новогрудок у Гродненській області.

10. За межами наведеного фрагменту карти відзначу наступні особливості: Псковське королівство (*plesrov regnum*) біля східної рамки карти; Марієнбург з нижньої Вісли заїхав у центр Лівонії; позначено Рагнету на Мемелі (Німані), а не позначено Вільно.

Так уявляли собі територію східної Європи у Флоренції наприкінці 15 ст.

Компетентність автора будь-якого твору (не тільки картографа) виявляється перш за все у правильному представленні великих «будівельних блоків» обраної теми; на подробиці всередині блоків не можна спускатись, якщо автор помилково

окреслює ситуацію в цілому. Наприклад, Україна – не Росія? Здавалось би, так, але деякі президенти Сполучених Штатів Америки про це не знають; то як можна вимагати від них детального уявлення про таку подробицю, що Крим – це Україна?

Так і в нашому випадку: некомпетентність автора у розміщенні великих об’єктів, цілих земель, позбавляє джерельного значення розміщення та іменування дрібних деталей. Ясно, що це не є персональною провиною картографа – це відбиває стан знань про східну Європу у Європі справжній (західній). До революції в уявленні про географію східної Європи, зробленою книгою С. Герберштейна (1549 р.), було ще дуже далеко.

За основу розглядуваної карти служила, звісно, карта Птолемея, на яку картограф намагався нанести відомі йому з різних сучасних джерел об’єкти. Спеціально щодо Білого і Чорного городів – він мав джерела, які вказували на їх розміщення в гирлі Дністра, наприклад, щось на кшталт Длугоша:

> Четвертої [ріки назва] Дністер. Його джерело знаходиться у Сарматських горах поблизу замку Собень у Перемиській землі, а устя у Велике море – нижче Чорного та Білого городів (Nigrum et Album Castrum) [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, Ks. 1, Ks. 2, s. 102 – 103].

(Коментатори видання слушно вказали на подібність «карти М. К.» до цього фрагменту, але при цьому без потреби нафантазували, що Чорний город – то Каравул 1442 року. Руїни замку Собень знаходяться на ріці Сан у 58 км на північний захід від справжнього витоку Дністра – тут Длугош помилився.)

Назві Білого й Чорного городів утворювати прекрасну пару, доповнення до уже накреслених чотирьох пар. Але який з них розмістити на лівому березі, а який – на правому? Оскільки ріка має тільки два береги, розміщення навмання з імовірністю 50 % дасть правильний результат. Ніякого глибшого знайомства з територією Причорномор’я карта не показує.

Висновків можна зробити два:

1. Ця карта **не може** бути джерелом для вивчення східної Європи 15 ст.

2. Ця карта **може** бути джерелом для історії нагромадження географічних знань про східну Європу.

Ці висновки лежать на самісінькій поверхні, і мені цілком неясно, чому дослідники досі продовжують вважати цю карту вірогідним джерелом. Наприклад: [*Casacu M.* A propos de l’expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux 14 – 15 siècles: Czarnigrad, la “Cité Noire” de l’embouchure du Danube. – «Passé turco-tatar, present soviétique», Paris, 1986, p. 100].

> Не так давно я задавав собі запитання: невже наші союзники думають, що одного батальйону танків «Абрамс» достатньо для перемоги над Гнило-Солом’яною Ордою?
>
> Запитання здавалось мені риторичним, але виявилось, що є американські генерали, котрі справді так думають. Ось наприклад генерал Ходжес, якого у нас спрощено звуть «Бен» (взагалі-то його ім’я – Фредерик Бенджамін). Він усе служив ад’ютантом, тільки два роки командував бригадою і три роки – силами США у Європі. Він брав участь у двох провальних для

США війнах – в Іраку та Афганістані. Я не знаю, чи є в тих поразках персональна провина Ходжеса. У перемоги багато батьків, тільки поразка – завжди сирота…

І от цей генерал, який не виграв за все своє життя ні однієї війни, ані навіть порядної битви – узявся учити керівництво України, що треба знизити мобілізаційний вік, набрати якомога більше людей і повести «м'ясну війну». Також Associated Press поширило дезінформацію власного виробу на цю ж тему (звісно, з «посиланням» на анонімного чиновника з Білого дому, але такі «джерела» і в мене є).

А що не так? Москалі ж ведуть м'ясну війну і потроху просуваються, от і українцям треба так робити.

Але чому ця «проста математика» мовчить про три тисячі сучасних літаків для України? Про три чи п'ять тисяч ракет «Томагавк»? Зрештою про три тисячі танків?

Та тому, що ці озброєння грошей американських платників податків коштують, а життя українських воїнів не коштують американцям нічого (7 грудня 2024 р. о 9:26).

І на десерт: Радник президента США Байдена з національної безпеки Джейк Салліван заявив, що танки Abrams, які передали Україні, були недоукомплектовані та виявилися не дуже корисними на полі бою. Як то кажуть, ані додати, ані відняти! (8 грудня 2024 р. о 12:25)

Переліки географічних назв 15 ст.

Нині відомо три таких переліки: «Список городів Свитригайла», складений у Вітебську в 1432 р., «Список руських городів», складений у Великому Новгороді в середині 15 ст., і переліки у складі ярликів кримських ханів (їх відомо 15 – від 1461 до 1574 р.). Всім я присвятив окремі роботи [*Жарких М. І.* «Список городів Свитригайла»: порядок і безпорядок. – К.: 2024 р.; «Список руських городів»: ясне й неясне. – К.: 2024 р.; Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р.]. Тут – коротко.

Про «Список городів Свитригайла» уже була мова вище. Цей перелік має зв'язок з переліками у ярликах через гіпотетичний перелік територіальних здобутків Вітовта, складений (здогадно) в 1430 р. при підготовці до коронації Вітовта. Обидва переліки показують певну логіку в побудові – обидва починаються з Києва.

Натомість «Список руських городів» має дуже слабкий і віддалений зв'язок з оцими переліками:

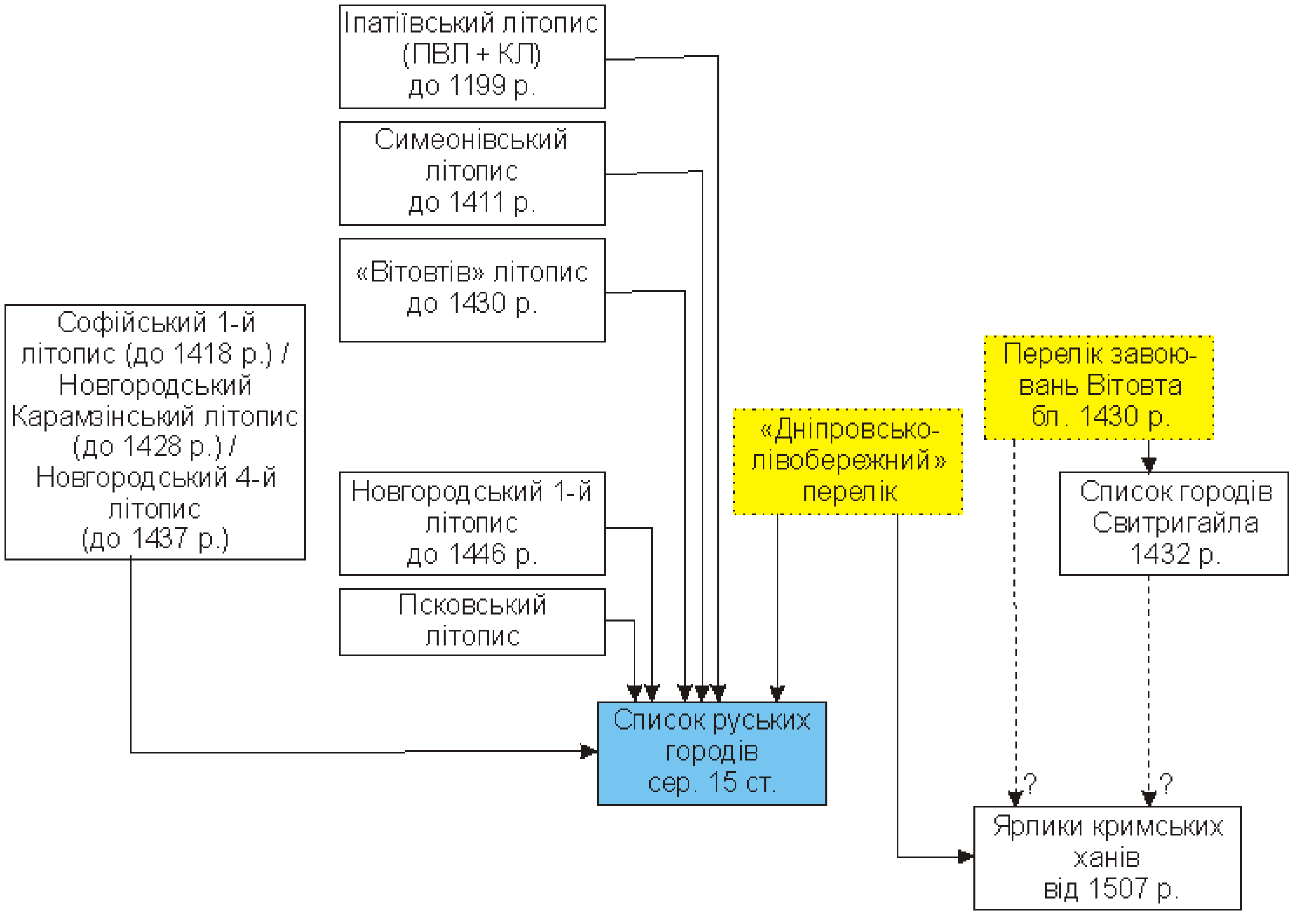

Стемма джерел «Списку руських городів»

Зведений перелік виглядає так:

Список городів Свитригайла	Список руських городів	Ярлики 1461, 1472 рр.
	Кам’янець	Кам’янець
	Іловеч	
	Браслаль	Брацлав
Черкаси	Черкаси	Черкаси
Звенигород	Звенигород	
Сокілець	Соколеч	
Чорний город		
Качибеїв		Кочибей
Маяк		Маяк
		Ябу-городок
		Баликли
Каравул		Сторожовий город
Дашів		Дашов городищо (1507 р.)
	Черлен	
	Новий городок	
	Венича	

	Скала	
	Бакота	

Як бачимо, одні тільки Черкаси присутні в усіх трьох переліках. Дашів з'являється в ярликах тільки з початку 16 ст. Простого зв'язку між цими переліками немає, як було видно і зі стемми.

Всі вони додають дуже мало інформації до того, що ми знали і без них.

Представники влади на Побожжі

Особа	Титул	Роки урядування	Подробиці
Свинка	брацлавський староста	1420-і рр.	Вигаданий в 16 ст., в дійсності не існував. Детальніше
Абрагам	звенигородський староста	1420-і рр.	Вигаданий в 16 ст., в дійсності не існував. Детальніше
князь Федько Несвіцький	кременецький і брацлавський староста	[1434, 1435]	Був у Брацлаві в 1432 р. Детальніше
Дерслав Влостовський	подільський староста	[1436]	Ніколи не бував у Брацлаві. Детальніше
Монивид	кременецький і подільський староста	1437 – 1348	В літературі помилково вважається брацлавським старостою. Детальніше
Князь Василь Сангушкович	державця брацлавський	[1443 – 1445]	Вигаданий на поч. 18 ст., в дійсності не існував. Детальніше
Юрша	–	[1448]	Був у Брацлаві в 1448 р., «брацлавського» титулу не мав. Детальніше
князь Михайло Васильович Чорторийський	–	1463 – 1478	Був у Брацлаві в 1463, 1474, 1478 рр., «брацлавського» титулу не мав. Детальніше
Богдан Сакович	брацлавський намісник	1473	В літературі помилково вважався брацлавським намісником. Детальніше
князь Андрій	брацлавський намісник	1489	детальніше
Кміта	вінницький намісник	24 лютого 1489	детальніше
Бик Олександрович	вінницький намісник	29 листопада 1489; 24 січня 1494	детальніше
князь Федір	намісник	1494	детальніше

Іванович Четвертинський	брацлавський і звенигородський		
князь Костянтин Іванович Острозький	намісник брацлавський, звенигородський і вінницький	1498 – 1500	Ніколи не бував у Брацлаві, ніже у Звенигороді чи Вінниці. Детальніше
князь Андрій Олександрович Сангушко	намісник брацлавський і вінницький	1501	Детальніше
Князь Михайло Васильович Збаразький	брацлавський намісник	серпень – жовтень 1507	детальніше
князь Костянтин Іванович Острозький	староста луцький, брацлавський і вінницький	від листопада 1507	детальніше

Висновки

1. З точки зору татар, зокрема, Кримського ханства, Побожжя в цей час складало частину «татарської границі» – території, де татари почували себе цілком вільно, нічого не боялись, грабували й захоплювали полон там і тоді, де тільки хотіли.

2. З точки зору Польщі Побожжя в цей час було прохідним двором для татарських нападів на ту частину сучасної України, яка перебувала у польському володінні. Побожжя не становило для поляків ніякого інтересу ані цінності.

3. З точки зору Великого князівства Литовського Побожжя було «чемоданом без ручки»: ані захистити цю територію від татар, ані організувати тут владу і суспільне життя Литва не мала ні спромоги, ні бажання.

4. Управління Побожжям пройшло три етапи:

4.1. Пряме управління великого князя Казимира (орієнтовно до 1455 р.), що виразилось у наданнях земель на Побожжі для місцевих зем'ян.

4.2. Управління київського князя Семена Олельковича (1455 (?) – 1471 рр.), що виразилось у наданні для Єремії Шашка (1459 р.) та деяких непрямих даних.

4.3. Після смерті князя Семена Побожжя повернулось у сферу прямого управління Казимира, що виразилось в описі Вінницького замку 1470-х років та жалуванні великого князя для місцевих зем'ян, яке виплачувалось із доходів Волині та Києва. Власних джерел доходів Побожжя у цей час не мало.

5. В 1489 р. з'являються згадки про брацлавського та вінницького намісників, що означає початок формування двох адміністративних одиниць (епізодично званих староствами) на Побожжі.

6. Південна границя зони колонізації на Побожжі уже в середині 15 ст. відсунулась на 50 км на північ у порівнянні з кінцем 14 ст.

7. Імена місцевих зем'ян належать до православного християнського іменослова, що вказує на їх походження з русинів. Зрідка трапляються вкраплення виразно польських імен (Ян, Станіслав). Імена литовського етнічного кореня ще належить виділити. Натомість цілком виразною є повна відсутність татарських імен –

всупереч поширеному в літературі погляду, що такі імена складали мало не чверть зем’янства.

Географічні об’єкти на Побожжі

От 6 грудня 2024 р. о 14:18 я побачив повідомлення: «В Ірані закликали Україну припинити підтримку «терористичних угруповань» у Сирії».

І не встигла Україна на це відреагувати, як виявилось, що пізно пити боржомі, бо вже прийшло наступне повідомлення: «Сирійське державне телебачення перервало ефір і транслює заяву про падіння режиму Башара Асада» (побачив 8 грудня 2024 р. о 12:06).

Отак «терористичні угрупування» менше ніж за дві доби перетворились на «визволителів своєї країни».

Але я не про це. Я хочу звернути увагу – акції України у світі стрімко зростають, і бандити по всьому світу поступово звикають: в усіх своїх бідах треба звинувачувати Україну (і персонально – Кирила Буданова).

В цьому розділі я зберу у вигляді таблиці та картосхеми розглянуті в роботі звістки про різні географічні об’єкти на Побожжі.

Слід знати, що для Подільського воєводства є дуже гарний довідник В. Михайловського [*Михайловський В. М.* Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. – К.: Темпора, 2021 р. – 412 с.], а для Брацлавського воєводства – не менше цінний довідник М. Крикуна [*Крикун М. Г.* Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття. – В кн.: *Крикун М. Г.* Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008 р., с. 187 – 301]. Але в цьому останньому довіднику не використано ранні матеріали, тому думаю, що мій довідник теж буде корисним.

Як читати таблицю:

– у першому стовпчику стоїть сучасна назва об’єкта; (*в дужках курсивом*) – оригінальна назва з документу, якщо вона істотно відрізняється;

– у другому стовпчику зазначено район за поділом 1966 – 2020 р. (в дужках – район за поділом 2020 р.) та область. Оскільки більшість об’єктів знаходиться у сучасні Вінницькій області, вона не позначається;

Скорочення в таблиці:

– **КССК** – підтвердження королем Сигізмундом 1-м володінь Семена Кошки (докладніше);

– **НК1448** – надання короля Казимира для брацлавських зем’ян (докладніше);

– **ППЗ** – Повість про Подільську землю (докладніше);

– **СГС** – Список городів Свитригайла (докладніше);

– **СОЄШ** – пожалування кн. Семена Олельковича для Єремії Шашка (докладніше);

– **СРГ** – Список руських городів (докладніше);

– **ФКГ** – пожалування кн. Федора Коріатовича для Гринька (докладніше);

– **ФКПВ** – пожалування кн. Федора Коріатовича для Пашка Васневича (докладніше).

Класи вірогідності ототожнення назв у таблиці:
– (А) і зелене тло – безспірні, надійно ідентифіковані об’єкти;
– (Б) і жовте тло – прості, прийнятні припущення;
– (В) і червоне тло – складні, мало ймовірні припущення;
– (Г) і блаките тло – не вдалося витлумачити, неясні назви;

Назва і тип	Район, область	Дата	Особа	Джерело
Баксановцы *село*	?	1392	Пашко	ФКПВ (Г)
Бершадь (річка)	?	1392		Здогадно, сучасні річки Берладинка + Дохна. ФКПВ (Б)
Боброве	?	1392		ФКПВ (Г)
Бог ріка		1171 (1173)		Лаврентіївський літопис; Іпатіївський літопис (А)
Бортники (*Бортни–ковъци*)	Тульчинський	1448	Іванко Гинкович	НК1448 (Б)
Бразниця ріка	?	1392		ФКПВ (Г)
Брацлав (*в Браславскои волости)*	Немирівський (Тульчинський)	1392		ФКПВ (А)
Брацлав (*к Брясловлю, Брасловл*)		1394		ППЗ
Брацлав (*Braczslaw*)		1411		Опис поїздки Ягайла (докладніше)
Брацлав (*Бреславль*)		1419		Опис поїздки Зосими (докладніше)
Брацлав (*Bratzlaw, Braczlaw*)		1431		Документи Луцького перемир’я (докладніше)
Брацлав		1432		Літопис Яна Длугоша про війну за Поділля (місто спалене) (докладніше)
Брацлав (*з Брѧславлем*)		1435	кн. Федько Несвіцький	Присяжна грамота князя Ф. Несвіцького (докладніше)
Брацлав		1448		Літопис Яна Длугоша про напад татар (докладніше)
Брацлав (*Браслаль*)		сер. 15 ст.		СРГ
Брацлав		1453		Літопис Яна Длугоша про напад татар (докладніше)
Брацлав		1463		Літопис Яна Длугоша

				про напад поляків (місто спалене удруге) (докладніше)
Брацлав		1478		Літопис Яна Длугоша про напад татар (місто спалене утретє) (докладніше)
Брацлав (*к Прасловлю*)		1480..1482		Лист Менглі-Гірея до І. Ходкевича (докладніше)
Вища Кропивна або Нижча Кропивна (*Кропивна*)	Немирівський (Гайсинський)	1448	Скабарна	НК1448 (Б)
Вінниця (*княгиня Андріанова Вѣиницьская)*	Вінницька обл.	1391		ФКГ (А)
Вінниця (*Winnicza*)		1395		Надання Ягайла для Спитка Мельштин-ського (докладніше)
Вінниця (*Вѣнницкои волость*)		1434	кн. Федько Несвіцький	Присяжна грамота князя Ф. Несвіцького (докладніше)
Вінниця (*Венича*)		сер. 15 ст.		СРГ
Вінниця (*у городе у Веници*)		1471 (?)		Опис Вінниці (докладніше)
Вонячин	Літинський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Воробіївка (*Воробевичи село*)	Немирівський (Вінницькому)	1448	Рагоза	НК1448 (Б)
Вороновиця	Вінницький	1391	Гринько	ФКГ (А)
В'язовиця (*Вязовец*)	Іллінецькому (Вінницький)	1448	Ивашенко Осташкович	НК1448 (Б)
Гавриловцы *село*	?	1392	Пашко	ФКПВ (Г)
Гиковци *село*	?	1448	Рагоза	НК1448 (Г)
Глинянець село	Немирівський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Головчинці (*Головочовці селище*)	Жмеринський	1494	Бик Олександрович	Пожалування великого князя Олександра (докладніше) (Б)
Дашів (*Дашівці)*	Іллінецький (Гайсинський)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Дашів (*Daschau*)		1431		Документи Луцького перемир'я (докладніше)

Дашів (*Daschaw*)		1432		СГС
Дашів (*Дашов*)	Гайсинський	1448	Скабарна	НК1448
Дашківці (*Дешковці*)	Літинський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Дзюньків (*Чжуньков*)	Погребищенський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Дмитрів (потік?) (*на Дмитрове)*	?	1392		ФКПВ (Г)
Дністер ріка		1375		*flum. Turlo* – Каталонський атлас (А)
Драгушовські *ліси*	?	1459		СОЄШ (Г)
Жорнище (*Жорновище*)	Іллінецький (Вінницький)	1448	Грицько Ясманович	НК1448 (А)
Жорнище (*Жорновище*)		1494	Бик Олександрович	Пожалування великого князя Олександра (докладніше)
Збынов *поток*	?	1391		ФКГ (Г)
Звенигородка (*Звени–город*)	Звенигородський Чк	1391		ФКГ (А)
Звенигородка (*Swinigroth*)		1411		Опис поїздки Ягайла (докладніше)
Звенигородка (*Zwinihrod*)		1432		СГС
Звенигородка (*Zwinigrod, Zwynygrod*)		1431		Документи Луцького перемир'я (докладніше)
Звенигородка (*Звенигород*)		сер. 15 ст.		СРГ
Идолинъное	?	1448	Грицько Баласепревич	НК1448 (Г)
Іллінці	Іллінецький (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Іллінці (*Илинъци*)	Іллінецький (Вінницький)	1448	Менко	НК1448
Кальник (*Калник*)	Гайсинський	1448	Шелибор	НК1448 (А)
Кам'янка ріка (*над рікою Каменицею*)		1459		СОЄШ (Б)
Кобелецьке (*Кобылее село*)	Тиврівський (Вінницький)	1448	Рагоза	НК1448 (Б)
Козинці (*Кожинци*)	Тростянецький (Гайсинський)	1448	Копоть	НК1448 (Б)
Конела (річка?) (*Конелыи)*	Черкаська обл.	1391		ФКГ (А)
Копіївка (*Копъевъци*)	Тульчинський	1448	Копоть	НК1448 (Б)
Костентинов *село*	?	1392	Пашко	ФКПВ (Г)

Криківці (*Крюківці*)	Немирівський (Вінницького)	1448	Грицько Ясманович	НК1448 (Б)
Кропив'янка ріка (*Кропивна*)	Гайсинський	1391		ФКГ (А)
Куна	Гайсинський	1448	Слупиця	НК1448 (А)
Куниче село	Крижопільський (Тульчинський)	1392	Пашко	ФКПВ (А)
Куниче (*Куничное*)	Крижопільський (Тульчинський)	1448	Шелибор	НК1448
Кусниця (*Кусничка*) річка	Крижопільський (Тульчинський)	1459		СОЄШ (А)
Кутелева *пасіка*	?	1392		ФКПВ (Г)
Лебединские *доходы*	?	1448	Івашко Львович	НК1448 (Г)
Літин (*Літиня*)	Літинський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Літин (*Немиру Летынскому*)		1488	Немира (?)	Реєстр жалування (докладніше)
Літин (*Федку а Немере Летынским*)		1489	Немира (?)	Реєстр жалування (докладніше)
Мала Торчиця річка	Володарський (Білоцерківсьий Кв.)	1391		ФКГ (А)
Маньківці (*Manicovicze*)	Барський (Жмеринський)	1407	Якуш і Клеменс	Надання Ягайла для Якуша (докладніше) (А)
Марківка ріка (*над рікою Кусницею*)	Вінницька обл.	1459		СОЄШ (А)
Мервинці (*Мервинъци село*)	Могилів-Подільський	1448	Рагоза	НК1448 (А)
Микулинці село	Літинський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Мізяків (*Myezakow*)	Калинівський (Хмільницький)	1431	Петро Одровонж	Надання Ягайла для П. Одровонжа (докладніше) (А)
Мізяків (*Длезеков село*)	Вінницький	1471 (?)		Опис Вінниці (докладніше) (Г)
Новоселиця *на Богу*	?	1392	Пашко	ФКПВ (Г)
Носівці (*Носовци*)	Гайсинський	1448	Слупиця	НК1448 (А)
Носківці (*Nosskowcze*)	Жмеринський	1431	Лаврентій Цьолек	Надання Ягайла для Л. Цьолека (докладніше) (А)
Ометинці (*Ометинци*)	Немирівський (Гайсинський)	1448	Скабарна	НК1448 (А)
Оратів (*Ратов*)	Оратівський (Вінницький)	1448	Грицько Ясманович	НК1448 (Б)

Остолопов	Гайсинський	1448	Скабарна	НК1448 (А)
Очитків (*Ошитков*)	Оратівський (Вінницькому)	1480-і рр. (?)	Семен Кошка	КССК (А)
Пальчик (*Палчиковцы*)	Катеринопільський (Звенигородський)	1448	Грицько Баласепревич	НК1448 (В)
Пальчик (*Палчиково селище*)		1490-і рр.	Семен Кошка	КССК (В)
Паріївка (*Пореевъци село*)	Іллінецький (Вінницький)	1448	Пушка	НК1448 (Б)
Плисків	Погребищенський (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Погребище	Погребищенський (Вінницький)	1448	Грицько Ясманович	НК1448 (А)
Подоймиця (*Подоймина*)	Кам’янський (Молдавія)	1459		СОЄШ (Б)
Расечеев	?	1448	Івашко Львович	НК1448 (Г)
Рашковка річка	? у Рашкові (Молдавія)	1459		СОЄШ (Б)
Рогізка річка (*на Рогозне*)	Чечельницький (Гайсинський)	1392		ФКПВ (А)
Роговъци	?	1448	Скабарна	НК1448 (Г)
Рось ріка		1391		ФКГ (А)
Роська річка		1391		ФКГ (А)
Русава ріка	Вінницька обл.	1391		ФКГ (А)
Русава ріка		1459		СОЄШ
Савранка ріка (*в Саврани*)		1392		ФКПВ (А)
Саражинка (*в Сарадчыне*)	Балтський (Подільський) Од.	1392		ФКПВ (В)
Селевинці (?? *Селе–релев*)	Немирівський (Вінницького)	1448	Івашко Львович	НК1448 (В)
Сильниця ріка	Вінницька обл.	1392		ФКПВ (А)
Ситківці (*Сидкговци*)	Гайсинський	1448	Скабарна	НК1448 (А)
Соб ріка		1391		ФКГ (А)
Собаче Млинище	?	1392		ФКПВ (Г)
Сокілець замок (*к Сокольцю*)	Гайсинський	1391	Гринько	ФКГ (А)
Сокілець (*к Соколцю, Соколец*)		1394		ППЗ
Сокілець (*Sokolecz*)		1411		Опис поїздки Ягайла (докладніше)
Сокілець (*Sakolez, Sokolyecz*)		1431		Документи Луцького перемир’я

				(докладніше)
Сокілець (*Sakolecz*)		1432		СГС
Сокілець (*при Соколнци, Соколець*)		1434	кн. Федько Несвіцький	Присяжна грамота князя Ф. Несвіцького (докладніше)
Сокілець (*Соколечь*)		сер. 15 ст.		СРГ
Стара Прилука (*Прилук*)	Липовецький (Вінницький)	1391	Гринько	ФКГ (А)
Стрижавка (*Стрі–жевка*)	Вінницький	1391	Гринько	ФКГ (А)
Суха Камениця річка	?	1459		СОЄШ (Г)
Удич (*озеро Удеч*)	Теплицького (Гайсинський)	кін. 15 – поч. 16 ст.	Семен Кошка	КССК (А)
Ханев *селище*	?	1480-і рр. (?)	Семен Кошка	КССК (Г)
Шендерів село (*Шандыровъ*)	Тиврівський (Вінницький)	1392	Пашко	ФКПВ (А)
Шендерів (*Шандырев*)	Тиврівський (Вінницькому)	1448	Шелибор	НК1448
Шпиків (*Щьпеков село*)	Тульчинський	1448	Рагоза	НК1448 (А)
Шпиків (*Ошпеково селище*)		1494	Семен Кошка	КССК
Юрківка (*Юрковци*)	Тульчинський	1448	Іванко Гинкович	НК1448 (Б)
Яголковцы село	?	1392	Пашко	ФКПВ (Г)
Ярмолинці (*Ермолинци*)	Гайсинський	1448	Станіслав	НК1448 (А)

Картосхема, на якій підсумовано нанесено дані з таблиці, виглядає так:

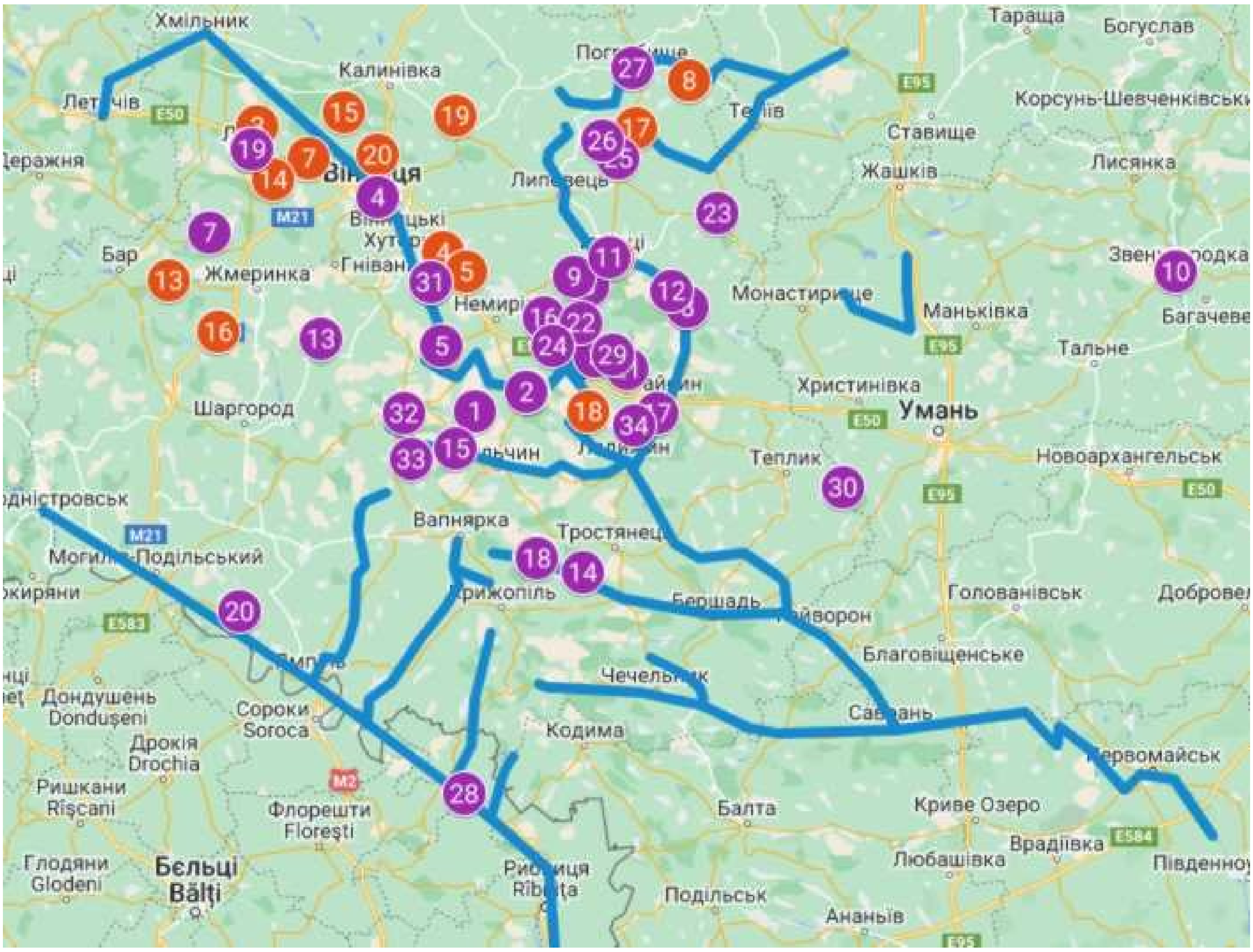

(Мабуть, цю картосхему вам буде зручніше переглядати в окремому вікні: google.com.)

Розподіл географічних об’єктів за класамі ймовірності розміщення показує, що трохи більше половини назв співпадають із сучасними. Майже чверть назв не вдається локалізувати, – ці назви пізніше забулися і під час наступного заселення були замінені новими.

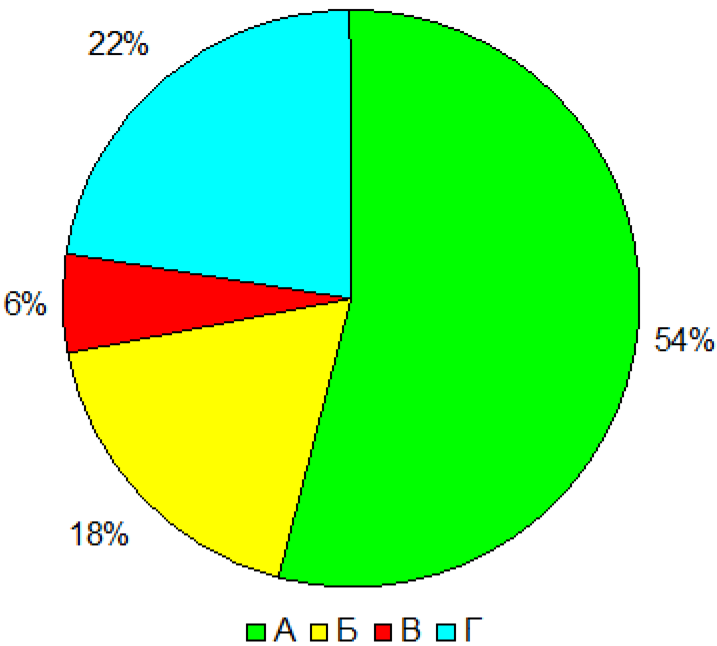

Розподіл об'єктів за класами

У наступному розподілі назв за типами об'єктів А означає поселення, Б – водні об'єкти (гідроніми), В – урочища.

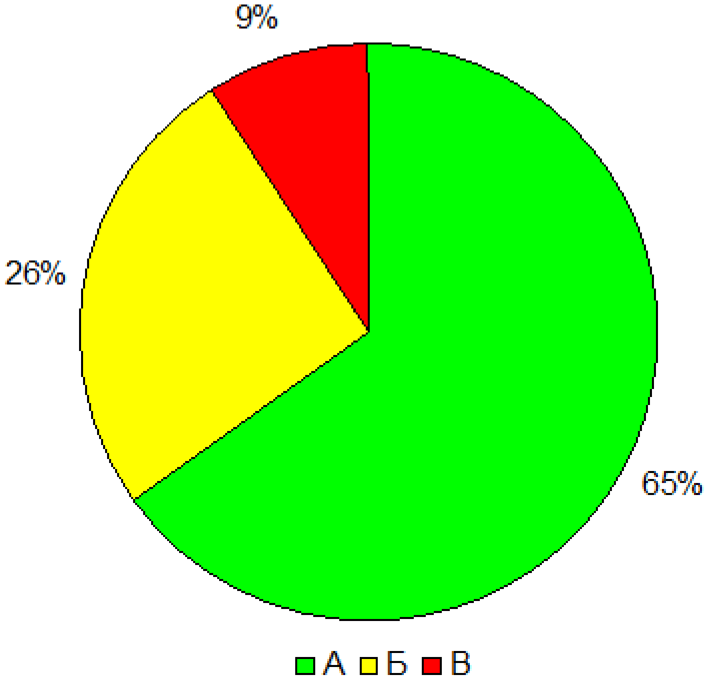

Розподіл об'єктів за типами

Природно, що переважають поселення, бо вони в першу чергу потрапляли в жалувані грамоти. Ділити поселення на дрібніші підтипи недоцільно – більша частина згадок відноситься до сіл, котрі подекуди в документах явно названі селами.

Поселень вищого статусу – укріплених городів (замків) – маємо тільки 4, при цьому згадки Звени**города** не дають підстав вважати його діючим укріпленням. Із решти 3 замків у 1-й третині 15 ст. діяли Брацлав та Сокілець, у 2-й третині 15 ст. – один тільки Брацлав, а у 3-й третині – Брацлав та Вінниця. Тобто на кінець 15 ст. було два одночасно діючих укріплення – так само, як і на початку цього століття.

Всі укріплення лежали на Бозі й не утворювали пограничної лінії, а слугували мабуть схованками для людей з околиць. Тільки Сокілець завдяки розкопкам М. П. Кучери ми можемо уявити собі конкретно, чим були укріплення в Брацлаві та Вінниці в цей час – невідомо. Проте відомо, що Брацлав упродовж століття спалювали три рази, і кожного разу місцеві русини починали будувати нове поселення на пожарищі з нуля. Урядова допомога на відбулову замку, яку ми бачили в Києві в 1483 році, не доходила до Побожжя.

І от вийшло, що на Побожжі в цій час не видно таких архітекторів, як Брунеллескі, ні таких художників, як Боттічеллі, ані таких скульпторів, як Донателло. І кому цей місцевий скульптор мав би спорудити пам'ятник? Хіба князю Федьку Несвицьому, із написом «За героїчне спалення Брацлава»? Не видно в цей час на Побожжі і друкарень, хоча в 2-й половині 15 ст. вони по європах уже діяли.

Упродовж більшої частини 15 ст. в документах згадуються *села*, але з 1480-х років з'являються згадк *селищ* (зруйнованих, покинутих жителями поселень). В нашій таблиці маємо 4 селища, особливо показовим є Шпиків: у 1448 р. він названий селом, а в 1494 р. – уже селище. Тобто поселення руйнуються швидше, ніж їх устигають

відбудовувати, і система розселення занепадає (аб, як модно нині говорити, показує *від'ємне зростання*). Напади кримських татар, які від 1474 року стали системою, давалися взнаки.

Зараз весь світ переживає медовий місяць надій, прив'язаних до особи нового-старого президента США:

В Америці сонце сходить,
Хлопці, не зівайте:
Ви на мене, Донні Трампа,
Всю надію майте!

Думаю, ці надії на новообраного месію розвіються уже найближчими місяцями, і ті, хто серйозно покладав на нього надії, залишаться ні з чим.

Поки що Трамп розважається, називаючи Канаду 51-м штатом США та іменуючи премьєр-міністра Канади губернатором штата Канада. Ну, Гренландію він уже завоював у свою першу каденцію, та й погрози вийти з НАТО ми вже від нього чули.

Бий своїх, аби чужі боялись – у цьому, здається, полягає велич Америки у розумінні Трампа (13 грудна 2024 р. о 8:16).

Висновки

Попри фрагментарність наших відомостей про Побожжя, – можна накреслити таку загальну схему:

1. Десь на початку 10 ст. на Побожжя прибуло якесь населення (невідомо звідки) і заснувало на лівому березі Бога й на Собі багато поселень, в тому числі укріплених.

2. Десь в середині 11 ст. все це населення покидає обжиті місця (включаючи укріплення) і переселяється невідомо куди, лишаючи Побожжя незаселеним. Це відбувалось, коли в Києві правив Ярослав Мудрий, але ця подія не відбилась в літописі.

3. Від середини 11 ст. до самого кінця 14 ст., уподовж трьох століть із гаком, середнє Побожжя залишалось незаселеним, і ми не маємо з цього часу ані письмових згадок, ані виразних археологічних решток.

4. В останній чверті 14 ст., коли на Поділлі правили литовські князі (сини Коріата), з території Галичини, із заходу, ринув потужний колонізаційний потік, який захопив територію на 450 км від ріки Стрипи на заході до Дніпра на сході. Ширина цієї зони між верхів'ями Бога та Дністром становила 100 км, захопивши лісостепову зону в сучасних Хмельницькій, Вінницькій та Черкаській областях. Так утворилося Подільське князівство Коріатовичів, влада яких поширювалась все далі й далі по мірі того, як народні маси засновували нові поселення.

5. Заселена земля почала становити деяку цінність, і от брати князя Федора Коріатовича вирішили його пограбувати, як то прийнято між добрими родичами, ще й католиками; (Ягайло та Вітовт приходились братами у других синам князя Коріата. «Хіба я сторож брату моєму?» – спитав Вітовт у Ягайла, і, як наслідок) Вітовт вигнав Федора з Поділля і передав цю землю Ягайлу, а потім в 1418 – 1430 роках і сам був паном Поділля. В цей час границі колонізації не поширювались, відбувалось ущільнення мережі поселень, головним чином у західній частині Поділля.

6. Велике князівство Литовське було занадто слабким, аби утримати все Поділля. На момент смерті Вітовта воно мало тут тільки одного вояка, в той час як сили поляків були уп'ятеро більшими і виносились на п'ять вояків. У 1431 – 1432 рр. війна за Поділля велася уже між рідними братами (Ягайлом та Свитригайлом), а не братами у других. В підсумку війни західне Поділля залишилось за Ягайлом, а східне (Побожжя) формально належало правителю Великого князівства Литовського.

7. Для правителя у Вільні – хто б ним не був – Побожжя становило класичний чемодан без ручки: і нести його ніяк, і кинути шкода. Здається, усвідомлюючи слабкість своєї влади на Побожжі, Казимир спробував передати Побожжя в управління київського князя Семена Олександровича (Олельковича). Сліди управління Семена на Побожжі не дуже виразні, та й само його київське князівство проіснувало недовго. Після смерті Семена і ліквідації Київського князівства Побожжя повернулось в область управління великого князя.

8. Лише в останньому десятилітті 15 ст., наприкінці правління Казимира 4-го, з'являються люди з офіційно визнаними титулами «брацлавський намісник» та «вінницький намісник». Перед тим були люди, які мали якусь владу на Побожжі, але не мали таких титулів.

9. Окрім урядовців, ми знаємо в цей час на Побожжі деяких зем'ян (землевласників). Всі вони були представниками місцевого руського населення. Ніяких татар чи «осіб татарського походження» серед зем'ян на Побожжі ніколи не бувало, всупереч поширеній в літературі фантазії.

10. Литовська метрика не знає ніяких доходів з Побожжя і ані один чоловік не був ними нагороджений (на цьому місці треба відрізняти побозький Брацлав від білоруського Браслава, який приносив реальні доходи, і з цих доходів слугам великого князя виплачували винагороди). Навпаки, урядників і зем'ян Побожжя нагороджували з доходів Волині та Києва, включаючи хліб, якого на Побожжі, мабуть, не вистачало.

11. Укріплення на Побожжі зводились до двох замків на Бозі: в 1-й третині 15 ст. це були Брацлав і Сокілець, в 2-й третині – один тільки Брацлав, у 3-й третині – Брацлав і Вінниця. Упродовж 15 ст. Брацлав був спалений тричі (1432, 1463, 1478 рр.). Формально до Побожжя належав Звенигород, але за весь розглядуваний час немає ніяких вказівок на існування там укріплення та населення (зем'ян).

12. Більшість поселень на Побожжі була, ясна річ, селами; в останні 20 років 15 ст. у джерелах з'являється термін *селище* (покинуте, зруйноване село), що свідчить про занепад системи розселення і зменшення числа людей. Уже на середину 15 ст. південна границя поселень на Побожжі пересунулась на 50 км на північ порівняно до кінця 14 ст.

13. Ми не маємо ніяких відомостей про господарство, торгівлю, релігію та культуру Побожжя в розглядуваний час.

14. Отже, основна заслуга в заселенні середнього Побожжя і включенні його в число українських земель належить народу, а не «елітам», котрі в розглядуваний час систематично ігнорували існування цієї землі.

Спеціально для теми «Вітовт і Побожжя» можна зауважити:

1. В 1394 році Вітовт з військом пройшов усе Поділля, опанував Брацлав та Сокілець. В 1424 р. він побував на західному Поділлі і – можливо – також і на східному (але конкретних вказівок на його поїздку Побожжям в цей час ми не маємо). В 1427 році Вітовт збирався відвідати Поділля, але не встиг туди заїхати.

2. За весь час, коли Вітовт володів Побожжям, ми не маємо жодного його пожалування на Побожжі – тільки на західному Поділлі (частина із них сфальшовані в 16 ст.).

3. Далі до кінця 15 ст. ми не маємо ніяких згадок про такі пожалування, про грамоти Вітовта чи хоча б його усні накази стосовно Побожжя.

4. Ніяких міст ніже сіл Вітовт на Побожжі не засновував (як і на всій своїй території).

5. Місцева топоніміка 15 ст. не знає ані однієї назви, хоч трохи подібної до імені *Вітовт*.

Проти чого ці висновки? Повторюся, в роботі має бути якась інтрига. Будемо вважати, що це – рушниця, котра наразі висить на стіні і котра – за законами драматургії – має вистрілити в кульмінаційний момент.

Також я не забуваю про роздані в роботі обіцянки пояснити, що таке кешені, Дашів, Кочман і чому «грамоти Вітовта» для Побожжя – фальшиві. Якщо проживу до продовження цієї роботи на 16 ст. – там цим нарисам знайдеться місце.

А де ж історіографія, котра має завершувати роботу? Статті з конкретних питань я розглядав у відповідних нарисах, а загальних оглядів бракує. На відміну від Волині, Київщини чи Чернігівщини, – Побожжя не потрапило в план регіональних студій, складений В. Б. Антоновичем, і так ми не маємо монографій цього регіону. Найбільша заслуга в дослідженні історії Побожжя належить Миколі Крикуну, праці якого я охоче використовую [Документи Брацлавського воєводства. – Льв.: 2008 р. – 1220 с.; Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів: 2008 р. – 412 с. Воєводства Правобережної України у 16 – 18 століттях: статті і матеріали. – Льв.: 2011 р. – 701 с.]. Сподіваюсь, моя робота стане доповненням до праць М. Г. Крикуна.

Перелік скорочень

LM – Lietuvos metrika. Видання доступне за адресою dev.metrika.ldkistorija.lt. В роботі використано книги записів (užrašymų knygos) № 3, 4, 6, 8.

WK – *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w. – Warszawa: 1895.

АЗР – Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб.: 1846 – 1853 гг., т. 1 – 5.

АрхЮЗР – Архив юго-западной России.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.

ДБВ – Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / М. Г. Крикун. – Львів: 2008 р.

ПНВ – *Полехов С.* Наследники Витовта. – М.: 2015 г.

РИБ – Русская историческая библиотека. Використано т. 27 (1910 р.) з документами 3-ї та 4-ї книг Литовської метрики.

РУГ – *Розов В.* Українські грамоти. – К.: 1928 р., т. 1.